

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Л.М. Гейко

Н.В. Сментина

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Одеса 2012

УДК 338(075.8)

ББК 65я73

Г 27

Рекомендовано Вченою Радою Одеського національного економічного університету як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Протокол №6 від 28 лютого 2012 року).

Рецензенти:

Марущак В.П. – канд. юр. наук, доцент.

Господінова З.Я. – канд. екон. наук, доцент.

Гейко Л.М., Сментина Н.В.

Г 27 Національна економіка: Навчальний посібник. – Одеса: ротапринт, 2012 р.
– 315 с.

Навчальний посібник розроблено відповідно до програми нормативної навчальної дисципліни «Національна економіка». Він призначений для ефективного засвоєння студентами програмного матеріалу та їх самостійної роботи. У навчальному посібнику викладено теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку національної економіки та державного регулювання соціально-економічних процесів, що відбуваються в ній, запропоновано комплекс різноманітних аналітичних матеріалів, схем, питань та тестів для самоконтролю.

Навчальний посібник рекомендовано для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, викладачів, науковців, фахівців галузі державного управління.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	9
ТЕМА 1. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА:	
ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ.....	10
1.1. Національна економіка як соціально-економічна система країни.....	10
1.2. Основні цілі національної економіки.....	14
1.3. Фактори функціонування національної економіки.....	16
Тестові завдання за темою.....	17
ТЕМА 2. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ ТА БАЗИСНІ ІНСТИТУТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	20
2.1. Етапи становлення системи державного регулювання національної економіки.....	20
2.2. Типи національних економічних систем, механізми їх регулювання.....	24
2.3. Види та моделі регулювання економіки змішаного типу...	27
Тестові завдання за темою.....	28
ТЕМА 3. ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ ТА СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	31
3.1. Кругообіг благ і ресурсів, доходів і видатків у національній економіці.....	31
3.2. Макроекономічні показники розвитку національної економіки.....	40
3.3. Методи виміру макровеличин.....	42
Тестові завдання за темою.....	46

ТЕМА 4. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ	49
4.1. Національне багатство та його складові.....	49
4.2. Система потенціалів національної економіки.....	53
Тестові завдання за темою.....	55
ТЕМА 5. СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	58
5.1. Структура національної економіки: поняття, види.....	58
5.2. Пропорції розвитку економіки.....	62
5.3. Економічний розвиток та економічне зростання.....	63
5.4. Організаційно-економічні засади структурної політики держави.....	68
5.5. Місце та роль міжгалузевого балансу у регулюванні структури економіки.....	71
Тестові завдання за темою.....	73
ТЕМА 6. ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ.....	76
6.1. Державне регулювання економіки: поняття, необхідність, функції.....	77
6.2. Об'єкти й суб'єкти державного регулювання економіки ...	80
6.3. Поняття методології державного регулювання економіки	81
6.4. Форми державного регулювання економіки.....	85
Тестові завдання за темою.....	89
ТЕМА 7. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	92
7.1. Система органів державного регулювання, їх функції у сфері управління національною економікою.....	93

7.2. Методи державного регулювання національної економіки.....	101
7.3. Методи прямого державного регулювання та їх інструменти:	
7.3.1. Адміністративний метод державного регулювання...	104
7.3.2. Бюджетний метод державного регулювання	117
7.4. Опосередковані методи державного регулювання національної економіки:	
7.4.1. Податковий метод державного регулювання.....	127
7.4.2. Грошово-кредитний метод державного регулювання	132
Тестові завдання за темою.....	135

ТЕМА 8. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ

НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	138
8.1. Поняття і функції інфраструктури національної економіки.	138
8.2. Основні елементи ринкової інфраструктури.....	143
8.3. Фінансово-кредитна інфраструктура національної економіки.....	147
Тестові завдання за темою.....	154

ТЕМА 9. ДЕМОКРАТІЯ, ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА ТА

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК	157
9.1. Демократичний устрій як основа розвитку національної економіки	157
9.2. Економічна свобода в національній економіці.....	166
9.3. Економічна безпека держави в системі національної безпеки	175
9.4. Основні напрямки державної політики економічної безпеки	182
Тестові завдання за темою.....	188

ТЕМА 10. ПРОГРАМУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ

НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	191
10.1. Макроекономічне прогнозування як інструмент державного регулювання економіки.....	191
10.2. Основні методи соціально-економічного прогнозування.	195
10.3. Програмування національної економіки.....	197
10.4. Планування соціально-економічного розвитку країни.....	201
10.5. Індикативне планування у системі державного регулювання національної економіки.....	203
10.6. Методи індикативного планування.....	208
Тестові завдання за темою.....	218

ТЕМА 11. ОСОБЛИВОСТІ ПРОГНОЗУВАННЯ І ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ТА СФЕР НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

11.1. Прогнозування і державне регулювання промислового виробництва.....	221
11.1.1. Промисловість як об'єкт регулювання. Показники промислового виробництва.....	221
11.1.2. Визначення потреб у виробництві промислової продукції	225
11.1.3. Обґрунтування можливого обсягу виробництва промислової продукції.....	229
11.2. Прогнозування і державне регулювання сільськогосподарського виробництва.....	233
11.2.1. Сільське господарство як об'єкт державного регулювання економіки. Показники сільськогосподарського виробництва.....	233

11.2.2. Обґрунтування потреб виробництва сільськогосподарської продукції.....	236
11.2.3. Обґрунтування можливостей виробництва сільськогосподарської продукції.....	239
11.3. Прогнозування і державне регулювання трудових відносин.....	241
11.3.1. Зайнятість населення як соціально-економічне явище. Показники зайнятості населення.....	241
11.3.2. Трудові ресурси України: їх склад і визначення потреби.....	246
11.3.3. Визначення надлишку (додаткової потреби) робочої сили в галузях національної економіки.....	248
11.3.4. Державне регулювання оплати праці.....	251
11.4. Прогнозування і державне регулювання соціального розвитку та рівня життя населення.....	254
11.4.1. Соціальна політика держави: мета, пріоритети, принципи.....	254
11.4.2. Соціальні індикатори (показники) рівня життя.....	256
11.4.3. Номінальні та реальні доходи населення: склад та методика розрахунку.....	258
11.4.4. Баланс доходів і витрат населення: сутність та порядок розробки.....	259
11.5. Прогнозування і державне регулювання інвестиційної діяльності.....	263
11.5.1. Інвестиційна діяльність та інвестиційна політика держави.....	263
11.5.2. Структура капіталовкладень та її регулювання.....	271

11.5.3. Державне регулювання інвестиційної діяльності ..	274
11.5.4. Державне замовлення на виконання робіт у капітальному будівництві як форма реалізації державних інвестицій.....	276
11.6. Прогнозування та державне регулювання перевезень	278
11.6.1. Транспорт як об'єкт планування та державного регулювання.....	278
11.6.2. Методологія державного регулювання перевезень.....	281
11.6.3. Визначення потреб народного господарства у перевезенні народногосподарських вантажів.....	282
11.6.4. Обґрунтування можливостей перевезення вантажів залізничним транспортом.....	284
11.6.5. Державне регулювання пасажирських перевезень..	286
Тестові завдання за темою.....	288
 ТЕМА 12. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО.....	
13.1. Національна економіка як об'єкт світової економічної системи.....	293
13.2. Особливості міжнародних економічних зв'язків.....	295
13.3. Зовнішньоекономічна та зовнішньоторговельна політика держави.....	298
13.4. Інструменти економічних методів державного регулювання зовнішньої торгівлі.....	301
13.5. Баланс зовнішньоекономічних зв'язків держави.....	304
Тестові завдання за темою.....	306
Список використаних і рекомендованих джерел до вивчення курсу...	308

ВСТУП

Новий етап економічних відносин в Україні обумовлює необхідність системного теоретичного дослідження проблеми державного регулювання соціально-економічних процесів, що відбуваються в національній економіці. Особливого теоретичного і практичного значення набуває аналіз форм, методів та інструментів державного втручання; оцінка ефективності взаємодії державного регулювання і механізмів саморегулювання ринку; визначення місця держави в управлінні динамікою національного господарства.

Запропонований читачеві навчальний посібник, у якому узагальнено результати наукових досліджень вітчизняних та закордонних вчених, певною мірою узагальнює соціально-економічні проблеми, які постають перед економікою нашої держави та висвітлює механізми державного регулювання.

Посібник складається з розділів, які відповідають темам програми навчального курсу «Національна економіка», що визнано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України нормативною дисципліною з циклу природничо-наукової та загальноекономічної підготовки. В посібнику у логічній послідовності розкривається зміст категорії «національна економіка», характерні ознаки національної економіки як цілісного організму, етапи еволюції національних економічних систем, закономірності функціонування та розвитку окремих складових національної економіки (в розрізі сфер та галузей), а також напрямки та механізми їх державного регулювання.

Кожний розділ починається з визначення питань для теоретичної підготовки студентів. Наголос робиться на основних поняттях, класифікаціях, моделях, які, згідно з освітньо-професійною програмою, повинні опанувати студенти економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Посібник містить статистичні дані про стан національної економіки, що допомагає сформулювати уявлення про економіку України та дієвість механізмів її регулювання.

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

Питання до теоретичної підготовки:

1. Основні підходи до визначення категорії «національна економіка».
2. Ознаки національної економіки як цілісної системи.
3. Складові національної економіки: суб'єкти, сектори, сфери.
4. Основні цілі національної економіки.
5. Загальний результат функціонування національної економіки.
6. Фактори функціонування національної економіки.

Ключові поняття та терміни: національна економіка, виробнича сфера, невиробнича сфера, матеріальне виробництво, нематеріальне виробництво, інструменти макроекономічного регулювання.

Рекомендована література: 3, 9, 12, 23, 42, 48, 49, 50, 52.

1.1. Національна економіка

як соціально-економічна система країни

Національна економіка як самостійна наука є порівняно молодого, проте передумови її виникнення формувалися протягом багатьох століть. А вже постійно в ході історичного, суспільного розвитку накопичувалися загальні ідеї та концепції функціонування та розвитку економіки країни, досліджувався вплив на економічний розвиток різних факторів неекономічних сфер (наприклад, політичної, екологічної), аналізувалася специфіка прояву загальних законів та закономірностей економічного розвитку.

Нині головним завданням національної економіки як науки слід визнати дослідження особливостей економіки певної країни для обґрунтування основних пріоритетів та заходів економічної політики держави, спрямованих на досягнення найголовнішої генеральної мети – економічного розвитку країни та

підвищення життєвого рівня населення. З урахуванням основного завдання, об'єктом національної економіки як науки є економіка країни у цілому та всі її складові в єдності та взаємозалежності.

Під терміном «національна економіка», в першу чергу, слід розуміти економіку окремої країни, держави. Проте, слід відмітити, що існує велика кількість поглядів на сутність цієї категорії.

Уперше, в найбільш загальному вигляді визначення даної категорії запропонував В.Леонт'єв. Згідно з його поглядами національна економіка – саморегулююча система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних видів діяльності. Наведене визначення було піддане критиці з цієї позиції, що воно виявилось не зовсім точним, оскільки мова йде про різні види людської діяльності.

Інший представник наукової думки – Градов А.П. визначає національну економіку як господарство країни, його структуру, взаємозв'язки окремих елементів.

Більш пізніші науковці, розглядаючи національну економіку, досліджували економічний потенціал країни, його територіальний розподіл, місце країни у світовій економіці, ступінь державного втручання в економічні процеси, створення національного економічного порядку тощо.

На початкових етапах розвитку економічної думки національна економіка ототожнювалася з національним ринком. Згідно з поглядами класиків (А. Сміта, Д.Рікардо) національна економіка – система, що здатна до саморегулювання, яка складається з великої кількості взаємопов'язаних суб'єктів господарювання, що виробляють та споживають. Представники кейнсіанської теорії економічної думки вводять до системи національної економіки державу, за якою, згодом, закріплюється функція – встановлення правил гри на ринку для суб'єктів національної економіки. Нині ж національна економіка розглядається як ринкова змішана економічна система з властивою їй сукупністю механізмів саморегулювання, державного та суспільного регулювання.

У ході наукових дискусій сформувався єдиний підхід до визначення національної економіки – вона розглядається як господарство конкретної країни, а саме – продукт історичного розвитку; сукупність усіх галузей, регіонів країни, суб'єктів, що поєднані у єдиний організм багатосторонніми економічними зв'язками та інтересами.

Отже, національна економіка – складна цілісна господарська система, яка являє собою взаємопов'язані сектори, сфери, галузі. В національній економіці у єдиному комплексі поєднані виробництво, реалізація, обмін і споживання матеріальних благ, послуг та духовних цінностей.

Як цілісна система (або як цілісний організм) національна економіка характеризується такими ознаками:

- *загальним економічним середовищем*, в якому діють господарюючі суб'єкти з загальним законодавством, єдиною грошовою одиницею, загальною кредитно-грошовою та фінансовою системами;
- *наявністю тісних економічних зв'язків* між господарюючими суб'єктами країни;
- *територіальною визначеністю* із загальним політичним та економічним центром, який виконує регулюючу та координуючу роль, тобто контролює діяльність господарюючих суб'єктів. Цим центром є держава;
- *спільною системою національного захисту*, що передбачає наявність свого роду економічних кордонів у вигляді експортно-імпортних податків, квот тощо.

Виходячи з наведеного вище визначення, «національна економіка» являє собою єдність взаємопов'язаних та взаємодіючих економічних суб'єктів, секторів та сфер.

Основними *суб'єктами національної економіки* є: домашні господарства, господарюючі одиниці (підприємства, організації) та держава. Кожен з названих суб'єктів національної економіки прагне до реалізації

власних економічних інтересів, виробляючи продукцію, надаючи послуги, чи забезпечуючи національну економіку певними ресурсами.

Сукупність інституціональних одиниць, які мають близькі економічні цілі, виконують близькі економічні функції, утворює **сектори національної економіки**. Основними секторами національної економіки є:

- *сектор нефінансових підприємств*, до складу якого входять державні, приватні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, що виробляють продукцію, надають послуги з метою отримання прибутку; підприємці, самостійні працівники (приватні лікарі, юристи тощо);
- *сектор фінансових закладів*, який утворюють комерційні банки, страхові компанії, пенсійні фонди та інші зайняті фінансовим посередництвом юридичні особи, що акумулюють тимчасово вільні капітали домашніх господарств та юридичних осіб і надають їм позики;
- *сектор державних закладів*, до складу якого входить сукупність органів державної влади та управління (уряд, парламент, міністерства, суди) та державні фінансово-кредитні організації (національний банк, податкові інспекції);
- *сектор домашніх господарств* – власне домашні господарства та колективи осіб, що виконують економічні операції для забезпечення власної життєдіяльності (солдати, арештанти);
- *зовнішній сектор* – сукупність нерезидентів даної країни, а також консульства, посольства, військові бази, міжнародні організації, що знаходяться на території даної країни.

Підприємства, що виробляють однаковий або аналогічний продукт утворюють певну сферу економічної діяльності (галузь). Групи однакових галузей складають **сфери національної економіки**.

Національна економіка складається з двох сфер: виробничої та невиробничої. До виробничої сфери належать галузі, що виробляють продукт у

матеріальній формі (промисловість, сільське господарство, будівництво, торгівля). До невиробничої сфери належать галузі, що надають послуги, які не носять матеріальний характер (наука, охорона здоров'я, освіта, культура, мистецтво, пасажирський транспорт).

1.2. Основні цілі національної економіки

Незалежно від економічної ситуації, що склалася в країні, національна економіка прагне до стабільності, ефективності, намагаючись досягти певних цілей. Основними слід визнати такі:

1. Стабільність зростання національного обсягу виробництва. Це означає стійке зростання виробництва товарів і послуг у даній країні без різких змін, спадів та криз.

2. Стабільність цін. Досягнення стабільності цін у сучасній ринковій економіці означає не «заморожування» їх на тривалий період, а планову регульовану зміну.

3. Високий, стабільний рівень зайнятості населення, який досягається у випадку, якщо кожний бажаючий одержати роботу знаходить її. Але це не означає, що повна зайнятість охоплює все працездатне населення країни. У будь-якій країні в конкретний момент часу є певна кількість людей, що тимчасово не працюють у зв'язку зі зміною місця роботи або місця проживання. Крім того, завжди є структурне безробіття, що обумовлене невідповідністю структури нових робочих місць (пов'язаних із упровадженням нових технологій) наявній структурі робочої сили й відставанням останньої за кваліфікаційними вимогами і новими професіями від попиту на ці професії.

Таким чином, повна зайнятість завжди складає менше 100% працездатного населення. Рівень безробіття при повній зайнятості називається природним рівнем безробіття, який дорівнює добутку рівнів фрикційного та структурного безробіття. Тому максимально можливий рівень зайнятості відповідає природному рівню безробіття.

4. *Підтримання рівноважного зовнішньоторговельного балансу.* На практиці це означає досягнення відносної рівноваги між експортом та імпортом, а також стабільний обмінний курс національної валюти на валюти інших країн. Якщо в країну ввозиться більше товарів, чим продається за кордон, то виникає негативне сальдо торговельного балансу; якщо навпаки – вивозиться більше товарів, ніж надходить у країну, – то говорять про позитивне сальдо. Значний вплив на стан торговельного балансу має курс валюти – величина грошової одиниці однієї країни, виражена в грошовій одиниці іншої країни. Підвищення або зниження курсу валют може змінити існуючий баланс і викликати позитивне або негативне сальдо.

Характер та спосіб досягнення цілей національної економіки залежить від типу економічної системи, до якої вона належить, а також від специфіки даної національної економіки.

Загалом, названі цілі досягаються через застосування певних інструментів макроекономічного регулювання економіки, основними з яких є:

- *фіскальна політика*, яка передбачає оперування державним бюджетом через податкову систему і державні витрати;

- *грошово-кредитна політика*, сутність якої проявляється у контролі за грошовою пропозицією через інструменти грошової політики (операції на відкритому ринку, валютну інтервенцію тощо) та інструменти кредитної політики (зміна ставки відсотка, норми обов'язкових резервів та інші.);

- *політика регулювання доходів* (від вільного встановлення заробітної плати і цін до їх декретного контролю);

- *зовнішньоекономічна політика* (торговельна політика – протекціонізм чи вільна торгівля, регулювання обмінного курсу).

Загальним і кінцевим результатом функціонування національної економіки є приріст національного багатства, обсягів прибутків і потрібних суспільству товарів і послуг, найефективніше використання обмежених людських ресурсів і матеріалів.

1.3. Фактори функціонування національної економіки

Специфіка національної економіки та особливості її функціонування обумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми факторами.

Під *зовнішніми факторами* впливу на функціонування національної економіки прийнято розуміти такі, що знаходяться поза контролем держави.

Під *внутрішніми* розуміють фактори, що діють усередині країни, обумовлені особливостями її розвитку та піддаються контролю з боку держави. Однак слід враховувати, що обидві категорії факторів – зовнішні та внутрішні – взаємопов'язані.

Загалом усі внутрішні та зовнішні фактори науковці об'єднують у групи, що наведені на рис. 1.1.

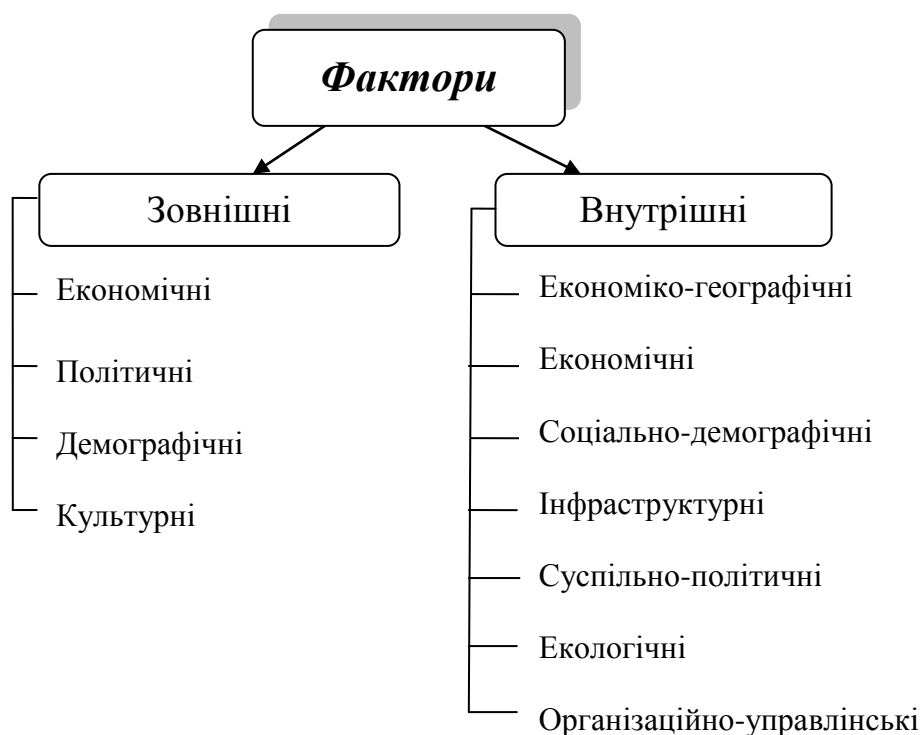

Рис. 1.1. Класифікація факторів, що впливають на функціонування національної економіки

Група зовнішніх економічних факторів передбачає дослідження: міжнародного поділу праці, адже саме він визначає профіль національної економіки певної країни; домінування країни на світовому ринку, «торгових війн», світової економічної ситуації.

Формою прояву зовнішніх *політичних факторів* є: зовнішня політика держав відносно до даної країни; членство країни у торгово-політичному, військово-політичному союзі; стан війни з тими чи іншими державами тощо.

Зовнішні *демографічні фактори* пов'язані зі зміною напрямків міграційних потоків робочої сили, що загрожує виникненням безробіття в країні.

Зовнішні *культурні фактори* здатні вплинути на економіку країни у разі експансії в країну так званої «масової культури».

Економіко-географічні фактори передбачають аналіз економічно-географічного положення країни та забезпеченості її природними ресурсами.

Внутрішні *економічні фактори* передбачають дослідження: структури національної економіки, структурних зрушень, структурної політики держави, забезпеченості економіки та розвитку фінансових закладів ринкової інфраструктури (банків, страхових компаній), фінансової політики держави (розміру бюджетних витрат та їх забезпеченості бюджетними надходженнями).

Соціально-демографічні фактори дозволяють охарактеризувати населення країни як один з найважливіших елементів її економічного потенціалу через показники зайнятості та безробіття населення, рівень та якість життя, рівень доходів, освіти та інші.

Організаційно-управлінські фактори передбачають дослідження структури органів управління економікою, механізми, цілі та методи управління.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1.* Ознаками, що характеризують національну економіку як цілісний організм, є:

- а) загальне економічне середовище;*
- б) ефективність інструментів макроекономічного регулювання економіки;*

- в) наявність тісних економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами країни;
- г) територіальна визначеність із загальним політичним та економічним центром;
- д) ступінь розвитку матеріального виробництва.

2. *Складовими сферами національної економіки є:*

- а) сфери матеріального та нематеріального виробництва;
- б) сфера матеріального виробництва та невиробнича сфера;
- в) виробнича та невиробнича сфери.

3. *Виробничу сферу національної економіки утворюють такі галузі:*

- а) промисловість, сільське господарство, будівництво, мистецтво й культура, охорона здоров'я;
- б) будівництво, сільське господарство, промисловість, вантажний транспорт, торгівля;
- в) мистецтво, охорона здоров'я, культура, наука.

4. *Невиробничу сферу національної економіки утворюють такі галузі:*

- а) промисловість, сільське господарство, будівництво, мистецтво й культура, охорона здоров'я;
- б) будівництво, сільське господарство, промисловість, вантажний транспорт, торгівля;
- в) мистецтво, охорона здоров'я, культура, освіта, наука.

5. *Підприємства, що виробляють товари та надають послуги з метою отримання прибутку утворюють такий сектор національної економіки:*

- а) сектор нефінансових підприємств;
- б) сектор фінансових підприємств;
- в) корпоративний сектор;
- г) сектор господарюючих одиниць.

6.* *Національна економіка, прагнучи до стабільності та ефективності, переслідує такі цілі:*

- а) стабільність зростання національного обсягу виробництва;

- б) установлення межі приватного підприємництва для запобігання об'єктивно притаманних йому недоліків;
- в) стимулювання діяльності, що відповідає інтересам економічної політики держави;
- г) високий та стабільний рівень зайнятості.

7.* Загальним і кінцевим результатом функціонування національної економіки є:

- а) установлення та розірвання дипломатичних стосунків;
- б) приріст національного багатства, обсягів прибутків і потрібних суспільству товарів та послуг;
- в) входження країни у торгово-політичний союз;
- г) утримання й забезпечення ефективної роботи органів державної влади;
- д) найефективніше використання обмежених людських ресурсів і матеріалів.

8. До групи зовнішніх факторів функціонування та розвитку національної економіки відносяться такі фактори:

- а) економічні, політичні, екологічні, організаційно-управлінські;
- б) економічні, політичні, демографічні, культурні;
- в) економічні, соціально-демографічні, суспільно-політичні, екологічні.

9. Формою прояву зовнішніх політичних факторів є:

- а) установлення та розірвання дипломатичних стосунків;
- б) домінування країни на світовому ринку;
- в) світова економічна ситуація.

10. Неузгодженість відносин між гілками влади належить до:

- а) зовнішніх факторів формування ефективної національної економіки;
- б) внутрішніх факторів формування ефективної національної економіки;
- в) цей фактор взагалі не впливає на ефективність національної економіки.

ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ ТА БАЗИСНІ ІНСТИТУТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Теорії макроекономічного регулювання економіки.*
2. *Поняття економічної системи.*
3. *Типи економічних системи.*
4. *Види регулювання економіки змішаного типу.*
5. *Моделі регулювання економіки змішаного типу.*

Ключові поняття та терміни: теорії макроекономічного регулювання економіки, економічна система, ринкова економіка, економіка змішаного типу, економічний лібералізм, економічний дирижизм.

Рекомендована література: 7, 9, 12, 19, 42, 69.

2.1. Етапи становлення системи державного регулювання національної економіки

В узагальненому вигляді національна економіка являє собою сферу усвідомленої, організованої та цілеспрямованої діяльності людей у системі галузей матеріального та нематеріального виробництва. Придати діяльності людей усвідомлений, цілеспрямований та організований характер може лише держава, яка виступає у ролі регулюючого суб'єкта національної економіки, встановлюючи нормативно закріплені правила поведінки інших суб'єктів господарювання, перерозподіляючи валовий внутрішній продукт, формуючи систему соціальних гарантій населенню та інше.

Підходи до визначення ролі держави в національній економіці досить різні. Їх можна простежити на підставі дослідження економічних теорій, адже

державне регулювання національної економіки власне і здійснюється на основі поєднання різних економічних теорій, зумовлених практикою господарювання.

У розвитку теорій регулювання економіки фахівці виділяють декілька етапів, які найповніше характеризують певний часовий період господарювання (див. рис. 2.1).

Рис. 2.1. Теорії макроекономічного регулювання економіки

Перший етап державного регулювання економіки пов'язаний з існуванням економічної школи – **меркантилізм** (домінував в XVI – XVII ст.), який заснований на визнанні доцільності активного втручання держави в національну економіку. Представники меркантилізму розглядали золото та срібло як джерело багатства і розробляли рекомендації своїм правителям відносно розвитку зовнішньої торгівлі. Вони вважали, що до збагачення веде перевищення експорту над імпортом, нагромадження благородних металів у країні. Політика обмеження доступу іноземних купців до внутрішнього ринку через запровадження високого мита доповнювалася заходами щодо стимулювання вивозу готової продукції на зовнішні ринки. Така політика забезпечувала перевищення експорту над імпортом. Вважалося, що держава стає багатшою, якщо володіє більшою кількістю грошей, відповідно, держава

повинна зайняти таку позицію, яка сприяє експорту та мінімізує імпорт товарів з метою поповнення державної скарбниці.

Наступна економічна школа, з якою пов'язаний наступний етап державного регулювання економіки, це – **фізіократи**. Її засновником є Ф. Кене. Представники цієї економічної школи вважали, що джерелом багатства є праця у сільському господарстві та продукти землі, тому рекомендували урядам своїх країн розвивати саме цю галузь. Фізіократи вважали, що *уряди не повинні втручатися в природний хід економічного життя*, і їх завданням є запровадження таких законів, які б відповідали законам розвитку природи.

Класична теорія регулювання (саморегулювання) економіки (друга половина 18 – початок 19 століття). Найвидатніші її представники – англійські економісти А. Сміт та Д. Рікардо – основним регулятором економічних відносин визнавали ринковий механізм, який автоматично встановлює економічну рівновагу між попитом та пропозицією, заперечуючи необхідність втручання держави в економіку. На їх думку, ринкова система здатна до саморегулювання, в основі чого лежить особистий інтерес, пов'язаний із прагненням до отримання прибутку. Він виступає головною рушійною силою економічного розвитку. Роль держави в економіці зводиться до забезпечення безпеки населення, створення механізмів захисту прав власності. *Держава повинна створювати лише умови для нормального функціонування національної економіки, при цьому обмежуючи ступінь свого впливу.*

Глибокі економічні кризи, безробіття породили марксистську теорію регулювання, яка заснована на вченні К. Маркса про трудову природу багатства на основі суспільної власності. Ця *теорія* обґрунтовувала необхідність знищення приватної власності, конкуренції, *переконувала в доцільності впливу держави на соціально-економічні процеси за допомогою плану.*

Паралельно з'являється нова теорія економічного розвитку, яка обґрунтовує необхідність і практичну доцільність державного регулювання економіки на засадах приватної власності, конкуренції – **кейнсіанська**. Її засновником вважається Джон Мейнард Кейнс, який обґрунтував об'єктивну

необхідність і роль державного регулювання економіки, описав засоби та інструменти впливу держави на економіку: стимулювання сукупного попиту шляхом заохочення інвестицій, зменшення ціни кредиту, розширення державних закупівель, підвищення рівня зайнятості, проведення ефективної фіскальної політики. З огляду на це, Дж. М. Кейнса визнано родоначальником теорії державного регулювання національної економіки.

Відповідно до кейнсіанської теорії *державне втручання в національну економіку необхідне з причини недосконалості ринкового механізму*. За цієї обставини держава повинна вдаватися до використання фінансово-кредитних інструментів. Кейнсіанської теорії дотримувалися уряди більшості держав після Другої світової війни, що й сприяло виходу економіки цих країн з кризи і розрухи.

На базі класичної теорії саморегулювання опоненти Кейнса створюють низку **неокласичних теорій** (монетаризм, раціональних очікувань, «економіки пропозиції»). Ці теорії *визнають необхідність державного втручання в економічне життя суспільства, але зводять його до мінімуму*, а саме, відмовляються від прямих методів впливу на національну економіку і віддають перевагу непрямим (опосередкованим) методам державного впливу – оподаткуванню, фіскальній політиці.

У сучасних умовах продовжується пошук нових форм і методів впливу держави на економіку, удосконалюються теорії державного регулювання відповідно до змін середовища. З'явилася теорія «неокласичний синтез», яка стала теоретичною основою змішаної системи регулювання економіки, «соціально-інституціональний напрям», прихильники якого стверджують, що економічні відносини в суспільстві формуються під впливом політичних, соціальних, психологічних та інших факторів.

Незважаючи на відмінності, в основі всіх сучасних теорій лежать положення кейнсіанської та монетаристської теорій регулювання економіки.

2.2. Типи національних економічних систем, механізми їх регулювання

Економічна система – це впорядкована сукупність елементів національної економіки.

Слід відмітити, що, по-перше, жодна економічна система не існує без людей, по-друге, до складу продуктивних сил входять не тільки люди, а й продукти їхньої інтелектуальної діяльності (наука, технологія), менталітет, що відрізняє один народ від іншого. Невід'ємною складовою економічної системи є природне середовище, яке перетворюють люди.

Основними елементами економічної системи є:

- соціально-економічні відносини, що базуються на формах власності на економічні ресурси та результати господарської діяльності, що склалися у кожній економічній системі;
- організаційні форми господарської діяльності;
- господарський механізм, під яким слід розуміти спосіб регулювання економічної діяльності на макроекономічному рівні;
- економічні зв'язки між суб'єктами господарювання.

Отже, економічну систему прийнято розглядати як складний організм (складну систему), що являє собою особливим чином упорядковану, скоординовану систему зв'язків між господарюючими суб'єктами національної економіки. Економічна система – це одна з підсистем суспільства, яка поєднує в собі сукупність усіх компонентів (елементів, ланок) економіки (галузі, підприємства, індивідуальні господарства, людей як безпосередніх учасників виробництва), природне середовище і виробничі відносини (див. рис. 2.2).

Функціонування і розвиток економічної системи визначають економічне життя суспільства.

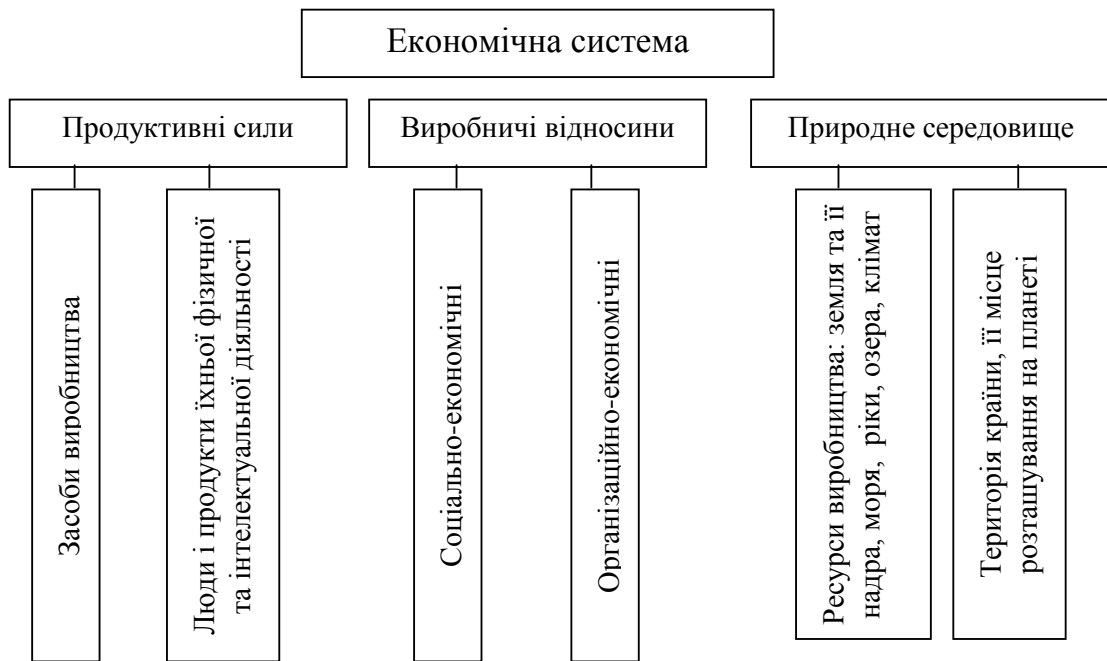

Рис. 2.2. Складові економічної системи

Залежно від особливостей, які властиві основним елементам економічної системи, прийнято розрізняти такі основні їх типи:

- традиційна (натуральне господарство);
- ринкова;
- планово-централізована;
- змішана (ринкова економіка змішаного типу);
- перехідна.

В основі функціонування певного типу економічної системи лежать положення відповідної економічної теорії:

- натуральному господарству відповідає класична теорія саморегулювання;
- в основі ринкової лежать кейнсіанська та неокласична теорії регулювання економіки;
- в основу планово-централізованої економічної системи покладені положення марксистської теорії;
- ринковій економіці змішаного типу відповідають методи теорії неокласичного синтезу та інституціональних перетворень.

Кожен із типів економічних систем має свій механізм регулювання економічних процесів. Так, регулятором ринкової економіки є ринковий механізм, планово-централізованої – адміністративно-командна система, ринкової економіки змішаного типу – змішана система регулювання (поєднання елементів ринкового механізму та державного регулювання економіки).

Ринкова економіка у чистому вигляді характеризується механізмом ринкового саморегулювання. При цьому економіка народного господарства регулюється «невидимою рукою» у напрямку до найкращого результату, збалансування інтересів товаровиробника та споживача.

Ринковий механізм як регулятор ринкової економіки базується на принципах економічної свободи, вільної взаємодії попиту та пропозиції, вільного ціноутворення та конкуренції. Основними недоліками такої системи є економічні кризи, що виникають періодично, та їх супутники – безробіття та інфляція. Перевагами ринкового механізму слід визнати: ініціативність, високу підприємницьку активність (у результаті постійного пошуку); автоматичний розподіл ресурсів за галузями та сферами; оперативне реагування на зміну економічної кон'юнктури.

Адміністративно-командний механізм – це жорстко централізоване державне управління соціально-економічним розвитком країни на основі директивного плану. Сутність такого механізму зводиться до регламентації програми дій товаровиробника через державний план, у якому директивно встановлюється скільки та якої саме продукції слід виробити, скільки, де та за якою ціною її реалізувати тощо. Ініціатива та самостійність не допускаються. А, отже, пригнічується економічна свобода та конкуренція, знищуються стимули до високоефективної праці, має місце постійний дефіцит товарів і, як наслідок, незадоволений попит.

Змішаній економіці властива система управління, яка базується на різноманітті форм власності. Вона поєднує переваги ринкових та державних регуляторів. Основним регулятором економічних процесів виступає ринковий механізм, а державне регулювання його доповнює.

Сьогодні майже в усіх країнах світу має місце регульована ринкова економіка. Однак загальний курс на розвиток змішаної економіки не означає стандартизацію та одноманіття. В кожній країні склалися властиві для неї моделі змішаної економіки. Різниця між ними полягає у так званих «коефіцієнтах змішування» різних форм власності, ролі ринку та державного регулювання національної економіки. Однак загальні риси властиві економіці усіх таких країн. Зазначене обумовило необхідність виокремлення (виділяти) видів(и) та моделей(і) регулювання економіки змішаного типу.

2.3. Види та моделі регулювання економіки змішаного типу

В економічній теорії розрізняють види та моделі регулювання економіки змішаного типу. Перш за все, виділяють два основні види регулювання економіки змішаного типу – економічний лібералізм та економічний дирижизм.

Економічний лібералізм (від лат. «*liberal*» – вільний) – система соціально-економічних відносин, у якій домінують ринкові регулятори, а роль держави зведена до мінімуму. До країн економічного лібералізму можна віднести США, Канаду, Великобританію, Австралію, у яких: державний сектор не перевищує 10%, державні витрати сягають 30-35% від ВВП, переважають правові та економічні методи регулювання.

Економічний дирижизм (від лат. «*dirigi*» – керований) – система соціально-економічних відносин зі значним впливом держави на соціально-економічний розвиток. До країн економічного дирижизму відносять Австрію, Японію, Німеччину, Швецію, у яких державний сектор відіграє істотну роль (сягає 10-20%), державні витрати сягають 45-50% від ВВП, для регулювання активно використовуються прямі, адміністративні та специфічні методи.

Основними моделями регулювання економіки змішаного типу визнані ліберальна (американська), європейська та японська.

Американська (ліберальна) модель побудована на системі заохочення підприємницької активності й зусиль найбільш активної частини населення.

Держава за такою моделлю втручається в ті процеси, які не регулюються ринковим механізмом, і регулювання зводиться до встановлення «правил гри» та сприятливих умов для ведення бізнесу. Головним макроекономічним координатором у ліберальній моделі регулювання виступає центральний банк. Тобто регулювання реального сектора здійснюється опосередковано через функції центрального банку, шляхом впливу на фінансові ринки та пропозицію грошової маси.

Європейська (соціал-демократична) модель передбачає посилену увагу до соціальної сфери, рівня зайнятості, соціального забезпечення, трудових відносин та жорсткої політики доходів. Головним орієнтиром цієї моделі є активне втручання держави у процес розподілу і перерозподілу доходів, створення сильної системи соціального захисту населення, домінування ідей рівності й солідарності.

Японська модель передбачає централізоване регулювання соціально-економічного розвитку країни з боку держави на основі використання переважно економічних, опосередкованих та неформальних методів державного регулювання економіки. В регулюванні домінує психологія колективізму, солідарності, підпорядкування особистих інтересів колективним і державним.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Порядок формування етапів розвитку теорій регулювання економіки включає:

- а) класична теорія регулювання економіки, монетаризм, кейнсіанство, меркантилізм, «неокласичний синтез»;
- б) меркантилізм; класична теорія регулювання економіки, кейнсіанство, монетаризм, «неокласичний синтез»;

в) монетаризм, класична теорія регулювання економіки, кейнсіанство, меркантилізм, «неокласичний синтез».

2. Родоначальником теорії державного регулювання економіки у світі визнано:

- а) Карла Маркса;
- б) Адама Сміта;
- в) Джона Мейнарда Кейнса;
- г) Давіда Рікардо;
- д) К.Р. Макконнела.

3. Економічна школа, що визнає необхідність державного втручання в економіку за причини недосконалості ринкових механізмів – це:

- а) класична теорія регулювання економіки;
- б) меркантилізм;
- в) кейнсіанство.

4. Положення кейнсіанської теорії державного регулювання покладені в основу функціонування:

- а) планово-централізованої економіки;
- б) змішаної економіки;
- в) ринкової економіки.

5. Положення марксистської теорії державного регулювання покладені в основу функціонування:

- а) планово-централізованої економіки;
- б) змішаної економіки;
- в) ринкової економіки.

6. Ринковий механізм регулювання економічних процесів відповідає такому типу економічної системи:

- а) планово-централізованій системі;
- б) ринковій економіці змішаного типу;
- в) ринковій економічній системі.

7. Поєднання елементів ринкового механізму та державного регулювання економіки характерне для такого типу економічної системи:

- а) планово-централізованої економічної системи;

- б) ринкової економічної системи;
- в) ринкової економіки змішаного типу.

8. Економічний лібералізм – це:

- а) система соціально-економічних відносин, у якій домінують ринкові регулятори, а роль держави зведена до мінімуму;
- б) система соціально-економічних відносин зі значним впливом держави на соціально-економічний розвиток.

9. Система соціально-економічних відносин зі значним впливом держави на соціально-економічний розвиток – це:

- а) економічний лібералізм;
- б) економічний дирижізм.

10. На системі заохочення підприємницької активності та зусиль найбільш активної частини населення побудована модель регулювання економіки змішаного типу, що зветься:

- а) американська;
- б) європейська;
- в) японська.

11. Посилену увагу до соціальної сфери та соціального забезпечення населення передбачає модель регулювання економіки змішаного типу, що зветься:

- а) американська;
- б) європейська;
- в) японська.

ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ ТА СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Модель кругообігу благ і ресурсів, доходів і витрат у національній економіці.*
2. *Основні макроекономічні зв'язки між суб'єктами та ринками національної економіки.*
3. *Види економічної активності суб'єктів національної економіки в моделі кругообігу.*
4. *Поняття «вливань» та «вилучень» з потоку «доходи-витрати».*
5. *Характеристика макроекономічних показників розвитку національної економіки.*
6. *Методи виміру макророзмірів.*
7. *Взаємозв'язок між макроекономічними показниками.*

Ключові поняття та терміни: домашні господарства, підприємства, держава, товарний ринок, ресурсний ринок, фінансовий ринок, валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, чистий національний продукт, національний доход, сальдо первинних доходів, чисті матеріальні витрати, додана вартість.

Рекомендована література: 58, 12, 19, 41, 42, 52, 69.

3.1. Кругообіг благ і ресурсів, доходів і видатків у національній економіці

Суб'єктами національної економіки виступають: домашні господарства, підприємства, держава. Вони здійснюють свою господарську діяльність на макроринках: товарному, ресурсному, фінансовому.

З урахуванням тієї ситуації, що склалася сьогодні у світі, а саме – країни все більше опиняються у ситуації залучення до світових економічних процесів (через поглиблення міжнародного територіального поділу праці) – національну економіку слід розглядати як один з елементів світової економічної системи. Тому, досліджуючи зв'язки між суб'єктами національної економіки, слід залучити ще один суб'єкт – закордон.

Основні макроекономічні зв'язки між суб'єктами і ринками наведені на рис. 3.1.

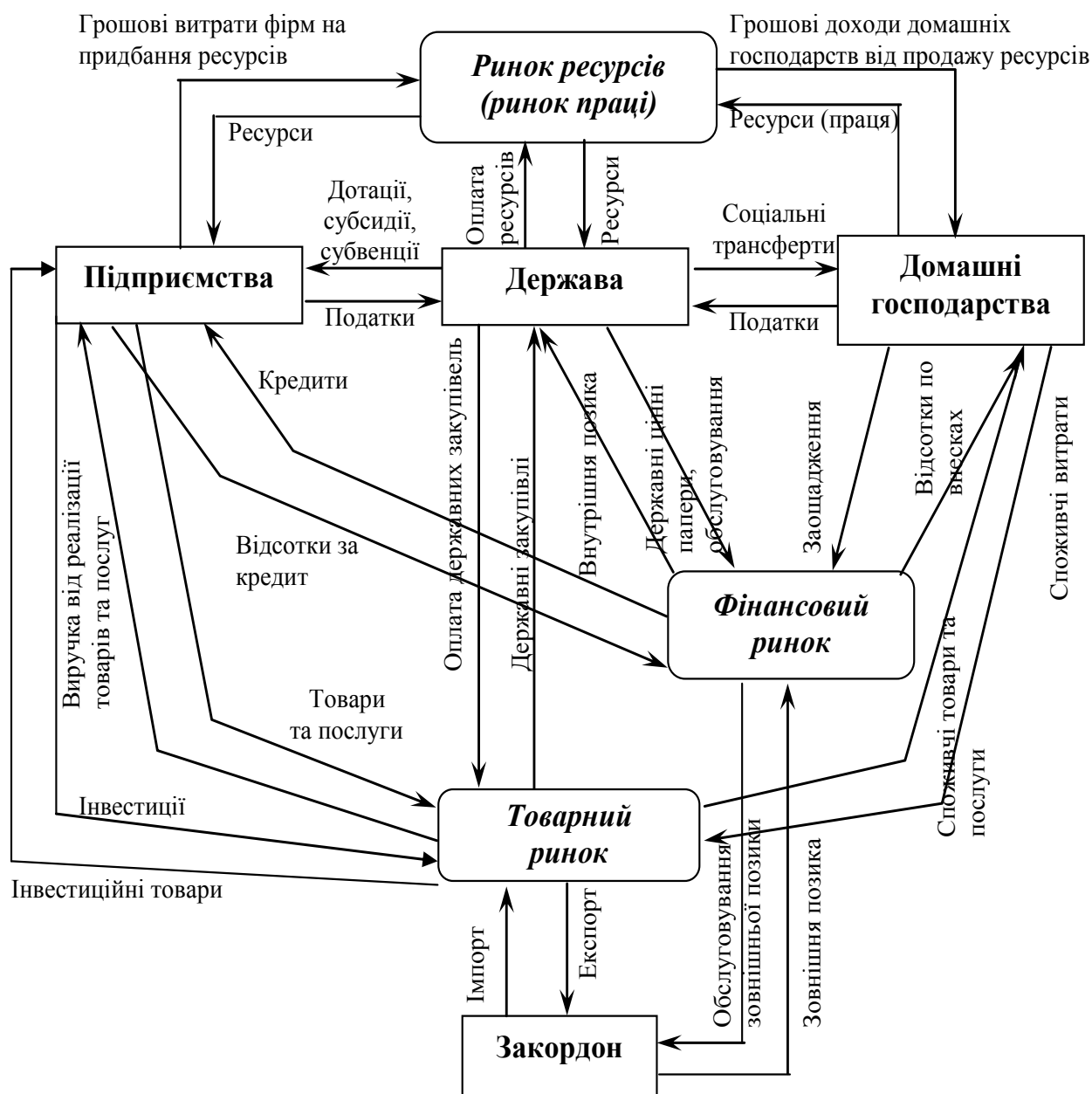

Рис. 3.1. Схема взаємозв'язків суб'єктів національної економіки

Макроекономічні зв'язки між суб'єктами та ринками в національній економіці починають розглядати з такого суб'єкта як домашні господарства.

Для з'ясування сутності категорії «домогосподарство» звернемося до її трактування в матеріалах ООН, яка рекомендує визначати **домашнє господарство** як «особу чи групу осіб, поєднаних з метою забезпечення всім необхідним для життя», тобто об'єднаних спільним веденням господарства. Поняття «домогосподарство» не слід ототожнювати з поняттям сім'я, адже сім'я – сукупність осіб, що живуть разом, пов'язаних родинністю та спільним бюджетом, але часто для спрощення підрахунків їх ототожнюють.

Відповідно до системи національних рахунків до домашніх господарств відносять домашню прислугу та населення, яке перебуває в різних колективах: вихованці будинків дитини та інвалідів, військовослужбовці строкової служби, ув'язнені та інші.

У моделі кровообігу домашні господарства охоплюють, з одного боку, всіх постачальників ресурсів для підприємств і держави, а з іншого – всіх споживачів товарів і послуг. Тобто це окремі особи, сім'ї, організації некомерційного характеру – церкви, дитячі будинки та будинки для людей похилого віку. З одного боку, домашні господарства є власниками (володіють) усіх чинників виробництва (економічних ресурсів), що знаходяться у приватній власності, а з іншого – вони потребують предмети споживання (оскільки вони – споживачі, а не виробники). З урахуванням цього, діяльність домашніх господарств спрямовується на задоволення власних потреб: продаючи чинники виробництва або надаючи їх в оренду, вони одержують свій дохід, який після сплати особистих податків розподіляють між поточним споживанням і заощадженням. Виникає питання, які саме чинники виробництва (ресурси) можуть надавати країні домогосподарства? У першу чергу – це робоча сила людини, її особиста праця. Кожен господарник, працюючи на підприємстві чи в установі, приносить користь державі, забезпечуючи її ресурсом праці.

Працею не обмежується внесок домогосподарств у ресурсний потенціал суспільства. Згідно з законодавством України кожен громадян України може

мати в індивідуальній власності майстерні, малі підприємства у сфері побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, землю. Житлові будинки, машини, обладнання. Транспортні засоби, сировину, матеріали та інше. Застосовуючи майно, що є в особистому розпорядженні, домовласник ставить на службу інтересам суспільства такий важливий економічний ресурс як капітал. Крім праці та капіталу, домогосподарства можуть постачати і грошові, необхідні для організації суспільного виробництва.

У реальній дійсності структуру виробництва та його обсяг визначають саме домашні господарства, формуючи споживчий попит на ринку товарів і послуг. Зміна попиту впливає і на сукупну пропозицію, а відтак і на всю сферу підприємницької діяльності.

Підприємства – це ділові господарські одиниці, фірми, торгівля, транспорт, усі організаційні форми капіталу, що виробляють товари й послуги, але для цього їм потрібні економічні ресурси. Їх діяльність полягає у придбанні чинників виробництва, продажу виробленої продукції та послуг, відтворенні виробничої бази. У своїй діяльності підприємства керуються ринковою ціною. З урахуванням ціни вони прогнозують шанси своїх виробів і послуг на ринку й розраховують можливі доходи.

На відміну від домашніх господарств, підприємства витрачають більше, ніж одержують у вигляді виручки від реалізації товарів і послуг. Це відбувається, тому що вони можуть брати кредити на фінансовому ринку і перетворювати їх в інвестиції.

Держава охоплює всі бюджетні організації та установи. Вона займається виробництвом громадських благ, які надаються споживачам безкоштовно або на пільговій основі. Специфіка господарської діяльності держави полягає в тому, що, на відміну від підприємств, вона не ставить за мету максимізацію прибутку, а намагається створити умови для підвищення продуктивності підприємницької діяльності та сприяти зростанню рівня життя населення.

Держава робить державні закупівлі товарів і послуг, які виробляють підприємства, оплачує працю зайнятих у бюджетній сфері, надає дотації, субсидії, субвенції та здійснює трансфертні платежі. Всі ці витрати називають державними. Джерелом їх покриття є податки, що стягуються з домашніх господарств і підприємств. Також вона здійснює капіталовкладення з державного бюджету, впливає через Національний банк на пропозицію грошей.

Держава як регулятор та координатор економічних процесів у країні здатна впливати на процес кругообігу ресурсів. Такий вплив може бути здійснений через державні закупівлі, податки й зміну пропозиції грошей. Так, скорочення державної закупівлі призводить до нагромадження товарно-матеріальних запасів у виробників. Останні починають тоді скорочувати обсяги виробництва, що призводить до зменшення попиту на ринку ресурсів – зростає безробіття, і навпаки. Тобто уряд може стимулювати економічне зростання або стримувати його, змінюючи через державні закупки сукупний попит.

Регулювання податкових ставок впливає на динаміку сукупного попиту. Так, підвищення рівня податкових ставок призводить до зменшення доходу в розпорядженні домашніх господарств і внаслідок цього – до скорочення їх споживчого попиту на товарному ринку. Виробники відповідають на це зменшенням обсягів виробництва, скороченням попиту на робочу силу. В результаті зростає безробіття, і навпаки.

Впливаючи на грошову масу в обігу, уряд через Національний банк може змінювати відсоткову ставку і, таким чином, впливати на інвестиційні витрати підприємств, стимулюючи розширення виробництва або, навпаки, стримуючи його.

Закордон охоплює економічні суб'єкти, які розташовані за межами даної країни і мають з нею господарські зв'язки. Тобто мова йде як про окремі національні економіки світу так і про їх окремих суб'єктів.

Основні види економічної активності суб'єктів національної економіки наведено у таблиці 3.1.

Види економічної активності суб'єктів національної економіки
в моделі кругообігу «благ-ресурсів, доходів і видатків»

Суб'єкт національної економіки	Види економічної активності
Домашні господарства	<ul style="list-style-type: none"> - створюють пропозицію чинників виробництва на ринку ресурсів; - сплачують особисті податки до державного бюджету; - споживають частку одержаного доходу на товарному ринку і формують споживчий попит; - заощаджують частку одержаного доходу на фінансовому ринку, чим створюють потенційні можливості для кредитування підприємств і подальшого перетворення кредитів у інвестиції.
Підприємства	<ul style="list-style-type: none"> - формують попит на чинники виробництва на ринку ресурсів; - формують сукупну пропозицію товарів і послуг на товарному ринку; - сплачують податки до державного бюджету; - формують попит на кредити на фінансовому ринку; - формують інвестиційний попит на товарному ринку.
Держава	<ul style="list-style-type: none"> - надає суспільні блага; - закуповує товари і послуги на товарному ринку (формує державне замовлення); - формує попит на чинники виробництва на ринку ресурсів; - стягує податки; - надає трансферти, дотації, субсидії, субвенції; - інвестує за рахунок державного бюджету; - впливає на пропозицію грошей на фінансовому ринку.
Закордон	<ul style="list-style-type: none"> - формує експорт-імпорт товарів і послуг на товарному ринку; - формує експорту-імпорту капіталу на фінансовому ринку; - здійснює валютні операції.

Крім перелічених специфічних видів економічної активності, кожний суб'єкт національної економіки взаємодіє з іншими через систему кредитів і позик.

Товарний ринок представлений сукупним товаром і сукупними послугами. Саме на цьому ринку фірми пропонують вироблені продукти (предмети споживання) домашнім господарствам, що проявляють на них попит. На товарному ринку внаслідок взаємодії попиту та пропозиції формуються ціни продуктів, продукти (предмети споживання) переходять від фірми до домашніх господарств. Домашні господарства оплачують ціни продуктів у вигляді споживчих витрат, які отримують фірми у вигляді доходів від продажу своєї продукції.

Усі товари й послуги розглядаються як: засоби виробництва (інвестиційні товари), попит і пропозицію яких формують підприємства; споживчі товари і послуги, попит на які формують домашні господарства, а пропозицію – підприємства або держава (у вигляді послуг бюджетних організацій та установ); товари і послуги у вигляді державного замовлення, попит на які формує держава, а пропозицію – підприємства.

Ресурсний ринок. Саме тут пропонують свої ресурси домашні господарства фірмам, які пред'являють попит на ці ресурси. В результаті взаємодії попиту та пропозиції на ринку формуються ціни ресурсів, ресурси переходять від домогосподарств до фірм. У свою чергу від фірм до домашніх господарств рухається грошовий потік – фірми планують ціни ресурсів у вигляді витрат на виробничі витрати, які отримують домашні господарства у якості факторних доходів.

Ринок ресурсів взагалі є ринком чинників виробництва, до яких належать праця, земля, капітал і підприємництво. Але з усіх чинників виробництва в макроекономічному аналізі, як правило, розглядається праця. На ринку праці формується пропозиція робочої сили з боку домашніх господарств, попит на робочу силу – з боку підприємств і держави.

Фінансовий ринок охоплює грошово-кредитний, фондовий та валютний ринки. На грошово-кредитному ринку формуються пропозиція грошей і попит на них, визначається відсоткова ставка, попит на кредити для інвестування. На фондовому ринку формуються попит і пропозиція цінних паперів, визначаються біржові індекси, а також обсяг продажу цінних паперів. На валютному ринку формуються попит і пропозиція валют, визначаються валютні курси.

На кожному макроекономічному ринку під впливом специфічних для цього ринку чинників установлюється рівновага, яка може і порушуватись. Оскільки суб'єкти ринків приймають свої рішення щодо економічної активності незалежно один від одного, то їхні дії можуть бути взаємоузгодженими лише випадково. Саме тому загальна економічна рівновага (тобто рівновага одночасно на всіх ринках) не є типовим станом ринкової економіки. Але суб'єкти ринку завжди намагаються досягти рівноваги, а аналіз економіки потребує її визначення.

Досягнута на кожному ринку рівновага може бути стійкою або нестійкою. Рівновага є стійкою, коли у разі її порушення під впливом якогось екзогенного чинника ринок самостійно здатен відновити рівновагу на попередньому або новому рівні економічної активності. Рівновага є нестійкою, коли після впливу екзогенного чинника вона самостійно не відновлюється.

Якщо розглядати лише два суб'єкти національної економіки – підприємства та домашні господарства та два ринки – ресурсний та товарний, то маємо просту (спрощену) модель кругообігу (див. рис. 3.2). Модель являє собою економічний кругообіг, оскільки має місце круговий рух реальних економічних благ – ресурсів та продуктів (лінії проти годинникової стрілки), що супроводжується зустрічним рухом грошових потоків – витрат та доходів фірми та домогосподарств (лінії за годинниковою стрілкою).

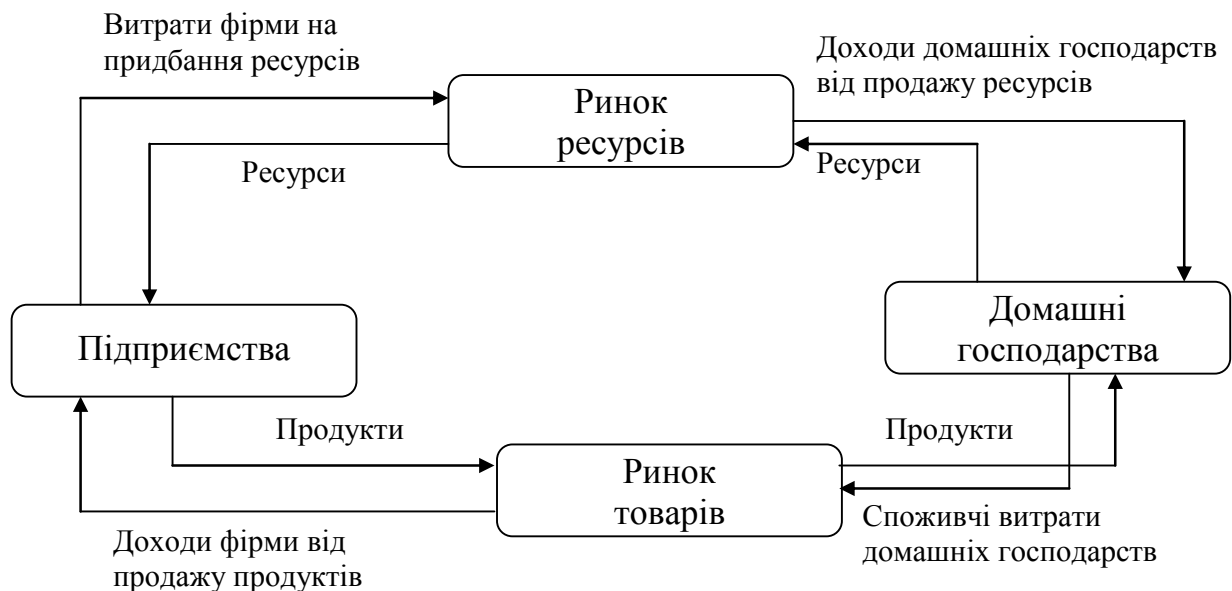

Рис. 3.2. Спрощена модель кругообігу

Як видно з рис. 3.2., домашні господарства здійснюють споживчі витрати з грошових доходів, отриманих від реалізації ресурсів. Якщо ж, за певних обставин, домашні господарства спрямують на споживчі витрати не всю суму отриманих доходів, а лише частину, то матиме місце «вилучення» з потоку «доходи-витрати». З іншого боку, не лише домашні господарства формують попит на продукцію підприємства. Ці грошові витрати являють собою «вливання» в потік «доходи-витрати». Як відомо з макроекономіки, податки є вилученнями з потоку грошових доходів. Домашнім господарствам ці вилучення частково компенсуються зворотним потоком трансфертів. Отже,

1) вилучення у вигляді заощаджень домашніх господарств поступають на ринок капіталу, з якого підприємства отримують кошти для вливань у вигляді інвестицій;

2) вилучення у вигляді податків надходять до держави, яка здійснює вливання у вигляді державних закупівель товарів та послуг у підприємств;

3) вилучення у вигляді витрат домашніх господарств на імпорт товарів та послуг йде за кордон, звідки надходить вливання у вигляді витрат іноземців на оплату експорту товарів та послуг вітчизняного виробництва.

Якщо потоки «вливань» та «вилучень» дорівнюють, то макроекономічна рівновага буде забезпечена.

3.2. Макроекономічні показники розвитку національної економіки

Національне господарство являє собою складну багатопланову систему. Тому для характеристики результатів його функціонування використовується система показників, що зафіксована у системі національних рахунків.

Основними макроекономічними показниками, що оцінюють результати функціонування національної економічної діяльності, визнані:

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- валовий національний продукт (ВНП);
- чистий національний продукт (ЧНП);
- національний дохід (НД).

В основі розрахунку всіх цих показників лежать такі три основні принципи:

Перший принцип полягає у тому, що ВНП и НД країни створюються як у сфері виробництва, так і у сфері послуг. Тобто, при їх розрахунку враховуються усі види діяльності, включаючи:

- діяльність підприємства, що виробляють товари;
- діяльність працівників сфери управління;
- діяльність фінансово-комерційних організацій;
- діяльність некомерційних організацій;
- діяльність власників житла з надання його в оренду.

Виняток становлять: ведення особистого домашнього господарства (прибирання, приготування їжі, прання тощо) та праця вчених на себе. Не враховуються також нелегальні види бізнесу (наркобізнес та проституція), а також тіньовий бізнес.

Другий принцип полягає у визнанні того, що у створенні вартості товарів та послуг поряд з працею бере участь земля, капітал та підприємницька діяльність, а створений прибуток – це результат сукупного використання перерахованих факторів.

Третій принцип передбачає виключення повторного рахунку. Це означає, що всі товари та послуги, що виробляються, враховуються в макроекономічних показниках лише один раз, без матеріальних витрат (сировини та матеріалів), тобто враховується лише вартість кінцевої продукції.

З урахуванням викладених вище принципів формулюються визначення макропоказників.

Валовий внутрішній продукт характеризує сукупну вартість кінцевого виробництва продукції (товарів, робіт, послуг), виробленої за рік в обох сферах економіки в географічних межах країни незалежно від національної належності економічних ресурсів.

В основі розрахунку валового внутрішнього продукту лежить принцип територіальності, тобто територіального розташування постачальників економічних ресурсів (підприємств, організацій, населення).

Валовий національний продукт характеризує сукупну вартість кінцевого виробництва продукції (товарів, робіт, послуг), виробленої за рік в обох сферах економіки за допомогою ресурсів, що належать виключно даній країні, незалежно від їх географічного розташування.

В основі розрахунку валового національного продукту лежить принцип національної належності постачальників економічних ресурсів.

Різниця між показниками валового національного продукту і валового внутрішнього продукту у розвинених країнах досягає 1%.

Через те, що частина доходів отримується в тіньовій економіці, і, як результат, не опубліковується статистичними органами і не оподатковується, вирізняють офіційний та неофіційний ВВП. Спроба статистичних органів включити певну частку неофіційного ВВП до обсягу офіційного призводить до необґрунтованого завищення податкової бази, доходів бюджету, невиконання доходних статей бюджету.

За офіційними даними (Міністерства економіки) частка тіньової економіки України становить близько 35% від ВВП (у 2009 році). У грошовому вимірі це означає, що за 2009 рік у тіні було створено додатковий ВВП у

розмірі приблизно 320 млрд. грн.¹. Найбільш поширена тіньова економіка у сільському господарстві (близько 48,7% від валової доданої вартості), будівництві (35%), операціях з нерухомістю (26%), хімічній промисловості (18%). За різними незалежними експертними оцінками рівень тіньової економіки України сягає майже 60% від ВВП.

Завищування або ж навпаки заниження величини основних макропоказників має негативні наслідки. Так, якщо *величина ВВП занижена*, то:

- буде занижена доходна частина бюджету, що призведе до необґрунтованого зростання дефіциту бюджету;
- відбудеться недофінансування економіки, економіка не буде забезпечена потрібною грошовою масою, що призведе до затримки розрахунків між суб'єктами ринку.

Таку ситуацію виправляють шляхом щоквартального коригування ВВП.

Якщо *величина ВВП завищена*, то:

- необґрунтовано зросте грошово-кредитна емісія, що спровокує інфляцію;
- будуть передбачені нереальні доходи бюджету, що призведе до збільшення незабезпечених доходами бюджетних витрат.

3.3. Методи виміру макророзмірів

Основним макроекономічним показником, з якого починаються розрахунки, є показник ВВП.

Валовий внутрішній продукт обчислюють трьома методами, які забезпечують однаковий результат підрахунку:

- методом кінцевого використання (за видатками);
- розподільчим методом (за доходами);

¹ В Україні вирос теневої ВВП // Режим доступу: <http://ubr.ua/finances/macroeconomics-ukraine/v-ukraine-vyros-tenevoi-vvp-49075>

- виробничим методом (за доданою вартістю).

При розрахунку ВВП *методом кінцевого використання*, тобто за видатками, додаються видатки всіх економічних агентів, що використовують ВВП: домашніх господарств, фірм, держави та іноземців (витрати на наш експорт):

$$\text{ВВП} = \text{C} + \text{I} + \text{Д} + \text{Е}, \quad (3.1)$$

де

С – споживчі видатки населення, що включають витрати домашніх господарств на товари довгострокового користування та поточного споживання, на послуги, але не враховують витрати на придбання житла;

I – валові інвестиції (інвестиційні видатки підприємств), включають виробничі капіталовкладення та інвестиції в основні виробничі фонди (витрати фірм на придбання нових виробничих підприємств та обладнання); інвестиції в запаси;

Д – державні закупівлі товарів та послуг, наприклад, витрати на будівництво та утримання шкіл, доріг, утримання армії та державного апарату управління; однак це лише частина державних витрат, до складу якої не входять, наприклад, трансфертні платежі;

Е – чистий експорт товарів та послуг за кордон (різниця між експортом та імпортом).

Розрахунок ВВП *за доходами* передбачає сумування доходів, отриманих від виробництва продукції: усіх видів факторних доходів (заробітної плати найманих працівників з відрахуваннями у різні фонди, ренти, відсотків, прибутку), а також амортизаційних відрахувань та непрямих податків на бізнес.

Під час розрахунку ВВП *за виробничим методом* додається вартість, додана на кожній стадії виробництва кінцевого продукту. Додана вартість (ДВ) – це різниця між вартістю продукції, що виготовлена фірмою, та сумою, що була сплачена нею іншим суб'єктам господарювання за придбану сировину, матеріали тощо (тобто за проміжну продукцію). ДВ являє собою різницю між

обсягом валового випуску (ВВ) за рік та чистими матеріальними витратами (ЧМВ).

$$\text{ДВ} = \text{ВВ} - \text{ЧМВ} \quad (3.2)$$

Кожна країна обирає такі методи, які найбільше відповідають особливостям національної статистики. У вітчизняній офіційній статистиці використовують усі три методи. У таблиці 3.2. наведені дані про ВВП України за категоріями кінцевого використання за декілька років.

Таблиця 3.2

Валовий внутрішній продукт за категоріями кінцевого використання, млн. грн.*

Показники	2005	2006	2007	2008	2009
Валовий внутрішній продукт	441452	544153	720731	948056	913345
Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств (С)	252624	319383	423174	582482	581733
Кінцеві споживчі витрати некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства (С)	4727	5173	6445	7257	7079
Кінцеві споживчі витрати сектора загального державного управління (Д)	80528	100350	128962	169163	184014
Валове нагромадження основного капіталу (І)	96965	133874	198348	250158	167644
Зміна запасів матеріальних оборотних коштів (І)	2736	655	4685	14379	-12274
Придбання за виключенням вибуття цінностей (І)	175	211	285	346	445
Сальдо експорту-імпорту товарів і послуг (Е)	3697	-15493	-41168	-75729	-15296

На основі показника ВВП розраховується ціла низка інших макроекономічних показників. Перший з них – показник ВВП (через сальдо первинних доходів). Зв'язок між цими двома показниками можна виразити таким чином:

$$\text{ВВП} = \text{ВВП} + \text{Чисті факторні доходи з-за кордону} \quad (3.3)$$

Чисті факторні доходи з-за кордону (ще їх називають сальдо первинних доходів) дорівнюють різниці між доходами, що отримали громадяни даної країни за кордоном, та доходами іноземців, які отримані на території даної країни.

* Складено за матеріалами Державного комітету статистики України

Іншими словами, ВВП відмінний від ВВП на суму переведеного у країну прибутку від вкладеного за кордоном капіталу (власності) та заробітної плати громадян, що працюють за кордоном, за винятком аналогічних, вивезених з країни доходів іноземців та іноземних суб'єктів господарювання.

$$\text{ВВП} = \text{ВВП} + \text{Д (П) резидентів} - \text{Д (П) нерезидентів}, \quad (3.4)$$

де

Д (П) резидентів – доходи (прибуток) фізичних осіб – громадян даної країни (юридичних осіб – національних підприємств), що працюють за кордоном;

Д (П) нерезидентів – доходи (прибуток), отримані іноземними фізичними та юридичними особами, що працюють в Україні.

Оскільки сальдо первинних доходів може бути як додатним, так і від'ємним, то ВВП може перевищувати ВВП або навпаки, бути меншим, ніж ВВП. Ситуація, коли ВВП перевищує ВВП, виникає, якщо сальдо є від'ємним. Це характерно для країн, що розвиваються, оскільки ці країни вимушені сплачувати доходи (відсотки, дивіденди) розвинутих країнам. І навпаки, для розвинутих країн характерне додатне сальдо первинних доходів і ВВП перевищує ВВП.

Якщо з ВВП вирахувати суму річної амортизації, то отримаємо ЧНП.

$$\text{ЧНП} = \text{ВВП} - \text{А} \quad (3.5)$$

Показник ЧНП характеризує річний обсяг виробництва товарів та послуг, який країна виробила та спожила у всіх секторах національної економіки. Іншими словами, ЧНП показує розмір доходу національних постачальників економічних ресурсів за надані ними землю, робочу силу, капітал та підприємницьку діяльність, за допомогою яких був створений цей ЧНП.

Якщо з ЧНП вирахувати непрямі податки, то отримаємо показник національний дохід – сукупну вартість доходів усіх економічних агентів. Національний дохід – це створена за рік вартість, яка характеризує, що додало суспільство у поточному році до свого добробуту.

Національний дохід має дві форми – натуральну та вартісну. В натуральній формі – це предмети споживання для задоволення особистих

потреб населення та засоби виробництва для розширення виробництва. У вартісній формі – це вартість необхідного та доданого продукту. Необхідний продукт забезпечує відтворення робочої сили та існує у формі оплати праці, виплат та пільг з суспільних фондів споживання. Доданий продукт йде на розширення виробництва, тобто закупівлю засобів виробництва та найму додаткової робочої сили, а також для утримання невиробничої сфери, створення страхових резервів та інших цілей.

Аналіз динаміки ВВП та інших показників у цілому та в розрізі їх складових дозволяє зробити висновки щодо економічного зростання, стагнації або спаду. Причому окремі складові ВВП змінюються різними темпами з різною тенденцією. А це, у свою чергу, зумовлює структурні зрушення в економіці.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Суб'єктами національної економіки за умов макроекономічного підходу є:

- а) домашні господарства, підприємства, приватні некомерційні організації, що обслуговують домашнє господарство;
- б) домашні господарства, підприємства, держава, закордон;
- в) виробничі фірми та підприємства, фінансові установи, держава.

2. Держава та підприємства у моделі кругообігу благ і ресурсів, доходів і витратків у національній економіці пов'язані між собою так:

- а) держава надає підприємствам субсидії, дотації, а підприємства виступають платниками податку до бюджету;
- б) підприємства сплачують податки до бюджету, а держава надає їм соціальні трансферти;
- в) держава кредитує підприємства в обмін на інвестиційні товари.

3. Проявом економічної активності домашніх господарств на макроринках є:

- а) створення пропозиції факторів виробництва на ринку ресурсів;
- б) формування попиту на чинники виробництва на ринку ресурсів;
- в) формування сукупної пропозиції продукції на товарному ринку.

4. Одним з видів економічної активності підприємств у моделі кровообігу є:

- а) створення пропозиції факторів виробництва на ринку ресурсів;
- б) формування попиту на чинники виробництва на ринку ресурсів;
- в) формування сукупного попиту на товарному ринку.

5. Показниками, що характеризують функціонування економіки на макрорівні визнані:

- а) валова продукція, чистий національний продукт, національний доход, валовий національний продукт, чистий національний продукт;
- б) чистий національний продукт та сукупний суспільний продукт;
- в) національний доход, валовий національний продукт, валовий внутрішній продукт, чистий національний продукт.

6.* У розрахунки макроекономічних показників покладені такі принципи:

- а) виключення повторного рахунку;
- б) національний доход держави виробляється виключно у сфері виробництва;
- в) у створюванні вартості товарів та послуг беруть участь земля, капітал, праця та підприємницька діяльність;
- г) національний доход держави виробляється як у сфері виробництва так і сфері послуг;
- д) матеріальні блага та послуги створюються лише працею людини.

7. Послідовність розрахунку макроекономічних показників виробничим методом така:

- а) ЧНП→ВВ→ВВП→ВНП;
- б) ВВ→ВВП→ВНП→ЧНП;
- в) ВНП→ВВП→ЧНП→ВВ;
- г) ВВП→ВНП→ЧНП→ВВ.

8. Валовий внутрішній продукт характеризує:

- а) вартість кінцевого споживання товарів та послуг, що вироблені національними підприємствами у межах країни;
- б) вартість кінцевого споживання товарів та послуг, що вироблені в обох сферах економіки у межах країни незалежно від національної належності підприємств;
- в) вартість кінцевого споживання товарів та послуг, що вироблені в обох сферах економіки національними виробниками незалежно від їх місцезнаходження.

9. Валовий національний продукт характеризує:

- а) вартість кінцевого споживання товарів та послуг, що вироблені національними підприємствами у межах країни;
- б) вартість кінцевого споживання товарів та послуг, що вироблені в обох сферах економіки у межах країни незалежно від національної належності підприємств;
- в) вартість кінцевого споживання товарів та послуг, що вироблені в обох сферах економіки національними виробниками незалежно від їх місцезнаходження.

10. Валовий внутрішній продукт відрізняється від валового національного продукту:

- а) розміром чистих факторних доходів з-за кордону;
- б) сумою доходів, що отримують іноземні підприємства на території держави;
- в) ВВП не включає суми амортизаційних відрахувань, що нараховані по основних фондах народного господарства за рік.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Поняття національного багатства.*
2. *Складові національного багатства.*
3. *Особливості розрахунку національного багатства країни.*
4. *Поняття економічного потенціалу.*
5. *Система потенціалів національної економіки.*
6. *Активна та пасивна складові потенціалу.*
7. *Оцінка потенціалу національної економіки.*

Ключові поняття та терміни: національне багатство, матеріальне багатство, нематеріальне багатство, фінансові активи, нефінансові активи, економічний потенціал, виробничий потенціал, трудовий потенціал, фінансовий потенціал.

Рекомендована література: 3, 12, 23, 36, 37, 42, 48, 49, 50, 52, 54, 71, 72.

4.1. Національне багатство та його складові

Національне багатство – макроекономічний показник, який характеризує у грошовому виразі сукупність матеріальних благ і духовних цінностей, створених та нагромаджених суспільством за всю його історію, а також природних ресурсів, залучених до господарського обороту. Цей показник використовується для характеристики майнового стану країни у цілому. Адже, масштаби, структура та якісний рівень національного багатства визначають економічну могутність країни, потенціал її наступного соціально-економічного розвитку.

До складу національного багатства входять: основні та невиробничі фонди країни, оборотні фонди матеріального виробництва, включаючи товарні

запаси у виробництві та торгівлі, а також державні резерви та страхові запаси, особисте майно громадян тривалого використання, природні ресурси, залучені до процесу відтворення. Сюди ж зараховують золотий запас держави. А в деяких випадках і науково-технічний рівень та досвід працівників, культурно-духовні цінності, інтелектуальну власність тощо.

Закон України «Про власність» (від 1991 року, що втратив чинність на підставі Закону *N 997-V від 27.04.2007*) визначав безпосередньо національне багатство як власність її народу і відносить до нього «землю, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, основні засоби виробництва у промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, житловий фонд, будівлі та споруди, фінансові ресурси, наукові досягнення, а також створену завдяки зусиллям народу України частку в загальносоюзному багатстві, зокрема, в загальносоюзному алмазному та валютному фондах і золотому запасі, національні, культурні та історичні цінності, в тому числі й ті, що знаходяться за її межами і є власністю народу України».

Виступає національне багатство у двох формах – у формі матеріального багатства та у формі нематеріального багатства.

Матеріальне багатство становлять активи у формі засобів виробництва та предметів споживання, а також природні ресурси. Таким чином, у складі матеріального багатства слід виділяти природне багатство (природні ресурси суспільства) та суспільне багатство, що створюється та накопичується поколіннями. Друга частина багатства може бути відтворена працею на відміну від першої, яка не створюється та не відтворюється працею.

Нематеріальне багатство – це ті його елементи, що визначають якість робочої сили, тобто мова йде про науково-технічний, освітній, культурний потенціал.

Слід відмітити, що склад національного багатства та методи його обчислення змінюють з часом і є різними для різних країн, залежно від критеріїв включення до нього тих чи інших елементів.

На сьогоднішній день панівною є концепція, відповідно до якої національне багатство розглядається у широкому трактуванні, як сума нефінансових активів країни та її чистих вимог до решти світу (відповідно до міжнародних стандартів національного рахівництва ООН).

У рамках системи національних рахунків оцінка національного багатства розглядається як окремий випадок балансу активів і пасивів, коли баланс складається для країни у цілому і в його структурі виділяють: фінансові активи, нефінансові активи.

Фінансові активи і пасиви включають:

- монетарне золото та SDR;
- готівкову валюту та депозити;
- цінні папери (окрім акцій);
- акції та інші форми участі у капіталі;
- кредити та позики;
- страхові технічні резерви;
- дебіторську та кредиторську заборгованість.

Нефінансові активи – об'єкти, що знаходяться у володінні господарюючих суб'єктів та приносять їм реальні або потенційні вигоди. Залежно від способу створення нефінансові активи поділяються на 2 групи:

1 Вироблені активи – створюються в результаті виробничих процесів (основні фонди, запаси матеріальних оборотних коштів).

2. Невироблені активи – не є результатом процесу виробництва (матеріальні невикористані активи, нематеріальні невикористані активи).

Матеріальні невикористані активи – це земля, водні ресурси, надра. Нематеріальні невикористані активи – патенти, авторські права тощо.

Згідно з методикою, що застосовується в Україні, до національного багатства входять:

1) *фонди виробничого призначення*, які охоплюють:

- основні виробничі фонди (виробничі будівлі та споруди, машини, устаткування, транспортні механізми тощо);
- запаси матеріальних оборотних фондів у виробничій сфері (запаси сировини, палива, матеріалів, незавершене будівництво) та готову продукцію виробництва засобів виробництва на складах підприємства, комерційних установ, у дорозі;
- суспільні резерви засобів виробництва (предмети праці, матеріали);
- нагромаджені матеріальні та трудові витрати на поліпшення земель, лісів, інших природних ресурсів;

2) *фонди невиробничого призначення*, які містять:

- фонд особистого споживання населення (основні невиробничі фонди установ охорони здоров'я, народної освіти, побутових послуг, культурного обслуговування, спорту, житловий фонд; предмети споживання на складах підприємства, у торгівлі, в особистих підсобних господарствах, у дорозі; особисте майно населення – предмети тривалого користування); суспільні резерви предметів споживання;
- фонд суспільного невиробничого споживання (основні фонди наукових установ, установ державного управління, фінансової системи, політичних та громадських організацій, основні фонди воєнних установ та організацій; запаси воєнного майна і резерви.

3) *природні ресурси* в тій частині, що доступна впливу суспільного виробництва і при певному рівні продуктивних сил безпосередньо може бути джерелом для матеріального виробництва (сільськогосподарські угіддя, ліси, корисні копалини, гідроенергетичні ресурси).

Облік національного багатства України відбувається за методом прямого підрахунку (до уваги беруться дані інвентаризації, бухгалтерська та статистична звітність). Слід відмітити, що вітчизняна методика не враховує нагромадженого досвіду, знань та кваліфікації робітників.

4.2. Система потенціалів національної економіки

Поняття «потенціал» означає можливості, які в перспективі можуть бути реалізовані. Під **економічним потенціалом** мається на увазі сукупна здатність наявних економічних ресурсів забезпечити виробництво максимально можливого обсягу продукції, що складає потреби суспільства на певному етапі його розвитку.

Потенціал національної економіки слід розглядати як систему, що складається з підсистем, у якості яких виступають окремі його види. Основними підсистемами економічного потенціалу є: трудовий потенціал, природно-ресурсний, інвестиційний, науковий, технічний, інформаційний, виробничий та інші.

Під *трудовим потенціалом* мається на увазі сукупна здатність економічно-активного населення реалізовувати свої фізичні, інтелектуальні, соціальні, духовні здібності в процесі суспільно-корисної діяльності в умовах досягнутого рівня розвитку науки і техніки.

Трудовий потенціал характеризується кількісною і якісною сторонами. Кількісна сторона трудового потенціалу передбачає дослідження кількості економічно-активного населення країни, якісна – його якості. При цьому досліджується вплив на зазначені показники сукупності факторів: демографічних (тривалості активного періоду життя, чисельності економічно-активного населення, його розподілу за галузями, кількістю незайнятого населення працездатного віку), соціальних (освіта, рівень розвитку соціальної інфраструктури), економічних (доходи населення, рівень інфляції, пропозиції товарів та послуг) та інших.

Тенденції динаміки народонаселення визначають чисельність трудових ресурсів, їх склад, розмір зайнятості, що, в свою чергу, впливає на сукупний попит і пропозицію, споживання і, в кінцевому підсумку, на економічне зростання.

Під *природно-ресурсним потенціалом* мається на увазі сукупність ресурсів (мінерально-сировинних, паливно-енергетичних, земельних, лісних,

водних, рекреаційних), що розвідані та перебувають на обліку бути використаним у процесі виробництва.

Інвестиційний потенціал представлено засобами виробництва, створеними працею людини та призначеними для виробництва продукції. Мова йде про основні фонди, запаси та резерви матеріальних цінностей у вигляді предметів праці та предметів споживання тривалого використання.

Науковий потенціал – це сукупна можливість національної економічної системи генерувати необхідні знання, що втілюється в кількісних і якісних характеристиках винаходів та нововведень і визначається чисельністю та професійністю вчених, зайнятих у різних сферах науки.

Технічний потенціал можна визначити як сукупність можливих та перспективних технічних засобів, що використовуються чи можуть бути використані у НДДКР та виробництві і спрямовані на підвищення продуктивності суспільної праці.

Технологічний потенціал – це сукупність методів залучення засобів праці у виробництво для перетворення предметів праці на продукцію для кінцевого споживача чи для наступного залучення у виробництво.

Інформаційний потенціал – наявні та такі, що можуть бути мобілізовані обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій для створення власних і збирання, накопичення, обробки й використання різноманітних форм інформації для задоволення відповідних потреб суспільства.

У сукупності трудовий, природно-ресурсний, науковий, технічний, інвестиційний потенціали утворюють ресурсну структуру потенціалу національної економіки. В галузевому розрізі виділяють потенціали окремих галузей національної економіки, народногосподарських комплексів. У територіальному розрізі оцінюються економічні потенціали регіонів, економічних районів, окремих адміністративно-територіальних утворень.

Досліджуючи економічний потенціал країни, слід урахувати ступінь залучення елементів економічного потенціалу до господарського обігу. У

зв'язку з цим, слід розрізняти активну та пасивну складові економічного потенціалу.

Активна складова потенціалу національної економіки представлена ресурсами, які на момент оцінки, обліку задіяні в економічній діяльності та визначають кінцевий результат використання економічного потенціалу. Мова йде про діючі основні фонди, зайняте економічно-активне населення країни, природні ресурси, що задіяні в господарський обіг тощо. Активна складова потенціалу визначає фактично досягнуті результати національної економіки.

Пасивна складова потенціалу національної економіки представлена ресурсами, які на момент оцінки наявні, знаходяться на обліку, але не задіяні в економічній діяльності. Мова йде про незавершене капітальне будівництво, неустановлене обладнання, незайняту частину трудових ресурсів, розвідані, але не задіяні в господарському обігу природні ресурси тощо. Пасивна складова потенціалу визначає перспективи, можливості національної економіки у майбутньому.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Національне багатство країни виступає в таких формах:

- а) у формі матеріального та нематеріального багатства;
- б) у формі фінансових та не фінансових активів;
- в) у формі суспільного та природного багатства.

2. Під природним багатством як складовою національного багатства країни слід розуміти:

- а) природні ресурси суспільства;
- б) створені працею та накопичені протягом поколінь засоби виробництва;

- в) накоплені активи у формі засобів виробництва та предметів споживання, що знаходяться у розпорядженні суспільства.

3. *Активи, що включені до складу національного багатства країни відповідно до рекомендацій статистичної служби ООН, поділяються на такі групи:*

- а) вироблені та невироблені;
- б) фінансові та нефінансові;
- в) матеріальні та нематеріальні.

4. *Основні фонди відносяться до складу такої групи нефінансових активів національного багатства країни:*

- а) вироблені матеріальні активи;
- б) вироблені нематеріальні активи;
- в) невироблені нематеріальні активи.

5. *Земля відноситься до складу такої групи нефінансових активів національного багатства країни:*

- а) вироблені матеріальні активи;
- б) вироблені нематеріальні активи;
- в) невироблені нематеріальні активи;
- г) невироблені матеріальні активи.

5. *Патенти та ліцензії розглядаються у складі такої групи нефінансових активів національного багатства країни:*

- а) вироблені матеріальні активи;
- б) вироблені нематеріальні активи;
- в) невироблені нематеріальні активи;
- г) невироблені матеріальні активи.

6*. *Демографічними факторами, що визначають розмір трудового потенціалу є:*

- а) тривалість активного періоду життя;
- б) стан оточуючого середовища;
- в) розподіл грошових доходів за групами населення;

г) розподіл економічно-активного населення за галузями економіки.

7. На розмір трудового потенціалу національної економіки впливають такі економічні фактори:

- а) рівень освіти, рівень розвитку соціальної інфраструктури;
- б) рівень інфляції, розмір заробітної плати та трансфертних платежів;
- в) розподіл грошових доходів за групами населення, розподіл економічно-активного населення за галузями економіки.

8. Активна складова потенціалу національної економіки представлена:

- а) природними ресурсами, що задіяні у виробництві;
- б) незайнятою частиною трудових ресурсів;
- в) результатами наукових досліджень, що знаходяться у формі проектних розробок.

9. До пасивної складової потенціалу національної економіки відноситься:

- а) науково-технічна інформація, реалізована в технологіях;
- б) незавершене капітальне будівництво;
- в) зайняте населення.

10. Фактично досягнуті результати функціонування національної економіки визначає така складова її економічного потенціалу:

- а) активна;
- б) пасивна;
- в) перехідна.

СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Поняття структури економіки, її кількісна оцінка.*
2. *Види структур.*
3. *Структурні зрушення національної економіки.*
4. *Макроекономічні пропорції та їх види.*
5. *Місце та роль міжгалузевого балансу в регулюванні структури національної економіки.*
6. *Економічний розвиток суспільства.*
7. *Фактори економічного росту.*
8. *Показники оцінки рівня економічного розвитку країни.*
9. *Типи структурної політики держави.*

Ключові поняття та терміни: структура економіки, відтворювальна структура, галузева структура, соціальна структура, регіональна структура, макроекономічні пропорції, економічне зростання, екстенсивний тип економічного зростання, інтенсивний тип економічного зростання, активна структурна політика держави, пасивна структурна політика держави, міжгалузевий баланс, активна структура політика держави, пасивна структурна політика держави.

Рекомендована література: 8, 5, 7, 9, 16, 18, 42, 55, 69.

5.1. Структура національної економіки: поняття, види

Економіка являє собою складну багатопланову систему, що складається з великої кількості макроекономічних елементів, пов'язаних між собою. Співвідношення між цими макроекономічними елементами народного господарства являє собою його економічну структуру.

Економічна структура має велике значення для збалансування економіки, її ефективного та стійкого зростання, для підвищення рівня добробуту людей. Вона відображає найважливіші народногосподарські пропорції.

Структура економіки, як і сама економіка, - поняття багатопланове. Її можна розглядати з різних точок зору, що характеризують співвідношення різних елементів господарської системи. Тому розрізняють різні види структури.

Основними видами структури є такі:

- відтворювальна,
- галузева,
- регіональна (територіальна),
- соціальна.

Відтворювальна структура пов'язана з матеріально-речовим та вартісним складом створеного у суспільстві валового національного продукту. Вона характеризує частку вартості створених засобів виробництва предметів споживання у загальному обсязі валового національного продукту – якщо мова йде про матеріально-речовий склад та частку фондів заміщення, споживання, нагромадження – якщо мова йде про вартісний склад макропоказника.

Між споживанням і чистим нагромадженням існує певне протиріччя. Це пояснюється тим, що нагромадження якоюсь мірою обмежує споживання. Але чисте нагромадження в той час є джерелом розширеного відтворення, сприяє економічному зростанню. Збільшення нагромадження веде до скорочення можливостей споживання, і навпаки.

Основним регулюючим фактором розвитку економіки є норма нагромадження:

$$N = \text{Чисте нагромадження} / \text{НД, або} \quad (5.1)$$

$$N = \text{Чисте нагромадження} / \text{ВВП} \quad (5.2)$$

Норма нагромадження вважається достатньою, якщо становить приблизно 25% від ВВП. Якщо частка нагромадження у ВВП менша, то в економіці можуть спостерігатися застійні явища, оскільки не вистачає коштів

для відновлення застарілих основних засобів. Тоді процеси відтворення не ефективні. Проте надто висока норма нагромадження (більше 30%) одночасно знижує можливості споживання, зменшує фонд споживання у ВВП.

Галузева структура економіки характеризує внесок окремих видів економічної діяльності (галузей народного господарства) у загальний обсяг макроекономічних показників.

У складі національної економіки виділяють такі види економічної діяльності: промисловість; сільське господарство; транспорт; зв'язок; будівництво; матеріально-технічне забезпечення і збут; торгівлю і громадське харчування; заготівлю; інформаційно-обчислювальне обслуговування; операції з нерухомістю; загальну комерційну діяльність; геологію і розвідку надр.

За міжнародною класифікацією ООН до сфери економічної діяльності, належать: гірничодобувна промисловість; обробна промисловість; сільське, лісове і рибне господарство, мисливство; електроенергетика, газо- і водопостачання; будівництво; гуртова і роздрібна торгівля, ресторани, готельне господарство; транспорт, зв'язок, складське господарство; фінанси, страхування, операції з нерухомістю, комерційні послуги; комунальне, суспільне та особисте обслуговування.

Аналіз галузевої структури економіки дозволяє визначити переважаючий тип розвитку (промисловий, аграрно-промисловий, аграрний), а також виявити основні чинники економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний. Визначаючи галузеві пріоритети, треба віддавати перевагу розвитку галузей, що мають швидкий обіг капіталу. Це легка, харчова промисловість, а також галузі, що забезпечують їх сировиною. Інша група галузей, що потребує пріоритетного розвитку, – це наукомісткі галузі промисловості: машинобудування, хімічна, приладобудування.

В Україні за підсумками III кварталу 2010 року структура валової доданої вартості за галузями розподілялася таким чином: 26,4% – промисловість, 15,6% припадало на сільське господарство, 14,5% – торгівля, 11,7% – транспорт, 2,8% будівництво, решта (29%) – інші галузі національної економіки. Якщо

простежити ситуацію у динаміці, то, наприклад, порівняно з III кварталом 2009 року, простежується зростання показника у переробній промисловості на 2,3%п., та зменшення обсягів виробництва у сільському господарстві, будівництві на 0,2%п.

Регіональна (територіальна) структура пов'язана з характером розміщення продуктивних сил по території країни й виділяє два її головних аспекти: економіко-географічний й адміністративний.

Економіко-географічний аспект територіальної структури народного господарства пов'язаний з виділенням природно-економічних зон, великих економічних районів, територіальних комплексів, промислових і транспортних вузлів і т.п. Адміністративний – з адміністративним поділом України на області, райони й автономну республіку Крим. При аналізі територіальної структури досліджується вклад кожного регіону в загальний обсяг створеного валового національного продукту.

Соціальна структура характеризує розподіл національної економіки за формами власності – державною, комунальною, приватною, власністю міжнародних організацій.

Структура економіки, як і сама економіка, не є стабільною, вона постійно змінюється під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, тобто має динамічний характер. Динаміка структури народного господарства проявляється в зникненні деяких старих і появі нових елементів економіки й зміні співвідношення між ними. У цьому полягає принципова схема структурних змін. Таким чином, відбуваються структурні зрушення, які супроводжуються прогресивними чи депресивними змінами в економіці. Об'єктивною основою цих зрушень є невідповідність можливостей економіки її загальним потребам.

З одного боку, структура економіки виступає показником економічної ефективності функціонування народного господарства та процесу його регулювання, а з іншого, вона сама є об'єктом державного регулювання. Успіх економічного розвитку більшості країн Заходу можна пояснити глибокими

структурними зрушеннями, що забезпечують загальний динамізм виробництва та інші якісні зміни.

Державне рулювання структури економіки – це вплив держави на співвідношення її складових елементів. Такий вплив може здійснюватися через установлення темпів росту галузей народного господарства, що відповідають інтересам державної соціально-економічної політики.

5.2. Пропорції розвитку економіки

Макроекономічні пропорції – це кількісні співвідношення між різними підрозділами та сферами суспільного виробництва, галузями, територіально-виробничими частинами національної економіки.

Кожен тип національної економіки має свої особливості формування пропорцій. У планово-регульованих національних економіках вони встановлюються централізовано, в ринкових – на основі попиту та пропозиції, у змішаних – ринком з урахуванням регулюючого впливу держави.

Макроекономічні пропорції утворюють систему. В ній виділяють такі їх види:

√ *загальноекономічні (народногосподарські)* – пропорції (або співвідношення) між крупними сферами національної економіки, наприклад, між виробництвом, споживанням і накопиченням; матеріальним і нематеріальним виробництвом; між сферою виробництва та сферою послуг; між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання тощо;

√ *міжгалузеві* – пропорції між окремими галузями (наприклад, галузями промисловості та сільського господарства);

√ *внутрігалузеві* – між взаємопов'язаними виробництвами в межах однієї галузі, наприклад, рослинництвом та тваринництвом у сільському господарстві;

√ *міжрегіональні* – між різними регіональними утвореннями (областями), внесок яких у розвиток економіки держави неоднаковий;

√ *трудова* – між чисельністю зайнятих трудових ресурсів та незайнятих; між чисельністю тих, що працюють у працездатному віці та чисельністю тих, що працюють у віці за межами працездатного (пенсіонери, підлітки);

√ *міждержавні* – між окремими державами на основі міжнародного поділу праці.

Також макроекономічні пропорції класифікують за формою відображення, виділяючи натурально-речові, вартісні, пропорції розподілу трудових ресурсів.

Натурально-речові пропорції характеризують співвідношення між виробництвом і споживанням окремих видів продукції, наприклад, між виробництвом і споживанням сталі, прокату, автомобілів, цукру. Аналізуються такі пропорції за допомогою матеріальних балансів.

Вартісні пропорції показують співвідношення між окремими елементами вартості ВВП: доходами в сферах матеріального і нематеріального виробництва, доходами підприємств і населення.

Пропорції розподілу трудових ресурсів характеризують співвідношення трудових ресурсів між виробничою і невиробничою сферами, містом та селом, окремими регіонами тощо.

Зміна пропорцій означає в остаточному підсумку зміну темпів росту елементів економіки, що беруть участь у визначенні даної пропорції. Важливу роль відіграє і регулювання пропорцій, адже кожна національна економіка прагне до встановлення оптимальних пропорцій, що забезпечують найбільш повне задоволення суспільних потреб при найменших витратах праці.

5.3. Економічний розвиток та економічне зростання

Економічний розвиток суспільства – це еволюція його виробничих сил і виробничих відносин, що відбувається на базі розширеного відтворення. Показники динаміки економічного розвитку не завжди піддаються кількісній

оцінці. У зв'язку з такими складнощами вимірювання економічного розвитку в макроекономіці найчастіше аналізується економічне зростання.

Економічне зростання – це розширення масштабів виробництва, зростання випуску продукції, збільшення національного доходу або валового національного продукту, тобто економічне зростання характеризується зміною обсягів товарів та послуг, що виробляють у країні.

Світовій економічній історії відомі два типи економічного зростання: екстенсивне та інтенсивне.

Екстенсивне зростання відбувається завдяки збільшенню кількості факторів виробництва при збереженні його попередньої економічної основи. Цей тип є порівняно простим типом економічного зростання. Головна його перевага полягає в тому, що він забезпечує найлегший шлях підвищення темпів господарського розвитку, порівняно швидко та відносно дешево дозволяє збільшити економічний потенціал країни. Історично екстенсивне зростання передує інтенсивному і, якщо воно відбувається у чистому вигляді, то ефективність виробництва залишається незмінною.

Інтенсивне економічне зростання – це більш складний тип зростання, оскільки вирішальну роль тут відіграє науково-технічний прогрес. Відповідно цей тип зростання передбачає високий рівень розвитку виробничих сил, техніки, технології, високий професійний рівень робітників.

Інтенсивний тип зростання дає можливість здолати проблему обмеженості ресурсів. Тобто одним з найбільш важливих джерел економічного зростання стає ресурсозбереження, що значно дешевше для населення ніж зростання кількості задіяних ресурсів.

У чистому вигляді в реальному житті обидва типи економічного зростання не існують окремо, а поєднуються між собою в певній комбінації. Тому прийнято говорити про переважно інтенсивний або переважно інтенсивний типи економічного зростання залежно від ступеня переваги одного над іншим.

Економічне зростання залежить від низки факторів. В економічній науці широке розповсюдження отримала теорія трьох факторів виробництва, родоначальником якої був Ж.-Б. Сей. Її сутність полягає в тому, що у створенні вартості беруть участь праця, земля та капітал.

Сьогодні трактування факторів виробництва отримало більш глибоке та широке тлумачення. До них, зазвичай, відносять: працю, землю, капітал, підприємницьку здатність, науково-технічний прогрес та зовнішньоекономічну діяльність.

Фактори економічного зростання взаємопов'язані та переплетені між собою. Тому точно визначити частку того чи іншого фактора досить складно.

Залежно від характеру зростання (кількісного чи якісного) фактори поділяють на екстенсивні та інтенсивні (див табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Класифікація факторів економічного зростання

Економічні ресурси	Фактори, залежно від якості росту	
	екстенсивні	інтенсивні
Праця	Збільшення кількості зайнятих робітників	Підвищення кваліфікації робітників
Земля (у т.ч. її надра)	Зростання обсягів споживання земельних надр, розширення земельних площ у використанні	Краще використання землі та її надр
Капітал: - основний	Розширення основних фондів за рахунок додаткового залучення інвестицій	Краще використання діючих основних фондів, їх поновлення на новій технологічній основі
- обіговий	Зростання обсягів споживання обігового капіталу	Краще використання сировини, матеріалів
Підприємницька діяльність	Розширення підприємницької діяльності	Підвищення ефективності підприємницької діяльності за рахунок кращої організації, підвищення кваліфікації підприємця
Зовнішньоекономічна діяльність	Розширення зовнішньоекономічної діяльності	Підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності

Екстенсивні фактори економічного зростання – це фактори, що призводять до економічного зростання завдяки збільшенню кількості економічних ресурсів. До них відносять:

- збільшення обсягів інвестицій при збереженні існуючого рівня технологій;
- збільшення чисельності зайнятих робітників;
- зростання обсягів сировини, матеріалів, палива, що використовуються при виробництві продукції.

Інтенсивні фактори економічного зростання – фактори, що призводять до економічного зростання шляхом більш ефективного використання економічних ресурсів та підвищення їх якості. До них відносять:

- впровадження нової техніки та технологій;
- оновлення основних фондів;
- підвищення кваліфікації робітників;
- краще використання сировини, матеріалів, земельних ресурсів;
- підвищення ефективності господарської діяльності за рахунок кращої її організації.

Економічне зростання – це складова економічного розвитку. Як явище воно повинно мати показники, що його вимірюють. Загальними показниками економічного зростання виступають вимірювачі результатів функціонування національної економіки, а саме:

- темп зростання валового внутрішнього продукту і національного доходу;
- темп зростання валового внутрішнього продукту і національного доходу на душу населення;
- галузева структура економіки;
- темп зростання обсягів виробництва в основних галузях економіки;
- темп зростання обсягів виробництва основних видів продукції на душу населення.

Своє відображення економічне зростання знаходить, перш за все, у збільшенні валового внутрішнього продукту. Саме тому провідним показником економічного зростання та найкращім показником стану економіки є темп зростання валового внутрішнього продукту як у цілому в країні так і на душу населення. Саме цей показник покладено в основу міжнародних класифікацій, за якими всі країни поділяють на розвинуті та країни, що розвиваються.

За офіційними даними державного комітету статистики України, у 2008 році валовий внутрішній продукт склав 948 млрд. грн., у 2009 році – 913 млрд. грн., тобто відбулося скорочення обсягів виробництва на 4%. Показник валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну особу у 2009 році сягав рівня 19,8 тис. грн..

Іншим показником, що широко застосовується і міжнародній практиці, є галузева структура економіки. Її аналіз проводиться на основі показника валового внутрішнього продукту. Перш за все, досліджується співвідношення між галузями сфери виробництва та сфери послуг. Аналізується питома вага великих народногосподарських комплексів: паливно-енергетичного, машинобудівельного, агропромислового, будівельного, воєнно-промислового та інших.

Характеризують рівень економічного розвитку країни й показники виробництва деяких основних видів продукції, що є базовими для розвитку національної економіки. Вони дозволяють судити про можливість задоволення потреб країни в цих основних видах продукції. У першу чергу до таких показників відносять виробництво електроенергії на душу населення. Електроенергетика лежить в основі розвитку всіх видів виробництв, і, отже, за цим показником ховаються й можливості технічного прогресу, і досягнутий рівень виробництва і якості товарів, і рівень послуг і т.п. Співвідношення за цим показником між розвиненими країнами й найменш розвиненими становить 500:1, а іноді й більше.

Серед найважливіших видів промислової продукції, що визначаються як вироблені на душу населення, статистика виділяє також виплавку сталі й

виробництво прокату, металорізальних верстатів, автомобілів, мінеральних добрив, хімічних волокон, паперу й ряду інших товарів.

Іншим важливим показником такого роду є виробництво в країні на душу населення основних видів продуктів харчування: зерна, молока, м'яса, цукру, картоплі й ін. Зіставлення цього показника, наприклад, з раціональними нормами споживання цих продуктів харчування дозволяє судити про ступінь задоволення потреб населення в продуктах харчування (власного виробництва, про якість харчового раціону й т.п.).

Виробництво найважливіших видів промислової продукції в Україні у 2003-2009 рр. переставлено у таблиці 5.2.

Таблиця 5.2

Виробництво найважливіших видів промислової продукції
за період 2003-2009 роки*

Види продукції	Роки			
	2003	2005	2007	2009
Електроенергія, млрд. кВт·год.	180	186	196	174
Вугілля, млн. тонн	59,8	60,4	58,9	55,0
Чавун, млн. тонн	29,5	30,7	35,6	25,7
Добрива, млн. тонн	2,5	2,6	2,8	2,2
М'ясо, тис. тонн	552,5	624,4	972,6	995,7
Ковбасні вироби, тис. тонн	271	309	330	272
Борошно, млн. тонн	2,8	2,9	2,9	2,7
Хліб, хлібобулочні вироби, млн. тонн	2,3	2,3	2,0	1,8
Крупи, тис. тонн	294	342	318	395

5.4. Організаційно-економічні засади структурної політики держави

Структурна політика держави – це комплекс заходів щодо розвитку окремих елементів економічної системи, які сприяють вирішенню актуальних проблем суспільства, забезпечують економічний розвиток та конкурентоспроможність економіки.

* Складено за матеріалами Державного комітету статистики України

Світова практика господарювання сформувала два типи структурної політики: пасивний та активний.

Пасивна структурна політика зводиться до створення правової бази для вільного переміщення факторів виробництва з однієї сфери в іншу, з однієї галузі в іншу, з одного регіону в інший. При цьому структура економіки змінюється внаслідок зміни норми прибутковості. Якщо в галузі попит перевищує пропозицію, то це призводить до зростання цін і збільшення норми прибутковості. Капітал з інших, менш прибуткових галузей, переливається в цю галузь, збільшуючи тим самим виробництво товарів.

Активна структурна політика полягає в тому, що, використовуючи державні важелі, органи управління сприяють прискоренню структурних зрушень в економіці. Такими важелями є державна програма структурних перетворень, пряме державне інвестування програм структурної перебудови, створення спеціальних фондів, залучення іноземних і приватних інвестицій, податкові і кредитні пільги.

Для визначення моделі структурної політики та обґрунтування заходів щодо майбутнього структурних елементів застосовуються три альтернативи (варіанти) рішень:

- ✓ стратегія обмеженого зростання, для якої характерне встановлення цілей «від досягнутого» рівня;
- ✓ стратегія зростання, що здійснюється через значне підвищення рівня коротко- і довгострокових цілей розвитку над рівнем фактичного стану базового періоду;
- ✓ стратегія скорочення, за якою цілі на майбутнє встановлюються на рівні, нижчому в порівнянні з фактичним станом базового періоду.

Концепція активної структурної політики ґрунтується на чіткому визначенні найбільш ефективних напрямів структурної трансформації економіки. Для цього здійснюється політика пріоритетів. Найважливіша роль у політиці державних пріоритетів належить напрямам удосконалення галузевої структури економіки. Визначаючи пріоритетну галузь, виходять із таких

критеріїв: експортний потенціал галузі; перспективи попиту на продукцію галузі на внутрішньому ринку; досягнення вищої індустріальної стадії розвитку; мінімізація залежності від імпорту сировини, енергії та мінімізація ресурсоемності виробництва в цілому; мінімізація дефіциту торговельного балансу країни, розв'язання проблем зайнятості населення та ін.

З огляду на це до основних напрямів державної структурної політики можна віднести:

1. Зростання виробництва в галузях, які забезпечують значну частину експорту.
2. Зростання виробництва в галузях, які здатні на внутрішньому ринку замінити імпортовану продукцію.
3. Розвиток виробництва товарів, конкурентоспроможних на світовому ринку.
4. Підтримка виробництв, які впроваджують ресурсозберігаючі технології.
5. Зростання виробництва в галузях, які здатні підвищити науково-технічний рівень та якість продукції.
6. Розвиток конкуренції через реструктуризацію та диверсифікацію виробництва.
7. Розвиток виробництва сировини, напівфабрикатів і комплектуючих для заміни імпортованих.
8. Скорочення виробництва в депресивних галузях.

Активна структурна політика передбачає розроблення та реалізацію комплексу таких заходів: стимулювання перетікання капіталу у пріоритетні галузі; стимулювання розвитку галузей, які прискорюють запровадження досягнень НТП; захист і надання фінансової допомоги галузям, які перебувають у стані занепаду і потребують докорінної реконструкції виробничого апарату; згортання частини виробництв у депресивних галузях; розроблення на державному рівні довгострокових планів, цільових програм, національних проектів для розв'язання актуальних проблем структурної

перебудови, а також програм підготовки та перепідготовки робочої сили, створення робочих місць тощо.

5.5. Місце та роль міжгалузевого балансу в регулюванні структури економіки

Міжгалузевий баланс (МГБ) – основна модель економіки, яка дає змогу показати різноманітні зв'язки в економіці. Вона визначає показники виробництва і розподілу продукції з урахуванням взаємозв'язків виробництва, капіталовкладень, трудових ресурсів.

В основу міжгалузевого балансу покладена модель американського економіста В.Леонт'єва «витрати-випуск» (див. таблицю 5.3)

Таблиця 5.3

Модель натурально-вартісного міжгалузевого балансу
виробництва, розподілу продукції та послуг

Галузі-виробники	Галузі-споживачі												
	Проміжне споживання						Кінцеве споживання					Усього	Валовий випуск
	1	2	...	j	...	n	Разом	Особисте споживання	Фонд нагромадження	Амортизація	Чистий експорт		
1.	$a_{11}x_1$	$a_{12}x_2$...	$a_{1j}x_j$...	$a_{1n}x_n$	$\sum a_{1n}x_n$					y_1	X_1
2.	$a_{21}x_1$	$a_{22}x_2$...	$a_{2j}x_j$...	$a_{2n}x_n$	$\sum a_{2n}x_n$					y_2	X_2
...
i	$a_{i1}x_1$	$a_{i2}x_2$...	$a_{ij}x_j$...	$a_{in}x_n$	$\sum a_{in}x_n$					y_i	X_i
...	...	I кв.				II кв.
n	$a_{n1}x_1$	$a_{n2}x_2$		$a_{nj}x_j$		$a_{nn}x_n$	$\sum a_{nn}x_n$					y_n	X_n
Усього	$\sum a_{i1}x_1$	$\sum a_{i2}x_2$		$\sum a_{ij}x_j$		$\sum a_{in}x_n$	$\sum \sum$					\sum	\sum
Доходи населення													
Доходи підприємців		III кв.											
Доходи держави													
Усього													
Валовий продукт	X_1	X_2	...	X_j	X_n	...	$\sum \sum$						

Складається міжгалузевий баланс з трьох блоків (квадратів).

I квадрат – основний, відображає рух проміжного продукту, тобто частини створеного продукту, яка не виходить з виробництва і не призначена для кінцевого споживання. По вертикалі таблиці розміщені галузі-виробники продукції (і-галузь); по горизонталі – галузі-споживачі продукції (j-галузь). Цей квадрат отримав назву матриці міжгалузевих потоків; кожен її елемент характеризує, скільки продукції виробленої в і-галузі, використовується як проміжна продукція у j -галузі. Показники першого квадрата характеризують взаємозв'язок між галузями за допомогою коефіцієнтів прямих витрат, тобто кількості продукції однієї галузі, що необхідна для виробництва одиниці продукції іншої галузі.

Елементи по діагоналі показують виробництво і споживання власної продукції. Підсумком кожного рядка матриці є проміжна продукція і-галузі. сума всіх проміжних продуктів кожної галузі дорівнює обсягу проміжної продукції в цілому по економіці.

Дані першого квадрату міжгалузевого балансу містять цінну інформацію щодо можливостей певної галузі. Якщо продукція і-галузі часто використовується для виробничого споживання іншими галузями (рядок «і» є заповненим), то спад або піднесення у цій галузі суттєво впливатимуть на динаміку виробництва у інших галузях. Суттєве скорочення виробництва в такій галузі здатне зумовити виникнення кризових явищ в економіці. Прикладом таких галузей є насамперед усі базові галузі промисловості – електроенергетика, паливно-енергетичний комплекс, машинобудування тощо. Якщо ж виробниче споживання продукції певної галузі незначне, то зміни в динаміці її розвитку не вплинуть суттєво на загальноекономічну динаміку.

У *II квадраті* міжгалузевого балансу відображається використання створеного продукту на кінцеве споживання, а саме: особливе споживання (сімейне господарство), нагромадження (інвестування), амортизація (відновлення основного капіталу), чистий експорт (різниця між експортом та імпортом), інше.

Продукція більшості галузей використовується і як проміжна, і як кінцева. Тому для аналізу важливим є те, яка частка у валовому випуску галузі припадає на проміжну і кінцеву продукцію. Так, якщо переважає частка проміжної продукції, то для такої галузі властива зацікавленість у розвитку інших галузей, їх економічному зростанні. Якщо ж переважає частка кінцевої продукції, то для ефективного функціонування цієї галузі важливим є зростання особистих доходів, інвестицій, державних закупівель, чистого експорту, тобто сукупного попиту. За умови зростання сукупного попиту така галузь може успішно розвиватися.

Сума показників I та II квадратів по горизонталі *відображає валовий випуск продукції* певної галузі, а баланс рядків $\sum x_{ij}$ – *ВНП*.

III квадрат характеризує додану вартість (Z) і відображає доходи населення, підприємців, держави, тобто суму заробітної плати, дивідендів, прибутків, податків, амортизації (іншими словами, характеризує структуру ВВП за доходами).

Сума показників I та III квадратів по вертикалі відображає *витрати на випуск продукції* певної галузі (X_i), а баланс $\sum x_j$ – витрати на створення продукції у національній економіці в цілому.

Міжгалузевий баланс є основою для макроекономічного аналізу; використовується для макроекономічного прогнозування; забезпечує регулювання міжгалузевих зв'язків, формування раціональної структури економіки; виявляє роль різних факторів, секторів та галузей у розвитку національної економіки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1*. Складовими економічної структури економіки є:

- а) регіональна структура;
- б) натурально-речова структура;

- в) відтворювальна структура;
- г) ліберальна структура.

2. Галузева структура національної економіки характеризує:

- а) співвідношення окремих компонентів валового випуску за матеріально-речовим складом;
- б) розподіл народного господарства за формами власності;
- в) частку окремих галузей у загальному валовому випуску.

3. Соціальна структура національної економіки характеризує:

- а) співвідношення окремих компонентів валового випуску за матеріально-речовим складом;
- б) розподіл народного господарства за формами власності;
- в) частку окремих галузей у загальному валовому випуску.

4. До загальноекономічних пропорцій належать:

- а) пропорція між фондом споживання та фондом нагромаджень;
- б) пропорція між промисловістю та сільським господарством;
- в) пропорція між групою “А” та групою “Б”.

5.* До інтенсивних факторів економічного зростання відносяться:

- а) підвищення кваліфікації працівників;
- б) збільшення кількості зайнятих працівників;
- в) розширення виробничих площ;
- г) зростання обсягів інвестицій при збереженні існуючого рівня технології виробництва;
- д) зростання фондівіддачі.

6.* До екстенсивних факторів економічного зростання відносяться:

- а) розширення виробничих площ;
- б) використання досягнень НТП у виробництві;
- в) підвищення кваліфікації працівників;
- г) збільшення кількості тих, що працюють;
- д) зростання фондівіддачі.

7. Фактори, що приводять до економічного зростання завдяки збільшенню кількості економічних ресурсів, звуться:

- а) інтенсивними;
- б) економічними;
- в) екстенсивними;
- г) виробничими.

8. Фактори, що приводять до економічного зростання завдяки більш ефективному використанню вже задіяних економічних ресурсів, звуться:

- а) інтенсивними;
- б) економічними;
- в) екстенсивними;
- г) виробничими.

9. До загальноекономічних належать пропорції:

- а) пропорція між фондом споживання та фондом нагромаджень;
- б) пропорція між промисловістю та сільським господарством;
- в) пропорція між групою “А” та групою “Б”.

10. Пасивна структурна політика держави полягає у:

- а) створенні правової бази для вільного переміщення факторів виробництва між сферами, регіонами;
- б) сприянні прискоренню структурних зрушень в економіці за допомогою відповідних державних важелів;
- в) визначенні пріоритетних галузей економіки.

**ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЮ ЕКОНОМІКОЮ**

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Поняття державного регулювання економіки.*
2. *Необхідність державного регулювання.*
3. *Соціально-економічні передумови виникнення державного регулювання економіки.*
4. *Функції держави в регулюванні економіки.*
5. *Об'єкти державного регулювання.*
6. *Суб'єкти регулювання соціально-економічних процесів.*
7. *Логічна послідовність відпрацювання механізмів державного регулювання економіки.*
8. *Цілі та задачі державного регулювання на сучасному етапі розвитку економіки країни.*
9. *Принципи державного регулювання національної економіки.*
10. *Форми державного регулювання економіки.*
11. *Види цінового регулювання.*

Ключові поняття та терміни: державне регулювання економіки, економічні регулятори, правові регулятори, об'єкт державного регулювання, форма державного регулювання національної економіки, бюджетно-податкове регулювання, фінансово-кредитне регулювання, цінове регулювання, планування, програмування, прогнозування, пряме цінове регулювання, опосередковане цінове регулювання.

Рекомендована література: 1, 6, 7, 9, 16, 18, 19, 55 34.

6.1. Державне регулювання економіки: поняття, необхідність, функції

Держава в усі часи брала участь в економічних процесах, що відбувалися в країні. При цьому форми та ступінь такої участі завжди залежали від рівня розвитку виробничих сил суспільства, організаційної форми економіки, фази економічного циклу.

Для визначення ролі держави в управлінні економікою та соціальними процесами в економічній літературі використовуються різні терміни: «державне втручання в економіку», «державне управління економікою», «державна економічна політика», «державне регулювання економіки» та інші. Всі вони взаємопов'язані та характеризують відносини держави з суспільством.

Держава є складовою частиною, елементом сучасної економіки, тому термін «державне втручання», як вплив певної системи ззовні на економіку, найменше відповідає суті явища. Поняття «державна економічна політика» ширше поняття «державне регулювання економіки». Воно включає й неекономічні способи впливу на економічну діяльність (економічний лобізм, економічний лібералізм – тобто майже відсутність державного регулювання). Таким чином, суті явища найбільш відповідає термін «державне регулювання економіки».

Регулювання економіки з боку держави повинно полягати у впливі органів влади та управління на економічні процеси з метою підтримання їх на певному рівні, подолання несприятливих явищ. При цьому, якщо у планово-централізованій економіці використовуються виключно директивні методи, то в ринковій економіці – переважно ринкові регулятори.

У більшості країн з розвинутою економікою активне державне регулювання здійснюється саме в тих сферах, де ринковий механізм не забезпечує досягнення пріоритетних стратегічних цілей (охорона здоров'я, освіта, наука, культура, виробництво товарів першої необхідності).

Державне регулювання економіки як форма участі державної влади в управлінні ринковою економікою являє собою **цілеспрямований вплив**

держави за допомогою правових та економічних регуляторів на соціально-економічні процеси у суспільстві, спрямований на досягнення цілей та пріоритетів державної соціально-економічної політики.

Правові регулятори встановлюють правила поведінки суб'єктів ринку, що відповідають поставленій меті. Це прийняті державою закони, положення, приписи. Вони стосується і виробників, і споживачів, і інфраструктури ринку.

Економічні регулятори діють через ринковий механізм, спрямовуючи його на досягнення поставленої мети. Прикладом економічних регуляторів можуть бути податки, дотації, субсидії тощо.

Слід відмітити, що поділ регуляторів на правові та економічні – умовний, оскільки будь-який правовий регулятор повинен мати економічне обґрунтування, а будь-який економічний – правову основу.

На практиці державне регулювання виглядає як система заходів законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, що здійснюються компетентними державними закладами, суспільними організаціями з метою стабілізації та пристосування соціально-економічної системи до мінливих умов.

З огляду на це діяльність держави може бути підтримуючою, компенсаційною та регулюючою.

Підтримуюча діяльність держави (підтримка функціонування ринку) передбачає: правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та виробничої інфраструктури, підтримання конкурентного середовища.

Компенсаційна діяльність держави покликана компенсувати недоліки та негативні наслідки функціонування ринку шляхом проведення антимонопольних та екологічних заходів, організації системи захисту для непрацевдатних та малозабезпечених верств населення, боротьби з безробіттям.

Регулююча діяльність держави передбачає регулювання економічних і соціальних відносин з метою реалізації певних цілей.

Необхідність державного регулювання економіки обумовлена об'єктивними причинами, і перш за все, - потребою в створенні умов для ефективного функціонування ринкового механізму, усунення негативних

наслідків ринкових процесів, вирішення проблем, які ринковий механізм не в змозі вирішити або вирішує недостатньо ефективно. Межі такого регулювання визначаються економічними функціями, які бере на себе держава.

Економічні функції держави – це конкретні напрямки реалізації економічної політики з метою забезпечення ефективності економічної системи, її справедливості та стабільності.

Функції ці досить різноманітні, їх вибір залежить від соціально-економічного і політичного рівня розвитку держави, компетенції органів державного регулювання, рівня розвитку ринкового господарства, моделі розвитку національної економіки.

Основними економічними функціями держави є:

1. *Розробка та затвердження правових основ економіки.* Це дозволяє визначити правила взаємодії суб'єктів на ринку. Правова база повинна передбачати заходи, що гарантують право приватної власності, дотримання угод.
2. *Визначення цілей та пріоритетів макроекономічного розвитку.* Це означає, що держава визначає стратегічні мету розвитку економіки та необхідні для цього ресурси.
3. *Реалізація соціальних цінностей.* Ця функція проявляється в тому, що держава контролює реалізацію постанов про мінімальну заробітну плату, виконання законів про соціальне забезпечення громадян, установлення мінімальних цін на окремі види товарів.
4. *Перерозподіл доходів,* який спрямований на усунення розходжень у рівні доходів, властивих ринковій економіці. З цією метою держава розробляє фінансові програми допомоги, надає допомогу, видає дотації. Для цього використовується податкова система.
5. *Стабілізація економіки.* Реалізується шляхом проведення відповідної податкової та кредитної політики, спрямованої на боротьбу з інфляцією та безробіттям.

Економічні функції держави визначають не лише необхідність, але й мету державного регулювання економіки.

6.2. Об'єкти та суб'єкти державного регулювання економіки

З визначення державного регулювання економіки випливає, що об'єктом державного регулювання економіки є економіка держави та соціально-економічні процеси, що відбуваються в ній. Однак практика засвідчує, що на одні процеси держава впливає більше на інші – менше, або взагалі не впливає. У зв'язку з цим слід говорити про об'єкти державного регулювання економіки у широкому та вузькому розумінні цього слова.

У широкому розумінні об'єктом державного регулювання є економіка держави у цілому, тобто всі ланки народного господарства та процеси, що в них протікають. Але механізм управління регульованою ринковою економікою включає й елементи ринкового саморегулювання, які в певні проміжки часу та в певній мірі самостійно справляються з процесами, що відбуваються в економіці, і тому не вимагають державного впливу. Саме це й дає підстави говорити про об'єкти державного регулювання у вузькому розумінні цього слова.

Таким чином, у вузькому розумінні цього слова об'єктами державного регулювання економіки є ті умови, процеси, відносини, елементи та сектори економіки, функціонування яких ринковий механізм забезпечує незадовільно або не забезпечує взагалі.

Такими об'єктами державного регулювання виступають: економічний цикл, структура економіки, інвестиційна діяльність, грошовий обіг, інфляція, оточуюче середовище, блок соціальних проблем (зайнятність, доходи населення, соціальний захист, підготовка та перепідготовка кадрів) та інші.

За рівнем задач та проблем, що вирішуються, усі ці об'єкти прийнято класифікувати так:

- загальногосподарські процеси і відносини, такі як економічний цикл, грошовий обіг, зайнятість, інвестиції, НДДКР, ціни;
- великі сектори економіки (промисловість, будівництво, сільське господарство, інфраструктура, фінансова сфера);
- фірми й корпорації як приватні елементи народного господарства;
- комплексний розвиток регіонів країни;
- глобальні процеси (екологія);
- зовнішньоекономічні зв'язки.

Суб'єктом державного регулювання економіки, як видно з визначення цього поняття, є інституційні органи держави. Але економіка країни регулюється не лише державою, тому прийнято говорити про суб'єкти регулювання економіки взагалі. Саме з цієї позиції прийнято виділяти носіїв, виразників та виконавців господарських інтересів.

Носії господарських інтересів – це соціальні групи, робітники, власники підприємств, фермери, управлінці, інші, що мають свої власні інтереси, які обумовлені їх соціально-економічним статусом, а також належністю до певного виду діяльності, регіону тощо. *Виразниками* господарських інтересів у ринковій економіці є об'єднання, асоціації, профспілки, політичні партії та інші. *Виконавцями* є органи центральної та місцевої влади та національний банк.

6.3. Поняття методології державного регулювання економіки

У будь-якій науці розрізняють поняття методології та методики. Вони, як відомо, взаємопов'язані але не тотожні.

Під **методологією державного регулювання** прийнято розуміти сукупність вимог, що висуваються до органів державної влади у процесі впливу на економіку та соціальні процеси. Тобто це сукупність правил, якими мають користуватися держані органи управління при визначенні інструментів регулювання. Методологія включає мету, принципи, форми впливу держави на

соціально-економічний розвиток країни та формує логіку державного регулювання економіки.

Сукупність же прийомів та способів впливу на соціально-економічні процеси, тобто методів державного регулювання, являє собою його методику.

Логіка державного регулювання характеризує послідовність заходів держави, які необхідні для управління соціально-економічним розвитком країни та передбачає:

- 1) аналіз рівня розвитку національної економіки, її проблем та можливостей;
- 2) формування мети, задач, пріоритетів та кінцевих результатів регулювання
- 3) вибір форми державного регулювання, методів та інструментів;
- 4) формування необхідних ресурсів (фінансових, трудових, інформаційних, матеріальних, інтелектуальних);
- 5) прогнозування ризиків та наслідків управлінських рішень.

Мета – це те, на що «спрямовані зусилля та ресурси». У процесі державного регулювання економіки зусилля держави спрямовані на виконання економічних функцій, а також на ліквідацію проблем, що виникли у суспільстві.

Цілі державного регулювання на кожному історичному етапі залежать від багатьох чинників: ступеня загального розвитку економіки; структури економіки на сучасному етапі та бажаної в майбутньому; міри участі країни в міжнародному розподілі праці.

Виділяють генеральну мету, а також цілі, що підпорядковані генеральній. У сукупності всі цілі разом утворюють, так зване «дерево цілей».

Генеральною метою державного регулювання економіки є економічна стабільність держави та соціальна стабільність суспільства. Цілями, що підпорядковані генеральній, є економічний розвиток, високий рівень зайнятості населення, стабільність цін, економічна свобода, справедливий розподіл доходів, економічна безпека, збалансованість експорту та імпорту.

Визначення мети дозволяє визначити завдання державного регулювання економіки, тобто ті умови, які повинна створити держава для досягнення поставленої мети. Наприклад, для підвищення рівня зайнятості населення, як однієї з найважливіших цілей державного регулювання, держава може визнати створення умов для розвитку малого та середнього бізнесу.

Визначення цілей та задач державного регулювання економіки дозволяє обрати форми та конкретні інструменти впливу на той чи інший об'єкт регулювання (процес). Так, створення сприятливих умов для розвитку малого бізнесу передбачає активне використання податкових пільг, надання субсидій підприємцям, що працюють у цьому бізнесі тощо.

Лише після того, як визначені мета та задачі, формуються необхідні ресурси, прогнозуються ризики та наслідки управлінських рішень.

Державне регулювання економіки базується на певних правилах, тобто принципах державного регулювання. Останнім часом більшість українських вчених-економістів сходяться на думці, що важливими методологічними принципами державного регулювання економіки є:

- принцип пріоритетності права над економікою;
- принцип оптимального поєднання адміністративно-правових та економічних важелів впливу;
- принцип адекватності впливу на соціально-економічні процеси;
- принцип системності державного впливу;
- принцип справедливості державного регулювання;
- принцип стабільності;
- принцип ефективності впливу на соціально-економічні процеси.

Принцип пріоритетності права над економікою означає, що тільки під впливом законодавчого регулювання через установлення відповідних законів здійснюються процеси роздержавлення, приватизації, формується клас підприємців і розширюється приватне підприємництво. Правове суспільство за допомогою державного регулювання формує економічний базис у вигляді ринкових відносин.

Принцип оптимального поєднання адміністративно-правових та економічних важелів. Адміністративні методи макроекономічного регулювання мають гарантувати формування оптимальної відтворювальної структури. Економічні важелі застосовуються з метою стимулювання ефективного використання ресурсів, виробничої та інвестиційної діяльності, розв'язання соціальних проблем. Передбачається також використання економічних механізмів і регуляторів у ході прийняття управлінських рішень.

Принцип адекватності потребує, щоб система державних важелів економіки та засоби їх застосування відображали реалії сучасного етапу соціально-економічного розвитку і політичної ситуації України як незалежної держави, та давали оцінку загальній політичній та економічній ситуації. Досягнення виваженого державного втручання забезпечується тим, що державі передаються лише ті економічні функції, які не можуть ефективно виконувати самі виробники та інші суб'єкти ринкових відносин.

Принцип системності державного впливу передбачає комплексний, системний підхід до розв'язання економічних, соціальних, екологічних, зовнішньоекономічних та інших проблем.

Принцип справедливості передбачає, що держава за допомогою відповідних регуляторів має коригувати фінансову нерівність людей, яка притаманна ринковій економіці. Для цього використовується система перерозподілу, прогресивне оподаткування, політика підтримки доходів (допомога людям похилого віку, непрацездатним, багатодітним), страхування безробітних та ін.

Принцип стабільності забезпечує необхідний вплив на економіку з метою вирівнювання підйомів і нівелювання спадів ділового циклу, стримування безробіття, підтримки економічного розвитку. За допомогою заходів державної фінансової, податкової, зовнішньоекономічної та митної політики чиниться вплив на рівень виробництва, зайнятість, інфляцію.

Принцип ефективності впливу на соціально-економічні процеси означає, що будь-який засіб державного регулювання має передбачити

досягнення економічного ефекту. Критерієм економічної ефективності державного регулювання є приріст національного доходу. Заходи державного регулювання мають забезпечувати раціональну політику і виправляти такі негативні явища ринку, як монополізм та циклічність.

6.4. Форми державного регулювання економіки

Для виконання економічних функцій та поставлених цілей держава використовує різноманітні форми державного регулювання економіки, які проявляються через економічну політику держави.

Форма державного регулювання економіки за своєю сутністю являє вплив держави на соціально-економічні процеси, що відбуваються у суспільстві, за допомогою відповідного елемента економічного механізму.

Відповідно до елементів економічного механізму розрізняють такі форми державного регулювання національної економіки (див. табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Форми державного регулювання національної економіки,
відповідні елементам економічного механізму

Елемент економічного механізму	Форма державного регулювання економіки
Бюджетно-податкова система	Бюджетно-податкове регулювання
Грошово-кредитна система	Грошово-кредитне регулювання
Система ціноутворення	Цінове регулювання
Система оплати праці	Регулювання оплати праці
Система планування	Прогнозування Програмування Індикативне планування

Бюджетно-податкове регулювання – це вплив держави на соціально-економічні процеси, що відбуваються у суспільстві, за допомогою бюджетно-податкової системи. Проявляється через вплив на доходи та витрати держави.

Грошово-кредитне регулювання – це вплив держави на соціально-економічні процеси, що відбуваються у суспільстві за допомогою грошово-кредитної системи. Проявляється через вплив на грошовий обіг та кредитні ресурси в країні.

Цінове регулювання – це вплив держави на соціально-економічні процеси, що відбуваються у суспільстві, за допомогою системи ціноутворення. Проявляється через вплив на процес ціноутворення.

У сучасних умовах ринкове ціноутворення (формування цін на ринку під впливом попиту і пропозицій) функціонує не в чистому вигляді, а в поєднанні з державним регулюванням цін. Це регулювання являє собою діяльність держави, що спрямована на встановлення і збереження такого рівня цін, який би забезпечував рентабельну діяльність суб'єктів господарювання, паритет цін різних галузей національної економіки, реальність заробітної плати, стійкість валюти й інші економічні параметри. До того ж – це не просто разові заходи зі встановлення рівня ціни, а комплекс заходів щодо активізації усіх ціноутворюючих факторів.

У національній економіці України, відповідно до Закону України «Про ціни і ціноутворення» (1990р.) застосовуються три види цін та тарифів: вільні, фіксовані та регульовані,

Вільні ціни і тарифи – це ціни, які не є об'єктом державного втручання. Вони встановлюються на ті види продукції, товарів і послуг, відносно яких не здійснюється державне регулювання.

Державні фіксовані та регульовані ціни і тарифи – це ціни, які є об'єктом державного регулювання. Вони встановлюються на ресурси, які суттєво впливають на загальний рівень і динаміку цін, на товари і послуги, що мають вирішальне соціальне значення, а також на продукцію, товари і послуги,

виробництво яких зосереджено на підприємствах, що займають монопольне становище на ринку.

Державні фіксовані та регульовані ціни і тарифи встановлюються державними органами влади України і органами місцевого самоврядування. Так, Кабінет Міністрів України за згодою Верховної Ради України затверджує роздрібні ціни на хліб, борошно, м'ясо, цукор, молоко, масло, олію, дитяче харчування, лікєро-горілчані вироби і на товари в межах держзамовлення, відповідно до умов еквівалентності товарообміну – закупівельні ціни на основні види сільськогосподарської продукції.

Таким чином, державне регулювання цін і тарифів здійснюється шляхом устанавлення: державних фіксованих цін (тарифів) та регульованих цін.

Державне регулювання цін та тарифів розглядається як засіб досягнення певних соціально-економічних завдань, а відповідно і як складова частина загальної економічної і соціальної політики держави. Таким завданнями є, зокрема:

- соціальний захист населення – диференційований підхід до встановлення роздрібних цін на окремі товари чи послуги, підтримка малозабезпечених громадян, забезпечення доступу всіх верств населення до товарів та послуг першої необхідності через політику «високих» та «низьких» цін;

- стримування інфляції шляхом блокування цін, устанавлення граничних цін, відповідне регулювання заробітної плати;

- протидії монопольним тенденціям виробників продукції, створення сприятливого середовища для конкуренції;

- забезпечення економічних гарантій для виробників (стимулювання попиту населення на товари, обсяг яких держава прагне збільшити, через дотування, зменшення податків для виробників, гарантування збуту продукції через державні закупівлі);

- захист внутрішнього ринку від впливу зовнішньої конкуренції (через митне регулювання, квотування або ліцензування зовнішньоекономічної діяльності).

Держава може впливати на процес ціноутворення як прямо, так і опосередковано. Співвідношення між прямим та опосередкованим впливом на процес ціноутворення залежить:

- від рівня розвитку ринкових відносин;
- від прийнятої у державі концепції ціноутворення;
- від фази економічного циклу.

Пряме регулювання цін зазвичай переважає на початковому етапі становлення ринкових відносин, коли регулююча здатність ринку ще недостатньо розвинута, а також в умовах кризового стану економіки, в періоди інфляції та дефіциту товарів. За цих умов держава втручається в діяльність підприємств шляхом регулювання цін на найважливіші товари та послуги для населення.

При цьому застосовуються такі методи:

- установлення фіксованих цін на окремі види товарів;
- установлення граничних рівнів цін (тарифів) або граничних відхилень від державних фіксованих цін і тарифів;
- «заморожування» цін на певний строк;
- введення граничних рівнів торговельно-збутових надбавок/знижок.
- установлення дотацій виробникам окремих видів товарів.

На етапі зрілих ринкових відносин та в нормальних, безкризових умовах розвитку економіки переважає непрямий (опосередкований) вплив на ціни шляхом зміни рівня ставок податків, які закладені у ціну (податку на додану вартість, акцизного податку), через диференціацію податкових ставок, маніпулювання ввізним/вивізним митом, введення граничних рівнів рентабельності.

Посилення державного регулювання цін зумовлюється кризовим станом економіки, дефіцитом продукції, високими темпами інфляції та необхідністю прискорення структурної перебудови.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Визначте соціально-економічні умови (передумови) виникнення державного регулювання економіки.

- а) перехід економіки на ринкові засади;
- б) галузевий і територіальний розподіл праці, створення системи органів, які наділені регулюючими функціями, розробка методології державного регулювання економіки;
- в) розробка теорії державного регулювання економіки і створення системи органів, що виконують регулюючі функції.

2. Державне регулювання економіки – це:

- а) використання бюджетно-податкової і кредитно-фінансової систем із метою реалізації соціально-економічної політики держави;
- б) планування соціально-економічного розвитку, що не носить обов'язкового характеру;
- в) вплив держави на відтворювальні процеси в економіці за допомогою правових і економічних регуляторів;
- г) втручання держави в економічну діяльність підприємств шляхом прийняття законів, що обмежують їхню діяльність.

3. Об'єктом державного регулювання економіки у вузькому розумінні цього слова є:

- а) підприємства галузей виробничої сфери;
- б) світове господарство;

- в) проблеми, сектори та галузі економіки, функціонування (вирішення) яких ринковий механізм забезпечує незадовільно або не забезпечує зовсім;
- г) економіка держави.

4. Об'єктом державного регулювання економіки у широкому розумінні цього слова є:

- а) підприємства галузей виробничої сфери;
- б) світове господарство;
- в) умови; проблеми, сектори та галузі економіки, функціонування (рішення) яких ринковий механізм забезпечує незадовільно або не забезпечує зовсім;
- г) економіка держави.

5*. Необхідність державного регулювання економіки обумовлюють такі економічні функції держави:

- а) захист від зовнішнього ворога;
- б) розробка правових засад розвитку економіки;
- в) розвиток усіх форм підприємництва;
- г) економічна безпека держави.
- д) соціальний захист населення.

6. Формами державного регулювання економіки є:

- а) адміністративне й економічне регулювання;
- б) бюджетно-податкове, фінансово-кредитне, цінове регулювання, регулювання оплати праці, індикативне планування;
- в) адміністративне, бюджетне, податкове, фінансово-кредитне регулювання і планування.

7. Цінове регулювання – це:

- а) установлення податків та їх ставок у складі ціни;
- б) установлення фіксованих цін на товари та послуги;
- в) втручання держави у процес ціноутворення, що здійснюється за допомогою як прямих так і непрямих засобів.

8. У вітчизняній економіці діють такі види цін:

- а) державні фіксовані та регульовані;
- б) ринкові та регульовані;
- в) державні фіксовані, регульовані та вільні.

9*. Ступінь та методи втручання держави у процес ціноутворення залежать від:

- а) волі та бажання політичної партії, що прийшла до влади;
- б) зрілості ринкових відносин;
- в) прийнятої у державі концепції державного регулювання;
- г) стабільності економіки.

10. Пряме втручання держави у ціноутворення здійснюється шляхом:

- а) установлення єдиних податків, що містять ціни;
- б) установлення фіксованих цін;
- в) затвердження структури ціни.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Питання до теоретичної підготовки:

1. Система органів державного регулювання економіки.
2. Класифікація методів державного регулювання економіки.
3. Сутність та необхідність застосування адміністративного методу державного регулювання.
4. Інструментарій адміністративного методу регулювання.
5. Сфера застосування державного замовлення.
6. Порядок формування державного замовлення.
7. Порядок ліцензування.
8. Особливості видачі дозволу на провадження деяких видів підприємницької діяльності.
9. Характеристика бюджетного методу державного регулювання економіки.
10. Інструментарій бюджетного методу.
11. Порядок розрахунку дотації.
12. Особливості розрахунку житлової субсидії.
13. Сутність та мета податкового методу державного регулювання.
14. Інструментарій грошово-кредитного методу державного регулювання.

Ключові поняття та терміни: органи управління економікою, метод державного регулювання економіки, державне замовлення, ліцензія, дозвіл на провадження деяких видів підприємницької діяльності, дотація, субсидія, податок, збір, норма обов'язкових резервів.

Рекомендована література: 7, 18, 19, 41, 24, 27, 29, 30, 31, 47, 59, 60, 65.

7.1. Система органів державного регулювання, їх функції у сфері управління економікою

Держави різняться одна від одної формою правління, державним устроєм, політичною системою, функціями органів влади. В Україні державна влада реалізується за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. З урахуванням цього для регулювання економіки країни утворюються центральні та місцеві органи державного управління. Поділ повноважень між різними гілками влади визначається Конституцією України (1996 р.) та іншими законодавчими актами.

Главою держави є Президент України, законодавчу владу здійснює Верховна Рада України, виконавчу – Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади (зокрема, міністерства), місцеві державні адміністрації. Судову владу здійснюють Конституційний Суд України, загальні та господарські суди (див рис. 7.1).

Рис. 7.1. Органи управління національною економікою

Інтегруючи функцію щодо трьох гілок влади згідно з Конституцією України надано Президенту – голові держави, гаранту державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина. Президент здійснює низку функцій у сфері державного управління (ст. 106 Конституції України), а саме:

- *формує стратегію соціально-економічного розвитку країни.* Основні її положення висвітлюються у посланнях до народу та щорічних і позачергових посланнях Президента до Верховної Ради України про внутрішні та зовнішнє становище України;
- *здійснює правове регулювання економічних відносин.* У межах своїх повноважень: видає укази, декрети й розпорядження з господарських питань, неврегульованих чинним законодавством; затверджує закони, ухвалені Верховною Радою, та оприлюднює їх; використовує право вето щодо законів, ухвалених Верховною Радою, і повертає їх парламенту зі своїми пропозиціями;
- *здійснює кадрову політику.* Призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку; призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах; призначає половину складу Ради Національного банку; призначає та звільнює з посад за згодою Верховної ради голів Антимонопольного комітету, Фонду державного майна та інших державних органів;
- *координує діяльність державних органів.*

Крім того, для здійснення своїх повноважень Президент створює консультативні, дорадчі й інші допоміжні органи та служби (адміністрацію). Створення цих структур здійснюється тільки в межах коштів, передбачених Державним бюджетом на їх утримання.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є *Верховна Рада України*. До повноважень Верховної ради України стосовно питань державного регулювання економіки (відповідно до ст. 85 Конституції України) належить:

- *правове регулювання економічних відносин* (прийняття законів, що регулюють розвиток економіки);
- *формування стратегії і тактики соціально-економічної політики* (визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; бюджетна політика (затвердження Бюджету, внесення змін до нього); затвердження загальнодержавних програм економічного, соціального, науково-технічного, науково-культурного розвитку, охорони довкілля; розглядає і приймає рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів; затверджує рішення про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною позик; затверджує перелік об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації);
- *кадрова політика*. Верховна рада дає згоду на призначення Президентом Прем'єр-міністра; розглядає за необхідності питання про відповідальність Кабінету Міністрів та недовіру уряду; призначає на посаду та звільняє з посади Голову Національного банку (за поданням Президента), призначає та звільняє половину складу Ради НБУ; дає згоду на призначення та звільнення з посад Президентом голів Антимонопольного комітету і Фонду державного майна, призначення та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
- *парламентський контроль*: контроль за виконанням Державного бюджету; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності КМУ; контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина тощо.

Виконавча влада в умовах України має трирівневий характер і включає:

- вищий рівень – уряд (Кабінет Міністрів України);

- центральний рівень – міністерства, центральні органи виконавчої влади, які станом на 25.02.2011 року перебувають у стані реформування.
- місцевий рівень – обласні, районні державні адміністрації; органи галузевої та функціональної компетенції.

Основна роль в управлінні економікою, забезпеченні реалізації законів, постанов та інших законодавчих актів належить Кабінету Міністрів України – вищому органу у системі органів виконавчої влади.

Відповідно до Конституції України (ст.116) Кабінет Міністрів:

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- вживає заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку;
- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;
- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

- спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади тощо.

Основною формою реалізації компетенції Кабінету Міністрів України є його правові акти – постанови й розпорядження, які обов'язкові для виконання на території України. У формі постанов видаються акти з питань, що мають найбільш важливе загальне значення, а у формі розпоряджень – акти, що мають індивідуальний характер або стосуються питань внутрішньо організаційної та іншої поточної роботи уряду.

Очолює Кабінет міністрів України Прем'єр-міністр. До складу Кабінету Міністрів входять керівники міністерств.

В Україні за станом на 01.01.2012 р. функціонує 16 міністерств:

- Міністерство аграрної політики та продовольства,
- Міністерство внутрішніх справ, екології та природних ресурсів,
- Міністерство економічного розвитку і торгівлі,
- Міністерство енергетики та вугільної промисловості,
- Міністерство закордонних справ,
- Міністерство інфраструктури,
- Міністерство культури,
- Міністерство надзвичайних ситуацій,
- Міністерство оборони,
- Міністерство освіти і науки, молоді та спорту,
- Міністерство охорони здоров'я,
- Міністерство регіонального розвитку, будівництва, та житлово-комунального господарства,
- Міністерство соціальної політики,
- Міністерство фінансів,
- Міністерство юстиції.

Як вже зазначалося, центральні органи виконавчої влади України, перебувають у стадії реорганізації (згідно з Указом Президента України

№ 1085/2010 від 9 грудня 2010 року «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»). Адміністративною реформою передбачається скорочення кількості структурних підрозділів, перегляд їх функцій з метою уникнення дублювання. До реформування в Україні діяло 11 Державних комітетів та 25 Центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом.

Основними функціями міністерств та інших органів державної виконавчої влади в Україні у сфері управління економікою є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики як у цілому, так і за відповідними напрямками;
- прогнозування розвитку економіки у виробничій, науково-технічній, мінерально-сировинній, паливно-енергетичній, трудовій, демографічній, соціальній та інших сферах;
- участь у розробці проектів Державного бюджету України та Державної програми економічного й соціального розвитку України;
- формування та реалізація політики у сфері виконання робіт і поставок продукції для задоволення державних потреб;
- розробка цільових перспективних програм розвитку відповідної галузі, опрацювання комплексу заходів, спрямованих на здійснення економічної реформи;
- внесення пропозицій про зміну умов оподаткування, одержання пільгових кредитів, визначення особливостей приватизації, демонополізації підприємств, про вдосконалення механізму регулювання розвитку економіки, її структурної перебудови, забезпечення збалансованості, соціального захисту населення, екологічної безпеки;
- формування та реалізація інвестиційної політики;
- розробка фінансово-економічних та інших нормативів і механізмів їх упровадження, затвердження галузевих стандартів;

- ужиття заходів, спрямованих на вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності, захист інтересів вітчизняних товаровиробників на зовнішньому ринку та розвиток внутрішнього ринку;
- видача спеціальних дозволів (ліцензій) на проведення окремих видів підприємницької діяльності;
- участь у підготовці міжнародних договорів України, укладання міжнародних договорів міжвідомчого характеру;
- здійснення в межах повноважень, визначених законодавством, функцій управління майном підприємств, що належать до сфери управління міністерства;
- складання макроекономічних та міжгалузевих балансів і т. д.

Центральні державні органи створюються з метою реалізації певних напрямків соціально-економічної політики. Функції єдиного економічного центру покладаються на *Міністерство економічного розвитку та торгівлі України*. Основу його діяльності становить методичне й організаційне забезпечення реалізації соціально-економічної політики держави.

Міністерство безпосередньо розробляє проекти державних прогнозів і програм економічного та соціального розвитку України; спільно з Міністерством фінансів складає проект Державного бюджету; готує проекти найважливіших державних цільових комплексних програм; здійснює методичне та організаційне керівництво розробкою нормативів, балансів, коротко-, середньо- та довгострокових прогнозів і програм соціально-економічного розвитку галузей економіки та регіонів, а також застосуванням інструментів державного регулювання.

До складу Міністерства входить Науково-дослідний економічний інститут, який проводить дослідження з проблем економічного, соціального, науково-технічного, регіонального розвитку. В практичній діяльності Міністерство використовує рекомендації науково-дослідних інститутів Національної академії наук України.

Фінансово-бюджетне й податкове регулювання здійснює *Міністерство фінансів України*. Це Міністерство бере безпосередню участь у всіх стадіях бюджетного процесу (розробка проекту, організація виконання, контроль за виконанням, підготовка пропозицій щодо внесення змін, звіт про виконання Державного бюджету).

Реалізація державної політики у сфері матеріального виробництва покладається на *галузеві центральні органи виконавчої влади* – Міністерство аграрної політики та продовольства, Міністерство енергетики та вугільної промисловості, відповідні Державні комітети (наприклад, Державний комітет промислової політики, Державний комітет лісового господарства).

Особливий статус мають Національний банк України, Антимонопольний комітет та Фонд державного майна.

Національний банк проводить єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи, визначає курс грошової одиниці відносно валют інших країн.

Антимонопольний комітет покликаний забезпечити державний контроль за дотриманням антимонопольного законодавства, захист інтересів підприємців та споживачів.

Фонд державного майна здійснює державну політику у сфері приватизації державного майна, є орендодавцем майнових комплексів, що перебувають у державній власності.

Відповідно до статті 118 Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Києві і Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації*. Мережа місцевих органів виконавчої влади визначається територіальним устроєм країни, згідно з яким система адміністративно-територіального устрою України складається з Автономної Республіки Крим, областей (24), районів (близько 490), міст, районів у містах, селищ і сіл.

Правовою основою діяльності місцевих державних адміністрацій є Закон України «Про місцеві державні адміністрації», який визначає, що адміністрації

виконують повноваження державної влади та делеговані їй виконавчі функції відповідних рад (обласних і районних) через створені управління, відділи та інші структурні підрозділи. Отже, місцеві державні адміністрації діють за принципом субординації, відповідальності перед Президентом, Кабінетом Міністрів, підзвітності й підконтрольності органам виконавчої влади вищого рівня, а також районним та обласним радам у межах чинного законодавства.

Специфіка діяльності місцевих державних адміністрацій пов'язана з тим, що їхню фінансово-економічну основу становлять земля, природні ресурси, комунальна власність, доходи місцевого бюджету. У комунальній власності перебувають життєво важливі об'єкти житлово-комунального господарства (житлові будинки, ліфтове господарство, тепло -, водо -, газо -, електропостачання, каналізація, благоустрій і т. д.), міського транспорту, шляхового господарства, соціально-культурної та побутової сфери (дошкільні дитячі заклади, школи, бібліотеки, лікарні, станції швидкої медичної допомоги тощо).

До основних функцій місцевих державних адміністрацій стосовно регулювання економічних відносин та соціально-економічного розвитку регіонів належать: розробка прогнозів і програм соціально-економічного розвитку регіону; бюджетна діяльність; забезпечення функціонування об'єктів комунальної власності; забезпечення раціонального використання землі, природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища; упорядкування та стимулювання діяльності малого та середнього бізнесу; соціальний захист та розв'язання проблем зайнятості населення і т. д.

7.2. Методи державного регулювання національної економіки

Вплив держави на соціально-економічні процеси, що відбуваються у суспільстві, здійснюється за допомогою конкретних інструментів (прийомів) регулювання, кожний з яких має певний засіб впливу. Сукупність прийомів

впливу держави на соціально-економічні процеси, які мають єдиний засіб впливу, визначають як **метод регулювання**.

Різноманіття об'єктів, цілей та задач державного регулювання ринкової економіки зумовили необхідність використання різноманітних методів впливу на соціально-економічні процеси. У свою чергу це зумовлює необхідність їх класифікації. Класифікаційними ознаками можуть бути: суб'єкт регулювання, форма впливу, функції, функціональне призначення (див. рис. 7.2).

Рис. 7.2. Класифікація методів регулювання економіки

Залежно від суб'єкта регулювання, уся сукупність методів впливу на соціально-економічні процеси поділяється на дві групи – методи державного регулювання та методи суспільного регулювання.

Методи суспільного регулювання здійснюється суспільними організаціями, що переслідують мету захисту законодавчо закріплених прав усіх учасників економічного процесу, як споживачів, так і виробників. Арсенал засобів впливу у суспільних організацій обмежений, однак, вони можуть бути досить ефективними. Перш за все, це ініціювання в органах державної влади змін окремих положень у прийнятих Законах України, постановах Кабінету

Міністрів України, інших нормативно-правових актах. Крім того, це акції непокори (страйки, протести та ін.), які досить активно використовуються найбільш масовою суспільною організацією – профспілками.

Методи державного регулювання розроблюються та реалізуються офіційними виконавчими, законодавчими та судовими органами, оформлюються у вигляді законів, норм, інструкцій, указів.

Залежно від форми впливу методи державного регулювання поділяються на методи прямого та опосередкованого впливу. **Методи прямого регулювання** прямо спрямовані на досягнення бажаного результату. **Методи опосередкованого впливу** створюють сприятливі умови для досягнення бажаного результату за допомогою певних важелів та стимулів.

Залежно від функцій, що виконують державні інструменти впливу на соціально-економічні процеси, їх можна об'єднати у такі методи державного регулювання економіки: адміністративний, бюджетний, податковий, грошово-кредитний та амортизаційний.

Прийоми впливу, що засновані на силі державної влади, утворюють *адміністративний* метод державного регулювання.

Бюджетний метод утворюють інструменти, що засновані на використанні ресурсів Державного бюджету.

Грошово-кредитний метод базується на функціях Національного банку та включає сукупність заходів впливу на грошову масу у країні та обсяг кредитів.

Заходи впливу держави на соціально-економічні процеси в країні за допомогою податків об'єднуються в *податковий метод* державного регулювання національної економіки.

7.3. Методи прямого державного регулювання економіки та їх інструменти

У складі прямих методів державного регулювання економіки за функціональним призначенням інструментів виділяють адміністративний та бюджетний методи державного регулювання економіки.

7.3.1. Адміністративний метод державного регулювання економіки

Адміністративний метод державного регулювання представляє собою сукупність дій адміністрації держави (регіону), які спрямовані на збалансованість інтересів господарюючих суб'єктів за допомогою нормативних актів, указів та розпоряджень. Адміністративні міри базуються на силі державної влади та включають в себе заходи заборони, дозволу та примусу.

Адміністративний метод покликаний:

- установити межі приватного підприємництва з метою запобігання об'єктивно притаманних йому недоліків;
- регламентувати взаємини між різними виробниками, виробниками і споживачами з метою захисту їх інтересів від недобросовісного бізнесу;
- захистити від незаконного втручання державних і суспільних структур у підприємницьку діяльність;
- ввести обов'язкові економічні, соціальні стандарти, санітарні норми;
- забезпечити антимонопольні заходи;
- забезпечити державні та суспільні потреби.

Усі інструменти адміністративного методу прийнято поділяти на адміністративно-економічні та адміністративно-правові.

Адміністративні економічні передбачають використання регуляторів, що регламентують вимоги до організації господарської діяльності, до якості

продукції (робіт, послуг). До таких регуляторів відносять: державне замовлення, ліцензії, квоти, норми та стандарти, санкції та штрафи.

Адміністративними правовими називають заходи регулювання, за допомогою яких установлюються суворі правила і обмеження при здійсненні господарської діяльності та міри відповідальності за їх порушення. Серед правових методів регулювання економіки важливе місце посідають прийняті Верховною Радою України закони України, які спрямовані на тривале правове регулювання ринку. Постанови, рішення Кабінету Міністрів України, укази, декрети Президента України, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування виконують функції короткотермінового або оперативного регулювання.

Ефект правових методів регулювання ринку знижується у зв'язку з протиріччями між прийнятими законами, постановами та рішеннями, які приймаються урядом та органами виконавчої влади на місцях.

Державне замовлення як інструмент регулювання національної економіки

Механізм державних замовлень використовується як метод прямого впливу держави на суб'єкти ринку.

Державне замовлення – це засіб державного регулювання економіки шляхом формування на договірній основі складу та обсягів товарів, робіт і послуг, що необхідні для забезпечення пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на їх постачання (закупівлю) серед підприємств, організацій та інших суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності.

Державними замовниками виступають: Верховна Рада України та інші центральні органи державної влади України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, державні організації та інші установи – головні розпорядники коштів державного бюджету.

Виконавцями державного замовлення є суб'єкти господарювання всіх форм власності (резиденти або нерезиденти), які виготовляють або поставляють товари (роботи, послуги) для задоволення пріоритетних державних потреб.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює питання у сфері державних замовлень, є Закон України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» №3205-IV від 15.12.2005 р.

У зазначеному нормативно-правовому акті дається визначення пріоритетних державних потреб – це «потреби України в товарах, роботах, послугах, необхідних для розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем, підтримання обороноздатності країни та її безпеки, створення і підтримання на належному рівні державних матеріальних резервів, реалізації державних і міждержавних цільових програм, забезпечення функціонування органів державної влади, що утримуються за рахунок Державного бюджету України».

За формою державне замовлення – це договір, що укладається між державою, від імені якої виступає певне міністерство (відомство) або адміністрація регіону, з підприємством (організацією) на виробництво (надання) певного виду й обсягу продукції або послуг; а *за своєю суттю* державне замовлення – це спосіб прямого державного регулювання господарських зв'язків між державою-замовником і підприємством-виконавцем; форма співпраці держави і підприємства (організації).

Механізм державних замовлень широко використовується в багатьох країнах світу як метод прямого впливу держави на суб'єктів ринку, наприклад, у Франції, США, Італії і ін. В Україні державні замовлення були впроваджені в 1987 році і спочатку мали характер обов'язкових директивних завдань. Виконавців держзамовлення держава забезпечувала фінансовими ресурсами і надавала пільги. Питома вага продукції, що вироблялася за державним замовленням, була чималою і складала 100%, поступово вона скорочувалася до 70-80%, 30-50%. На поступове скорочення питомої ваги держзамовлення вплинуло зародження ринкових відносин, зниження монополії державної

торгівлі та ролі міністерств і відомств. З 1993 року в Україні було впроваджено поняття держзамовлення і держконтракт (державна закупівля). Саме з цього часу державне замовлення розглядається як засіб стимулювання нарощування виробництва продукції, розвитку пріоритетних галузей і виробництв.

Державне замовлення зазвичай фінансується з власних джерел підприємства, а держава надає при цьому певні привілеї, пільги (в оподаткуванні, кредитуванні). Виконавцям держзамовлення держава гарантує реалізацію виготовленої продукції, що в умовах жорсткої конкуренції є важливим фактором успішної господарської діяльності.

Державна закупівля фінансується з державного бюджету. Виконавець держконтракту централізовано забезпечується фінансовими ресурсами та матеріальними ресурсами, використання яких контролюється державою. Саме тому такий інструмент державного регулювання розглядається у складі інструментів бюджетного методу.

Державне замовлення розміщується на конкурсних засадах, і договори укладаються з тими підприємствами, які забезпечують найкращі умови їх виконання та найкращі результати. Розміщення державного замовлення документально підтверджується укладанням угоди, у якій визначаються умови виконання державного замовлення та обов'язки сторін.

Формування та розміщення державних замовлень в Україні здійснюється у такому порядку:

1. Формується перелік продукції, робіт та послуг, що мають бути вироблені у порядку державного замовлення. Для цього замовники (міністерства, відомства, адміністрації регіонів) визначають види продукції виробничо-технічного призначення, сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства, які необхідні для задоволення суспільних потреб, усунення існуючого дефіциту, виконання державних цільових програм, тощо. Пропозиції надсилаються до Міністерства економічного розвитку та торгівлі.

2. Міністерство економічного розвитку та торгівлі узагальнює отримані пропозиції, погоджує їх з Міністерством фінансів та подає сформований

перелік продукції, робіт та послуг до Кабінету Міністрів України для затвердження.

Обсяги коштів для закупівлі необхідних товарів, робіт і послуг передбачаються законом про Державний бюджет України на поточний рік і визначаються КМУ відповідними рішеннями про використання позабюджетних джерел фінансування.

3. Затвержені види продукції (робіт, послуг), розмір та умови фінансування доводяться до потенційних виконавців державного замовлення.

4. Державний тендерний комітет організовує тендери для розміщення державного замовлення на конкурсних засадах. Визначаються умови конкурсу, необхідна тендерна документація, строки її подання до комітету та строки і місце проведення тендеру.

Ліцензія як інструмент регулювання

У практиці адміністративного регулювання господарської діяльності доволі широке розповсюдження отримало ліцензування, правовою засадою якого в Україні є Закон України «Про ліцензування окремих видів підприємницької діяльності» від 01.06.2000 № 1775-III. Зазначеним нормативно-правовим актом визначено, що ліцензуванню підлягають ті види підприємницької діяльності, які безпосередньо впливають:

- на здоров'я людини;
- на навколишнє природне середовище;
- на безпеку держави.

Тобто, щоб займатися такими видами господарської діяльності необхідно отримати дозвіл (ліцензію) та дотримуватися ліцензійних умов (умов та правил здійснення даного виду діяльності), які встановлені Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним органом.

Ліцензія – це документ, що видається вповноваженим на це відповідним органом, і відповідно до якого власник ліцензії має право займатися зазначеним

у ній видом підприємницької діяльності протягом визначеного терміну за умови виконання ліцензійних умов.

Згідно зі статтею 9 Закону в Україні ліцензуванню підлягають такі види господарської діяльності:

- банківська діяльність;
- професійна діяльність на ринку цінних паперів;
- діяльність із надання фінансових послуг;
- зовнішньоекономічна діяльність;
- діяльність у галузі телебачення і радіомовлення;
- діяльність у сфері електроенергетики та використання ядерної енергії;
- діяльність із надання медичних послуг;
- діяльність у сфері освіти;
- діяльність у сфері інтелектуальної власності;
- виробництво і торгівля спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами;
- діяльність у сфері телекомунікацій;
- будівельна діяльність;
- діяльність з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та інші.

Для одержання ліцензії до відповідного органу ліцензування подається заява, у якій вказуються:

- для громадянина-підприємця – прізвище, ім'я, по батькові, паспортні дані, ідентифікаційний номер фізичної особи-платника податку, а для юридичної особи – найменування, місцезнаходження, банківські реквізити, ідентифікаційний код;
- вид діяльності, на здійснення якої заявитель бажає отримати ліцензію.

Окрім заяви, підприємцям-фізичним особам необхідно подати такі документи:

- копії документів, що засвідчують рівень кваліфікації, достатній для здійснення певного виду підприємницької діяльності;

- копії посвідчення про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності.

Ліцензія видається після ухвалення рішення про її видачу та подання заявником документа про внесення плати за видачу ліцензії.

Підставами для прийняття рішення про відмову у видачі ліцензії є: недостовірність даних у поданих заявником документах, невідповідність зазначених заявником умов (згідно з поданими документами) ліцензійним умовам, що встановлені для відповідного виду господарської діяльності.

При втраті ліцензії або зміні будь-яких відомостей, зазначених у документі, суб'єкт підприємницької діяльності зобов'язаний у 10-денний строк подати заяву про видачу дубліката (при втраті) або переоформлення ліцензії.

Термін дії ліцензії встановлюється органом, що видав ліцензію, але не може бути меншим п'яти років. Для більшості видів господарської діяльності розмір плати за отримання ліцензії встановлений на рівні розміру однієї мінімальної заробітної плати, що діє на дату прийняття органом ліцензування рішення про видачу ліцензії, крім плати, розмір якої встановлений нормативно-правовими актами (згідно з Постановою КМУ від 29.11.2000 № 1755 «Про строк дії ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності, розміри і порядок зарахування плати за її видачу»).

Патент як інструмент державного регулювання

Крім ліцензії, для здійснення таких видів підприємницької діяльності як торговельна діяльність у пунктах продажу товарів; діяльність з надання платних побутових послуг за переліком, що визначений Кабінетом Міністрів України, торгівля валютними цінностями у пунктах обміну іноземної валюти та діяльність у сфері розваг (крім проведення державних грошових лотерей), необхідно одержати **торговельний патент**. Порядок придбання торгового патенту, строк його дії, види діяльності, що підлягають патентуванню, ставка збору, порядок та строки сплати регламентовані ст. 267 нового Податкового Кодексу України. Сума коштів, яка стягується за придбання та використання

торгового патенту, отримала назву збору за провадження деяких видів підприємницької діяльності.

Платниками цього збору є безпосередньо суб'єкти господарювання (юридичні особи та фізичні особи – підприємці) та їх відокремлені підрозділи, які отримують в установленому порядку торгові патенти та провадять зазначені вище види підприємницької діяльності:

Не є платниками збору:

а) аптеки, що перебувають у державній та комунальній власності;
б) розташовані у селах, селищах і містах районного значення підприємства та організації споживчої кооперації та торгово-виробничі державні підприємства робітничого постачання;

в) фізичні особи-підприємці, які провадять торговельну діяльність у межах ринків усіх форм власності;

г) фізичні особи-підприємці, які здійснюють продаж вирощених в особистому підсобному господарстві, на присадибній, дачній, садовій і городній ділянках продукції рослинництва і тваринництва, свійської худоби та птиці (як у живому вигляді, так і продукції забою в сирому вигляді та у вигляді первинної переробки), продукції власного бджільництва;

г) фізичні особи-підприємці, які сплачують державне мито за нотаріальне посвідчення договорів про відчуження власного майна, якщо товари кожної окремої категорії відчужуються не частіше одного разу на календарний рік;

д) суб'єкти господарювання, утворені громадськими організаціями інвалідів, які мають податкові пільги згідно із законодавством та здійснюють торгівлю виключно продовольчими товарами вітчизняного виробництва та продукцією, виготовленою на підприємствах «Українське товариство сліпих» та «Українське товариство глухих», а також фізичні особи-інваліди, зареєстровані відповідно до закону як підприємці;

е) суб'єкти господарювання, які провадять торговельну діяльність виключно з використанням таких видів товарів вітчизняного виробництва: хліб і хлібобулочні вироби; борошно пшеничне та житнє; сіль, цукор, олія

соняшникова і кукурудзяна; молоко і молочна продукція, крім молока і вершків згущених із домішками і без них; продукти дитячого харчування; безалкогольні напої; морозиво; яловичина та свинина; свійська птиця; яйця; риба; ягоди і фрукти; мед та інші продукти бджільництва, бджолоінвентар і засоби захисту бджіл; картопля і плодоовочева продукція; комбікори для продажу населенню;

є) суб'єкти господарювання, що реалізують продукцію власного виробництва фізичним особам, які перебувають з ними у трудових відносинах, через пункти продажу товарів, вбудовані у виробничі або адміністративні приміщення, що належать такому суб'єкту;

ж) суб'єкти господарювання, які провадять діяльність із закупівлі у населення продукції (заготівельна діяльність), якщо подальша реалізація такої продукції відбувається за розрахунками у безготівковій формі (пункти приймання склотари, макулатури, відходів паперових, картонних і ганчіркових; заготівля сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки);

з) підприємства, установи та організації, які провадять діяльність у торговельно-виробничій сфері (ресторанне господарство), у тому числі навчальних закладах, із обслуговування виключно працівників таких підприємств, установ та організацій, а також учнів і студентів у навчальних закладах;

і) суб'єкти господарювання, що провадять комп'ютерні та відеоігри.

Законодавством України передбачено надання пільгового торговельного патенту. Пільговий торговий патент видається на провадження торговельної діяльності виключно з використанням таких товарів:

незалежно від країни їх походження:

- товарів повсякденного вжитку, продуктів харчування, виробів медичного призначення для індивідуального користування, які реалізуються через торговельні установи, утворені з цією метою громадськими організаціями інвалідів;

- товарів військової атрибутики та повсякденного вжитку для військовослужбовців на території військових частин і військових навчальних закладів;
- насіння та посадкового матеріалу овочевих, баштанних, кормових та квіткових культур, кормових коренеплодів та картоплі;
- сірників;
- термометрів та індивідуальних діагностичних приладів;
 - вітчизняного виробництва:
- поштові марки, листівки, вітальні листівки і конверти непогашені, ящики, коробки, мішки, сумки та інша тара, виготовлена з дерева, паперу та картону, яка використовується для поштових відправлень підприємствами, що належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади у галузі транспорту та зв'язку, і фурнітура до них;
- товари народних промислів, крім антикварних та тих, що становлять культурну цінність згідно з переліком, затвердженим центральним органом виконавчої влади у сфері культури;
- готові лікарські засоби (лікарські препарати, ліки, медикаменти, предмети догляду, перев'язувальні матеріали та інше медичне приладдя), вітаміни для населення, тампони, інші види санітарно-гігієнічних виробів із целюлози або її замінників, ветеринарні препарати, вироби медичного призначення для індивідуального користування інвалідами, технічні та інші засоби реабілітації інвалідів;
- зубні паста та порошки, косметичні серветки, дитячі пелюшки, папір туалетний, мило господарське;
- вугілля, вугільні брикети, паливо пічне побутове, газ освітлювальний, торф паливний кусковий, торф'яні брикети і дрова для продажу населенню, газ скраплений у балонах, що реалізується населенню за місцем проживання для використання у житлових та/або нежитлових приміщеннях;
- проїзні квитки;
- зошити.

Розмір збору за провадження торговельної діяльності та діяльності з надання платних послуг установлюється органами місцевого самоврядування (сільськими, селищними та міськими радами) залежно від місцезнаходження суб'єкта господарювання (його відокремленого підрозділу) та асортименту товарів (переліку послуг) у розрахунку на календарний місяць у відповідному розмірі від мінімальної заробітної плати (що встановлена законом на 1 січня календарного року) у таких межах:

а) на території м. Києва та обласних центрів – від 0,08 до 0,4 розміру мінімальної заробітної плати;

б) на території м. Севастополя, міст обласного значення (крім обласних центрів) і районних центрів – від 0,04 до 0,2 розміру мінімальної заробітної плати;

в) на території інших населених пунктів – до 0,1 розміру мінімальної заробітної плати.

У разі, коли пункти продажу товарів (надання послуг) розташовані в курортній місцевості або на території, прилеглій до митниці, інших пунктів переміщення через митний кордон, органи місцевого самоврядування, до бюджетів яких спрямовуються кошти від сплати збору, можуть прийняти рішення щодо збільшення розміру збору, але не більш як до 0,4 розміру мінімальної заробітної плати.

Визначені межі не стосується провадження торговельної діяльності нафтопродуктами, скрапленим та стиснутим газом із застосуванням пістолетних паливно-роздавальних колонок на стаціонарних, малогабаритних і пересувних автозаправних станціях, заправних пунктах) та діяльності з надання платних послуг (див. табл. 7.1).

Розмір збору за провадження торговельної діяльності із придбанням пільгового торговельного патенту встановлюється щорічно у розмірі 0,05 від розміру мінімальної заробітної плати. Розмір збору за провадження торговельної діяльності із придбанням короткотермінового торговельного

патенту за один день становить 0,02 від розміру мінімальної заробітної плати.
Ставки округляються до цілого значення.

Таблиця 7.1

Розмір збору за провадження торговельної діяльності
окремими видами товарів

Види діяльності	Специфіка обкладання	Розмір збору
Торгівля нафтопродуктами, скрапленим та стиснутим газом на стаціонарних, малогабаритних і пересувних автозаправних станціях, заправних пунктах	окремо на кожний пістолет паливно-роздавальних колонок (за календарний місяць)	від 0,08 до 0,4 розміру мінімальної заробітної плати, залежно від місця розташування таких пунктів продажу
Торгівля валютними цінностями	(на календарний місяць)	1,2 розміру мінімальної заробітної плати
Здійснення діяльності у сфері розваг	(на квартал)	
- для використання гравального автомата (гравального автомата «кран-машина», гравального автомата, на якому проводяться дитячі ігри, іншого гравального автомата, призначеного для проведення платних розважальних ігор)		розмір мінімальної заробітної плати
- для використання гравальних жолобів (доріжок) кегельбану, боулінга, що вводяться в дію за допомогою жетона, монети або без них	за кожний гравальний жолоб (доріжку)	розмір мінімальної заробітної плати, збільшений у 2 рази
- для використання столів для більярду, що вводяться в дію за допомогою жетона, монети або без них, крім столів для більярду, що використовуються для спортивних аматорських змагань	за кожний стіл для більярду	розмір мінімальної заробітної плати
- для проведення інших оплатних розважальних ігор	за кожне окреме гравальне місце	розмір мінімальної заробітної плати

Строк дії торговельного і пільгового патенту становить 60 календарних місяців. Виключення складає короткотерміновий торговельний патент та торговельний патент на здійснення діяльності у сфері розваг. Строк дії короткотермінового торговельного патенту – від 1 до 15 календарних днів, а патенту на здійснення діяльності у сфері розваг – 8 календарних кварталів.

Для одержання торговельного патенту необхідно представити до органу державної податкової служби (за місцем сплати збору) заяву на придбання торговельного патенту.

Інші адміністративно-економічні інструменти

Квотування, як засіб державного регулювання економіки, вводитьься з метою встановлення державою для підприємств монополістів їхньої частки – **квоти** у виробництві, збуті, експорті, імпорті товарів.

Квота може визначати також частку учасника у капіталі, лімітах можливих кредитів. У міжурядових угодах квота встановлюється на експорт і імпорт, тобто вона уявляє собою систему обмежень на вивезення та ввезення товарів на певний термін. Таким чином, таке квотування покликано сприяти захисту власного виробника, збереженню рівня зайнятості населення.

Порядок квотування (включаючи експорт і імпорт), а також розподіл квот устанавлюється КМУ.

Система норм і стандартів регулює відносини у сфері праці, встановлює вимоги до якості продукції, охорони довкілля, соціального захисту населення (щодо їх стану).

Стандарт – це офіційний державний або нормативно-технічний документ галузі або підприємства, що встановлює необхідні якісні характеристики, вимоги, яким повинен відповідати даний вид продукції або послуг.

Розрізняють:

- *економічні стандарти на нормативи*, які втілюють показники ефективності виробництва: норми рентабельності, енерго -, праце -, матеріаломісткості продукції;

- *соціальні стандарти* – це встановлені державою нормативи у сфері соціальних відносин (мінімальна заробітна плата, пенсія, рівень прожиткового мінімуму, тривалість робочого тижня, умови праці);

- *харчові стандарти*, тобто вимоги відносно якості продуктів харчування (допустимі види добавок, нешкідливих для здоров'я);

- *фармацевтичні стандарти* – це нормативи виготовлення лікарських препаратів, перелік ліків, уживання і реалізація яких офіційно дозволена державою.

- *екологічні стандарти*, що включають норми безпечного викиду шкідливих речовин у повітря або водоймища, рівень радіаційного забруднення.

Підтвердження відповідності якості продукції та послуг вимогам стандартів зветься сертифікацією.

Система санкцій встановлюється державою за порушення або невиконання суб'єктами ринку договірних зобов'язань. Передбачається сплата неустойки, штрафу, пені за невиконання договірних умов.

7.3.2. Бюджетний метод

державного регулювання національної економіки

Бюджетним зветься метод регулювання економіки, що заснований на використанні ресурсів державного бюджету у вигляді асигнувань у національну економіку і соціально-культурну сферу.

Метою бюджетного методу державного регулювання є:

1. Утримання чи підтримка виробництв та сфер діяльності, що не вигідні з точки зору принципів чистого ринку (неприбуткові), але які необхідні для розвитку суспільства.

2. Забезпечення соціальної стабільності суспільства через пом'якшення недоліків ринкової економіки, що призводять до майнового розшарування (за допомогою виплат з безробіття, допомоги малозабезпеченим, дотацій на утримання об'єктів соціальної сфери).

3. Підтримка певного рівня соціально-економічного розвитку регіонів та рівня життя населення в них за об'єктивних причин неможливості забезпечити його власними ресурсами регіону.

4. Вкладення державою капіталу у виробництво і сфери діяльності, що відповідають інтересам економічної політики держави.

У практиці державного регулювання розрізняють такі інструменти бюджетного регулювання:

- дотації (виробникам та регіонам);
- субсидії (виробникам, регіонам та населенню);
- пряме бюджетне фінансування;
- державні допомоги населенню;
- державні капітальні вкладення;
- державні закупівлі.

Усі вони уявляють собою певні види асигнувань у національну економіку. Загальним для всіх них є те, що такі асигнування не потрібно повертати державі.

Дотація виробникові як інструмент бюджетного регулювання

Переслідуючи мету соціального захисту населення, держава ставить завдання забезпечити рівень цін на окремі види товарів (продукції, послуг) – предмети першої необхідності – такий, що є доступний для всіх категорій громадян. Для цього використовується механізм прямого втручання держави в процес ціноутворення. Результатом такого втручання є встановлення відповідними державними органами влади відпускної ціни для виробника на рівні, що нижчий за реальну ринкову ціну, тобто нижче за той, що забезпечує підприємству покриття витрат і отримання норми прибутку. Очевидно, що це певною мірою суперечить ринковим принципам, оскільки за таких умов виробник зазнаватиме певних збитків.

Аби компенсувати виробникові збитки з такої причини, держава і застосовує механізм дотування, тобто покриття різниці між реальною ринковою ціною виробника і встановленою державою відпускною ціною.

Застосування механізму дотування оформлюється відповідним правовим документом – укладеним між державним органом влади і виробником договором, у якому зазначаються: вид та обсяг продукції, що дотується; розмір встановленої для виробника відпускної ціни та умови її зміни за незалежними від виробника обставинами; джерело та умови фінансування; відповідальність сторін за невиконання умов договору.

Таким чином, за своєю сутністю **дотація виробникові** – це виплата з державного бюджету коштів у порядку компенсації за втручання держави (державного або регіонального органу влади) у процес ціноутворення.

Виходячи з зазначеної сутності, розмір дотації на одиницю продукції (послуг) визначається за формулою 7.1, а на весь обсяг продукції, що дотується, – за формулою 7.2:

$$Д (од) = Цр - Цв \quad (7.1)$$

$$Д = (Цр - Цв) \cdot А \quad (7.2)$$

де **Д (од)** – розмір дотації на одиницю продукції; грн.

Д – сума дотації на виробництво дотованого обсягу продукції (послуг), грн.

Цр – реальна ринкова ціна за одиницю продукції;

Цв – відпускна ціна за одиницю продукції, яка встановлюється виробникові відповідним державним органом;

А – обсяг виробництва продукції (послуг), що підлягає дотуванню.

Очевидно, що дотація має місце в тому випадку, якщо виконується нерівність: $Цр > Цв$.

Кінцевою метою дотацій виробникові є соціальний захист населення як кінцевого споживача продукції (товарів та послуг).

Результатом застосування даного інструменту регулювання є те, що кінцевий споживач отримує більш дешеву продукцію, а виробник цієї продукції – дохід у повному обсязі.

Коло виробництв і галузей, що дотуються в Україні, обмежене. Нині такими є: вугільна промисловість, дотації для якої передбачаються в державному бюджеті; окремі види сільськогосподарської продукції; деякі види житлово-комунальних послуг (газопостачання); виробництво окремих видів хліба в окремих регіонах, дотації для якого виплачуються з місцевого бюджету.

Обсягам дотацій є природна межа, яка залежить від можливостей національної економіки (державного та місцевих бюджетів).

Субсидія як інструмент бюджетного регулювання

Субсидія – це виплати з державного бюджету коштів, що передбачені для оперативного вирішення фінансових проблем окремих підприємств і певних груп населення.

Таким чином, розрізняють субсидії підприємствам, регіонам і населенню.

На відміну від дотацій, субсидії є або одноразовими виплатами (підприємствам), або обмеженими в часі (населенню).

Джерелом усіх видів субсидій в Україні у теперішній час є централізований державний бюджет. У витратній частині державного бюджету для цього виділяється загальний фонд субсидій, розподілом якого займається Кабінет Міністрів України.

Найбільшого поширення в Україні набули субсидії населенню на оплату вартості житлово-комунальних послуг (так звані житлові субсидії). Їх правовою основою є Постанова Кабінету Міністрів України «Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива» від 21 жовтня 1995 року № 848 у редакції від 23. 09. 2010 року, що містить Положення «Про порядок призначення та надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива».

У Постанові визначені умови, за яких споживачі житлово-комунальних послуг можуть отримати житлову субсидію. Перш за все, це те, що всі

працевдатні члени сімей, які претендують на отримання субсидії, повинні працювати, навчатися або бути зареєстрованими у Державній службі зайнятості як безробітні, про що до Управління соціального захисту населення за місцем проживання подаються відповідні документи.

У Постанові також зазначається, що витрати населення на оплату житлово-комунальних послуг у межах норм їх споживання не повинні перевищувати встановленої державою частки у середньомісячному сукупному доході сім'ї, який визначається як середній за 6 місяців, що передують розрахунковому.

При визначенні суми субсидії слід виходити з того, що субсидія – це фінансова допомога держави споживачам житлово-комунальних послуг, що її потребують, на сплату частини вартості житлово-комунальних послуг у межах норм їх споживання. З огляду на це, формула розрахунку суми субсидії на місяць має вигляд:

$$C_{ЖКП} = Ц_{ЖКП}(N) - \frac{d \times ССД}{100\%} \quad (7.3)$$

де $C_{ЖКП}$ – розмір субсидії на місяць, що надається споживачеві житлово-комунальних послуг, грн.;

$Ц_{ЖКП}(N)$ – вартість житлово-комунальних послуг у межах норм споживання на місяць, грн.;

d - граничний відсоток середнього сукупного доходу, що встановлений державою для сплати житлово-комунальних послуг населенням, %;

$ССД$ - середньомісячний сукупний дохід сім'ї за попередні 6 місяців, грн.

Граничний відсоток середнього сукупного доходу (d), який встановлено державою для сплати житлово-комунальних послуг, є диференційованим і у теперішній час складає:

10% - для сімей, що складаються виключно з пенсіонерів;

15% - для сімей, у складі яких працевдатні особи.

Слід зазначити, що до 2011 року граничний відсоток складав 15 або 20% в залежності від розміру середньомісячного доходу на одну особу: 15% - для сімей, у яких середньомісячний дохід на одну особу не перевищував встановленого державою прожиткового мінімуму, а 20% - для сімей, у яких середньомісячний дохід на одну особу перевищував встановлений державою прожитковий мінімум. Викладене означає, що законодавство з цього питання не є незмінним і щодалі вдосконалюється.

Житлова субсидія не призначається, якщо:

1) серед зареєстрованих у житловому приміщенні (будинку) є працездатні особи, які не працюють, не вчаться за денною формою навчання, не перебувають на обліку у службі зайнятості як такі, що шукають роботу (крім громадян, які оглядають за дітьми до досягнення ними трирічного віку (до шестирічного віку за наявності медичного висновку лікарсько-консультативної комісії); громадян, які мають трьох і більше дітей віком до 16 років і доглядають за ними; громадян, які доглядають за інвалідами I групи або дітьми-інвалідами віком до 18 років, або інвалідами I чи II групи внаслідок психічного розладу, або особами, які досягли 80-річного віку; а також фізичних осіб, які надають соціальні послуги);

2) житлове приміщення (будинок) здано за договором у найм або в оренду;

3) у володінні зареєстрованих у житловому приміщенні (будинку) або членів їх сімей мають у сукупності більше ніж одне житлове приміщення (будинок), загальна площа яких у сумі перевищує встановлені норми володіння чи користування загальною площею житла;

4) у володінні зареєстрованих у житловому приміщенні (будинку) або членів їх сімей більше одного автомобіля, транспортного засобу (механізму) (не враховуються транспортні засоби, які згідно із законодавством не є об'єктами оподаткування (крім тракторів на гусеничному ході));

5) житлове приміщення (будинок) придбане менше ніж рік тому;

б) будь-хто із зареєстрованих у житловому приміщенні (будинку) осіб, яким нараховується плата за житлово-комунальні послуги, протягом 12 місяців перед зверненням за призначенням субсидій здійснив купівлю земельної ділянки, квартири (будинку), автомобіля, транспортного засобу (механізму), будівельних матеріалів, інших товарів довгострокового вжитку тощо або оплатив послуги з навчання, будівництва, ремонту квартири (будинку) або автомобіля, транспортного засобу (механізму), телефонного (в тому числі мобільного) зв'язку тощо, крім житлово-комунальних послуг у межах норм споживання та медичних послуг, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності, на суму, яка на час звернення перевищує 10-кратну величину прожиткового мінімуму для зазначених осіб;

7) під час вибіркового обстеження матеріально-побутових умов сім'ї державним соціальним інспектором з'ясовано, що будь-хто із складу зареєстрованих у житловому приміщенні (будинку) осіб, яким нараховується плата за житлово-комунальні послуги, має додаткові джерела для існування, не зазначені у декларації про доходи та майно здає у найм (оренду) житлове приміщення (будинки) або його частину; працює без оформлення трудових відносин у встановленому порядку; отримує дохід від утримання худоби, птиці, інших тварин, дохід від народних промислів, використання наявної сільськогосподарської техніки, вантажної машини, мікроавтобуса тощо;

8) неповнолітні діти, маючи батьків, зареєстровані в житловому приміщенні (будинку) самі.

Законодавчо встановлені субсидії населенню на оплату комунальних послуг призначаються строком на 6 місяців. Після закінчення даного терміну отримувач субсидії повинен підтвердити відповідними документами право на її подальше отримання.

Іншим видом субсидій є державні субсидії підприємствам. Вони призначені для оперативного вирішення фінансових проблем підприємств (організацій), пов'язаних із запобіганням банкрутству або проведенням широкомасштабної реконструкції, технічного переозброєння підприємств. Такі

субсидії можуть отримувати підприємства різних форм власності та видів підприємництва. Головний критерій при її наданні – зацікавленість держави в продовженні ефективного функціонування і розвитку підприємства (організації). Проте в умовах дефіциту державного бюджету дана міра в Україні не одержала свого широкого застосування.

Інші інструменти бюджетного регулювання

Пряме бюджетне фінансування – це асигнування з державного бюджету коштів на утримання неприбуткових підприємств і організацій, що повністю або частково знаходяться на державному забезпеченні. В Україні до них відносяться: державні освітні заклади, державні заклади охорони здоров'я, державні культурно-просвітницькі установи, науково-дослідні інститути академічного напрямку, а також органи, що забезпечують виконання прямих функцій держави (оборона, національна безпека, охорона громадського порядку, підприємства що друкують грошові знаки, цінні папери і інші). Особливістю прямого бюджетного фінансування є неприбутковість об'єкта фінансування.

Завдяки даній мірі споживачі послуг, що надаються організаціями, які знаходяться на прямому бюджетному фінансуванні, отримують їх безкоштовно (у повному обсязі або частково).

Для визначення розміру бюджетного фінансування складається кошторис витрат на утримання організації, який передається в галузеве міністерство для складання зведеного кошторису. Проте, фактичний розмір прямого бюджетного фінансування залежить від доходів державного бюджету.

Державні допомоги – виплата з державного бюджету коштів для фінансової підтримки окремих категорій громадян. Вони є мірою соціального захисту населення. Перелік допомог і їх розмір визначається державою в законодавчому порядку. Наприклад, Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» N 2812-ХІІ від 21.11.92 визнає такі види державної допомоги: допомога у зв'язку з вагітністю та пологами, допомога при народженні дитини,

допомога при усиновленні дитини, допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомога на дітей, над якими встановлено опіку, допомога на дітей самотнім матерям.

Державна закупівля – це різновид державного замовлення, що у повному обсязі фінансується з Державного бюджету. В Україні державні закупівлі розповсюджені в промисловості (на кінцевий продукт споживання), у сільському господарстві (на продовольчі товари та сировину).

У капітальному будівництві та у спеціальній освіті, враховуючи їх особливості, замовлення держави відповідно на виконання будівельно-монтажних робіт для введення в дію об'єктів виробничого і соціально-культурного призначення та надання освітніх послуг для підготовки кваліфікованих фахівців отримало назву державного контракту.

Особливості договірних відносин щодо зазначених видів державних замовлень регламентуються Законом України «Про здійснення державних закупівель» від 30.07.2010 року N 2289-VI.

Державні закупівлі здійснюються на основі таких принципів: максимальна економія та ефективність; добросовісна конкуренція серед учасників; відкритість і прозорість на всіх стадіях державних закупівель; недискримінація учасників; об'єктивна та неупереджена оцінка тендерних пропозицій; запобігання проявам корупції; вільного доступу відкритості та доступності інформації з питань закупівель у тому числі для громадян України та громадських організацій.

Закупівля може здійснюватися шляхом таких процедур: відкритих торгів із зменшенням ціни; торгів з обмеженою участю; двоступеневих торгів; запиту цінових пропозицій (котирувань); закупівлі в одного учасника.

Державні капітальні вкладення – це кошти державного бюджету, що передбачені на фінансування капітального будівництва об'єктів виробничого і невиробничого призначення.

Об'єкт виробничого призначення – об'єкт сфери матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство, транспорт та зв'язок,

будівництво, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне забезпечення та збут.

Об'єкт невиробничого призначення – об'єкт житлового та комунального господарства, закладів охорони здоров'я, фізкультури, соціального забезпечення, освіти, культури, мистецтва, науково-дослідних та інших організацій, пов'язаних з розвитком науки.

Основні питання щодо державних капіталовкладень регламентовані Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку державного фінансування капітального будівництва» від 27 грудня 2001 року №1764.

Вживання бюджетних методів носить подвійний характер, а саме, з одного боку фінансові асигнування дозволяють запобігти багатьом негативним сторонам ринкового господарювання або здолати їх із меншими втратами. З іншого боку, збільшення витрат бюджету приносить в економіку серйозні негативні наслідки у вигляді збільшення рівня інфляції під впливом дефіциту державного бюджету у вигляді зниження інвестиційної активності приватного капіталу, а також до ослаблення ринкових стимулів.

7.4. Опосередковані методи державного регулювання національної економіки

Під опосередкованими методами державного регулювання національної економіки слід розуміти сукупність заходів впливу з боку держави не безпосередньо на соціально-економічні процеси, що відбуваються, а за допомогою непрямого впливу на результати господарської діяльності та споживачів – через економічний механізм.

У складі опосередкованих методів державного регулювання національної економіки виділяють податковий метод, грошово-кредитний та амортизаційний метод регулювання.

7.4.1. Податковий метод

державного регулювання національної економіки

Податковий метод державного регулювання являє собою сукупність заходів впливу держави на соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві, за допомогою системи податків і зборів.

Правовою основою податкового регулювання в Україні є прийнятий 2 грудня 2010 року Податковий Кодекс України, та інші нормативно-правові акти з питань оподаткування.

Мета податкового методу регулювання:

- стимулювання (або обмеження) діяльності, що відповідає (або, відповідно, не відповідає) інтересам економічної політики держави;
- перерозподіл доходів підприємств і населення та створеного валового внутрішнього продукту в цілому;
- стимулювання або обмеження споживчого попиту на окремі види продукції (послуг).

Інструментом податкового методу регулювання виступають податки і збори.

Податок – це обов’язковий платіж до бюджету відповідного рівня чи до державного цільового фонду, що справляється з доходів або майна фізичних та юридичних осіб у заздалегідь установленому розмірі та визначені строки.

Сукупність податків та зборів, що справляються у встановленому законодавством України порядку, а також методів та принципів їх побудови утворюють податкову систему країни.

Податкова система в кожній країні є визначальною складовою економічної системи. З одного боку, вона забезпечує фінансову базу держави, з іншого, - виступає головним знаряддям її економічної політики.

Податкова система кожної країни оперує такими поняттями:

- *суб’єкти оподаткування* (платників податку) – фізичні особи, юридичні особи, їх відокремлені підрозділи, на яких покладено обов’язок зі сплати податків та зборів;

- *об'єкт оподаткування* (база оподаткування) – це встановлений законодавчо розмір доходу чи вартості майна, що підлягає оподаткуванню. Наприклад, база оподаткування у податку на доходи фізичних осіб визначається як нарахована заробітна плата, що зменшена на суму єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових внесків до Накопичувального фонду, а також на суму податкової соціальної пільги (за її наявності);

- *податкова ставка* - це відносна величина (відсоток), на основі якої визначається сума податку, що підлягає зарахуванню бюджету. Наприклад, для податку на додану вартість вона встановлена на рівні 20%, а з 2014 року передбачається зниження до 17%, окрім випадків (операцій), що підлягають оподаткуванню за нульовою ставкою;

- *одиниця оподаткування* – це одиниця виміру об'єкта оподаткування (тис. грн., гектар тощо).

Визначення суми податкового платежу (П), що підлягає зарахуванню до бюджету, здійснюється за формулою:

$$П = С_о \cdot Б_о / 100\%, \quad (7.4)$$

де **С_о** – податкова ставка, %

Б_о – база оподаткування, грн.

Податкова система повинна бути гнучкою та легко адаптуватися до мінливих суспільно-політичних умов. В її основі лежать певні принципи, основними з яких є такі:

- *принцип загальності оподаткування* – кожна особа зобов'язана сплачувати податки та збори, платником яких вона є, згідно з податковим законодавством;

- *принцип рівності всіх платників податків перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації* – однаковий підхід до всіх платників податку незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи тощо;

- *принцип стабільності* – незмінність податків та зборів, їхніх ставок, податкових пільг протягом бюджетного року; внесення змін до будь-яких елементів податків та зборів не пізніше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду;

- *принцип соціальної справедливості* – встановлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податку.

У системі державного регулювання економіки податки виконують такі важливі функції:

- *фіскальну* – забезпечення доходів державного бюджету з метою фінансування державних витрат;

- *соціальну* – підтримка соціальної рівноваги у суспільстві шляхом зменшення розбіжностей у реальних доходах окремих соціальних груп громадян. Реалізація цієї функції досягається шляхом зменшення податку на доходи фізичних та юридичних осіб та збільшенні виплат з державного бюджету;

- *регулюючу* – вплив на соціально-економічні процеси, що відбуваються у суспільстві, відтворювання – стимулювання, або стримування темпів зростання, посилення або послаблення накопичення капіталу, розширення або зменшення платоспроможного попиту.

Податки класифікують за різними критеріями.

І. За рівнем бюджетної системи розрізняють загальнодержавні та місцеві податки.

Загальнодержавні – це встановлені Верховною Радою України податки і збори, що стягуються на всій території держави. Вони зараховуються до державного і місцевого бюджетів відповідно до законодавчо встановленої пропорції розподілу коштів. Згідно зі статтею 9 Податкового Кодексу в Україні діє 18 загальнодержавних податків (зборів), серед яких податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на додану вартість, акцизний податок та інші.

Місцеві – це податки і збори, що стягуються на відповідній території держави місцевими органами і зараховуються до місцевого бюджету. Перелік місцевих податків і зборів визначається ст. 10 Податкового Кодексу України. Він включає 2 податки (податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, та єдиний податок) і 3 збори (збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності, збір за місця паркування транспортних засобів, туристичний збір). Місцеві органи влади на сесії відповідної Ради народних депутатів вирішують питання щодо встановлення збору за місця для паркування транспортних засобів та туристичного збору.

II. Залежно від способу збирання – прямі й непрямі податки.

1. Прямі податки стягуються з конкретної фізичної або юридичної особи (податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, плата за землю тощо);

2. Непрямі податки – це податки, що стягуються в сфері реалізації або споживання товарів та послуг у вигляді націнки на товари й послуги. Вони прямо включаються в ціну товару (послуги). Непрямими податками (зборам) є акцизний податок, мито, податок на додану вартість.

III. За формою оподаткування:

- **прогресивний податок** – це податок, ставка якого підвищується у міру збільшення бази оподаткування. Вживання прогресивного податку завжди вимагає розробки певної шкали оподаткування, що містить розміри бази оподаткування і відповідні ним ставки податку. Прикладом прогресивного податку є податок на доходи фізичних осіб, який передбачає наявність у шкалі 2 величин податкових ставок (15% і 17%) залежно від суми отриманого доходу. Доход фізичної особи у границі десятикратного розміру мінімальної заробітної плати оподатковується за ставкою 15%. Якщо має місце перевищення десятикратного розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня звітного податкового року, то до суми перевищення застосовується ставка 17%.

- **регресивний податок** – це податок, ставка якого знижується у міру збільшення бази оподаткування. В Україні такі податки не застосовуються. Але в світовій практиці вони використовуються досить широко як стимулюючий засіб. Так, у Німеччині для стимулювання розширення виробництва використовується регресивний податок на прибуток.

- **пропорційний податок** – це податок, ставка якого залишається незмінною незалежно від розміру і зміни бази оподаткування. Наприклад, податок на прибуток юридичних осіб, ставка якого, з 1 квітня 2011 року встановлена на рівні 23% (а з 1 січня 2014 року - на рівні 16%) незалежно від суми отриманого валового прибутку (бази оподаткування).

Щоб податкова система була ефективним інструментом державної економічної політики, механізм податкового регулювання передбачає використання певних податкових пільг.

Податкова пільга за своєю сутністю – це поступка платникові податку з боку держави у сплаті податку. Розрізняють такі види податкових пільг:

- зменшення податкової ставки на певну величину;
- звільнення платника податку від обов'язку щодо нарахування та сплати податку (збору);
- зменшення бази оподаткування на визначену законодавством величину (податкове вирахування). Наприклад, соціальна пільга для певних категорій платників податку на доходи фізичних осіб;
- законодавче встановлений мінімум бази оподаткування, що не підлягає оподаткуванню;
- сплата податку (збору) у меншому розмірі за наявності підстав для цього.

Як і сам податок податкова пільга встановлюється в порядку та на умовах, що визначені законодавчими актами країни.

7.4.2. Грошово-кредитний метод

державного регулювання національної економіки

Грошово-кредитне регулювання – діяльність держави, спрямована на забезпечення економіки повноцінною і стабільною національною валютою і регулювання грошового обігу через величину грошової маси і обсягу кредитів відповідно до потреб економіки. Всі заходи грошово-кредитного регулювання базуються на функціях Національного банку і поділяються на інструменти грошової політики і інструменти кредитної політики (див. рис. 7.3).

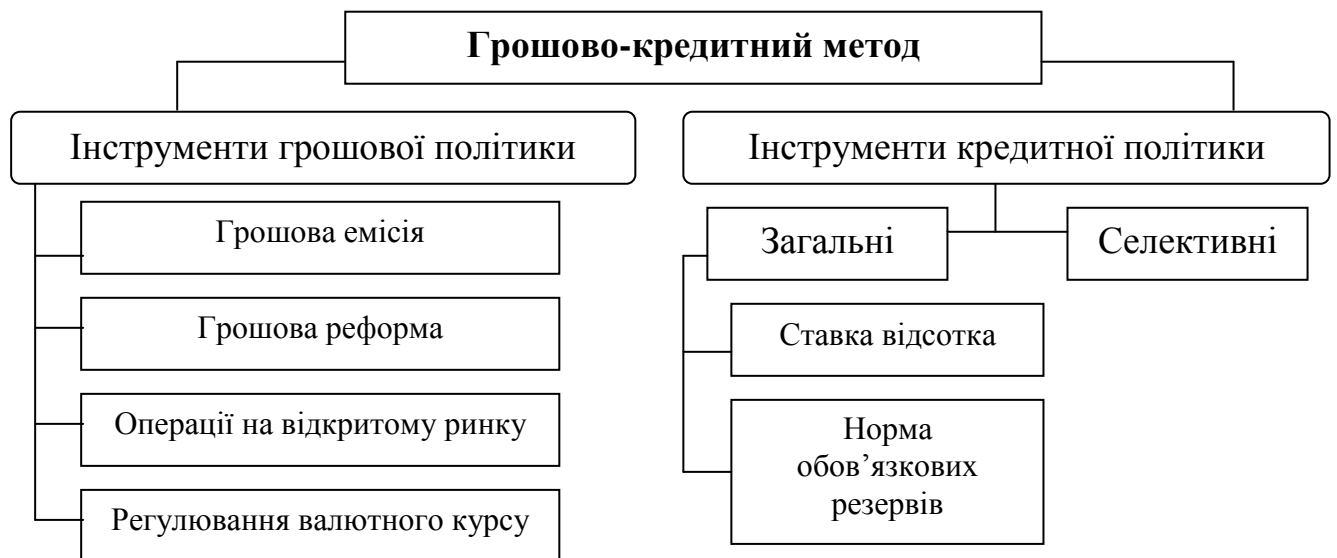

Рис. 7.3. Класифікація інструментів грошово-кредитного методу державного регулювання економіки

До інструментів, що регулюють грошову масу в обігу (*інструменти грошової політики*), відносять: грошову емісію; грошову реформу. Але варто пам'ятати, що збільшення грошової маси в обігу призводить до зростання інвестиційного і споживчого попиту і може викликати зростання цін і інфляцію.

Важливим інструментом, що регулює обсяг грошової маси, є **операції на відкритому ринку – купівля і продаж цінних паперів**. Шляхом купівлі або продажу на відкритому ринку казначейських цінних паперів Національний банк може здійснювати або вливання ресурсів у грошову систему держави, або вилучати їх звідти. Коли Національний банк має намір стримати зростання грошової маси, він вдається до продажу державних зобов'язань. Останні

переміщуються до приватних власників, а гроші, що виручені від такої операції, вилучаються з обігу. Викуп цих цінних паперів здійснює НБУ, коли має намір збільшити грошову масу.

Важливою складовою грошово-кредитного регулювання є **регулювання валютного курсу**. Підтримка стабільності курсу національної валюти має велике значення для забезпечення стабільності цін і грошового обігу. Зниження курсу національної валюти веде до підвищення цін на внутрішньому ринку спочатку на імпорتنі, а потім і вітчизняні товари, тобто до зменшення купівельної спроможності національної грошової одиниці. В умовах постійного зниження курсу національної валюти, ціни на товари на внутрішньому ринку орієнтуються не стільки на витрати виробництва, скільки на падіння курсу національної валюти. Зниження курсу стає чинником інфляції.

Регулювання Національним банком валютного курсу за допомогою валютної інтервенції (тобто купівлі-продажу іноземної валюти на національну) безпосередню впливає на грошовий обіг. Купівля іноземної валюти призводить до збільшення грошової маси в національній валюті, а продаж — до її скорочення.

Інструменти, що регулюють обсяг кредиту (*інструменти кредитної політики*), поділяються на дві групи: загальні та селективні. Загальні – впливають на операції всіх комерційних банків і на ринок позикових капіталів або обсяг кредиту в цілому. Селективні (вибіркові) призначені для регулювання конкретних видів (форм) кредиту (наприклад, споживчого) або кредитування різних галузей (житлового будівництва, експортної торгівлі).

Загальними заходами кредитної політики є:

- 1) **ставка відсотка**, за якою Національний банк надає кредити комерційним банкам.

Якщо банк проводить політику скорочення грошової маси в обігу, він підвищує ставки. Підвищення відсоткової ставки Національного банку здорожчує кредити і, тим самим, зменшує можливості комерційних банків в отриманні кредиту для поповнення своїх ресурсів, що, у свою чергу,

призводить до скорочення їх позик, а значить грошової маси і збільшенню ринкових відсоткових ставок. Підвищуючи відсоткові ставки, Національний банк проводить політику обмеження кредиту, тобто політику **кредитної рестрикції**.

У разі проведення політики, спрямованої на збільшення обсягу кредитів, Національний банк знижує рівень відсоткових ставок за своїми активними операціями, що стимулює попит на кредити, і, отже, кредитну діяльність комерційних банків. Зниження ставок Національного банку є мірою політики розширення кредиту — **кредитної експансії**.

2) **Встановлення норми обов'язкових резервів** для комерційних банків, що входять у національну кредитну систему.

Національний банк може зобов'язати комерційні банки зберігати певний відсоток ресурсів у Національному банку України. Відсоток цей може диференціюватися залежно від розмірів банківських установ, видів притягнених депозитів та інших умов. За порушення встановлених норм резервів стягується штраф або застосовуються інші санкції. Норма обов'язкових резервів періодично передивляється.

Механізм **регулювання розміру обов'язкових резервів** діє таким чином:

- збільшуючи обсяг обов'язкових резервів комерційних банків, держава тим самим обмежує їх можливості в кредитуванні економіки і знижує кредитну емісію;

- у період поживлення економіки держава знижує обсяги обов'язкових резервів, надаючи можливість комерційним банкам розширювати кредитування підприємницької діяльності.

Селективними заходами, що використовуються в Україні, є: **пряме обмеження розмірів банківських кредитів** для окремих банків або позик (так звані кредитні стелі); **регламентація умов видачі конкретних видів кредитів**, зокрема, встановлення розмірів маржі, тобто різниці між сумою забезпечення і розміром виданої позики, різниці між ставками по депозитах і ставками по

кредитах; безвідсоткове кредитування будівництва житла для молодих сімей, іпотечне кредитування – кредитування під заставу майна (нерухомості).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Органи державного регулювання економіки поділяються на:

- а) центральні, місцеві;
- б) місцеві, промислові, державні;
- в) регіональні, галузеві, загальнодержавні.

2*. Виконавчу владу в Україні репрезентують:

- а) Кабінет Міністрів України;
- б) Президент країни;
- в) місцеві державні адміністрації;
- г) Антимонопольний комітет;
- д) Верховна Рада України.

3*. Органами виконавчої влади центрального рівня є такі структури:

- а) Кабінет Міністрів України;
- б) Міністерство економічного розвитку та торгівлі;
- в) місцеві державні адміністрації;
- г) Антимонопольний комітет;
- д) Конституційний суд.

4. Непрямий вплив держави на соціально-економічні процеси здійснюється через:

- а) податкову, кредитну та фінансову системи;
- б) бюджетну систему та завдяки адміністративним мірам;
- в) податкову, фінансову системи та завдяки адміністративним заходам.

5. Залежно від ступеня державного втручання методи державного регулювання економіки поділяють на такі групи:

- а) методи прямого і методи непрямого регулювання;
- б) адміністративні методи й економічні регулятори;
- в) бюджетні, податкові та фінансово-кредитні методи.

6. Непрямими методами державного регулювання є:

- а) грошово-кредитні, податкові й амортизаційні методи;
- б) бюджетні, податкові, грошово-кредитні й амортизаційні методи;
- в) податкові та грошово-кредитні методи.

7. Прямими методами державного регулювання є такі методи:

- а) податкові, бюджетні та адміністративні;
- б) податкові та бюджетні;
- в) адміністративні та бюджетні;
- г) адміністративні та податкові.

8*. Заходами адміністративного регулювання економіки є:

- а) податки;
- б) постанови;
- в) патент;
- г) дотації;
- д) державне замовлення.

9*. Адміністративно-економічний характер мають такі інструменти адміністративного методу державного регулювання національної економіки:

- а) ліцензії;
- б) постанови уряду;
- в) державне замовлення;
- г) антимонопольне законодавство.

10. Дотація виробникові розраховується за такою формулою:

- а) Дотація = $(Ц_p - Ц_v) / A$;
- б) Дотація = $(Ц_p + Ц_v) * A$;
- в) Дотація = $(Ц_p - Ц_v) * A$

де C_p – реальна ринкова ціна за одиницю продукції; C_v – ціна, що діє, на одиницю товару; A – обсяг виробництва товару, що підлягає дотуванню.

11. Відсоток доходу (10% чи 15%), що береться для розрахунку субсидії залежить від:

- а) розміру прожиткового мінімуму;
- б) складу сім'ї;
- в) розміру сім'ї.

12. Залежно від способу збирання розрізняють такі види податків:

- а) місцеві і загальнодержавні;
- б) прогресивні, регресивні та пропорційні;
- в) прямі та непрямі.

13*. Місцевими податками (зборами) є:

- а) податок на прибуток;
- б) акцизний податок;
- в) єдиний податок;
- г) податок на нерухоме майно, відмінні від земельної ділянки;
- д) плата за землю;
- е) туристичний збір.

14. Непрямим податком є:

- а) податок на прибуток;
- б) акцизний податок;
- в) екологічний податок.

15. _____ – виплата коштів з державного бюджету для фінансової підтримки окремих категорій громадян.

- а) субсидія;
- б) субвенція;
- в) державна допомога.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Питання до теоретичної підготовки:

1. Основні погляди на визначення сутності категорії «інфраструктура».
2. Основне призначення інститутів інфраструктури.
3. Функції закладів інфраструктури.
4. Основні елементи ринкової інфраструктури та їх класифікація.
5. Фінансовий ринок та його призначення.
6. Основні сектори фінансового ринку.
7. Суб'єкти (учасники) фінансового ринку.
8. Склад професійних учасників фінансового ринку.
9. Реалізація регулюючої функції держави на фінансовому ринку.

Ключові поняття та терміни: інфраструктура, ринкова інфраструктура, елементи ринкової інфраструктури, товарна біржа, валютна біржа, біржа праці, фінансовий ринок, продавці фінансових послуг, інвестори, фінансові посередники, депозитні інститути, не депозитні інститути, інститути інфраструктури фінансового ринку.

Рекомендована література: 9, 23.

8.1. Поняття та функції інфраструктури національної економіки

Термін "інфраструктура" був уперше використаний ще на початку ХХ століття для позначення об'єктів і споруджень, що забезпечують нормальну діяльність збройних сил (малися на увазі склади боєприпасів, обмундирування, продуктів харчування, радарні установки, аеродроми тощо). У 40-і роки на Заході під інфраструктурою стали розуміти (як це видно з аналізу поглядів

різних економістів, що містяться у табл. 8.1) сукупність галузей, що сприяють нормальному функціонуванню виробництва матеріальних благ і послуг.

Таблиці 8.1

Визначення терміну «інфраструктура» різними економістами

Дослідник	Сутність категорії
П. Розенштейн-Родан (американський економіст)	Розглядає інфраструктуру як фактор економічного розвитку молодих незалежних держав та відносить до цієї категорії такі умови, як шосейні дороги, плотини, залізничні шляхи – з одного боку, та підприємства комунального обслуговування – з іншого.
А. Хіршман (американський дослідник)	Розглядає інфраструктуру як суспільний накладний капітал, включаючи в це поняття в широкому розумінні – суд, охорону суспільного порядку, виховання, охорону здоров'я, транспорт, зв'язок, споруди для осушення та зрошення; у вузькому – транспорт та енергопостачання.
Р. Фрей (швейцарський економіст)	Відносить до інфраструктури транспорт, зв'язок, енергосистеми, освіту, наукові дослідження, охорону здоров'я, водне господарство, культуру, відпочинок, спорт та частину адміністративного управління.
Р. Йохимсен (західногерманський економіст)	<p>Розглядає інфраструктуру як «суму матеріальних, інституційних та персональних споруд та умов, які знаходяться у розпорядженні господарюючих одиниць та забезпечують отримання однакового доходу на рівні вкладення факторів (праці, землі, капіталу)».</p> <p><i>Матеріальна інфраструктура</i> – сукупність споруд, обладнання та виробничих засобів у народному господарстві, які використовуються для енергозбереження, забезпечення транспортом та телекомунікаціями; споруди з консервації природних ресурсів та транспортні шляхи (наприклад, будівництво плотин, запобігання паводкам, освітлення, зрошення); будинки та споруди державного управління, виховання (у тому числі, освіти), науки, а також охорони здоров'я та соціального забезпечення.</p> <p><i>Інституціональна інфраструктура</i> – утворені та узаконені заклади, у яких господарюючі одиниці формують свої економічні рішення та реалізують їх у співпраці з іншими підприємцями.</p> <p><i>Персональна інфраструктура</i> – духовні, підприємницькі, професійні та інші здібності людей в умовах ринкового господарства.</p>

Дж. Рей	На думку дослідника, термін «інфраструктура» не піддається точному визначенню; як правило, під ним слід розуміти «усі послуги, необхідні для створення сучасної економіки» - транспорт, зв'язок, енергетичне господарство, водопостачання, охорону здоров'я, житлове господарство та будь-які елементи, що сприяють покращенню умов життя членів суспільства.
Г. Цехлін (західногерманський економіст)	«Інфраструктура – фундамент, основа економіки». У такому сенсі до неї слід віднести всі умови та обставини, від яких залежать економічні управлінські рішення та господарський розвиток.

Стосовно до ринку (ринкової економіки) інфраструктура являє собою комплекс галузей, підгалузей і сфер діяльності, головне завдання яких зводиться до доведення товарів від виробництва до споживачів, а також сукупність технічних засобів та устаткування, які забезпечують ринкові процеси. Це свого роду каркас ринку, що являє собою розгалужену і взаємозалежну мережу підприємств і господарств для обслуговування процесів обміну і руху товару. Мова йдеться про різноманітні біржі, інвестиційні компанії, банки, лізингові компанії, дилерські та брокерські контори, служби та центри зайнятості, страхові організації, інформаційно-комерційні, оптові та постачально-збутові організації, пункти прокату та лізингу, інші інститути (державні, приватні, суспільні), що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їхню ефективну взаємодію.

Ринкова інфраструктура значно впливає на розвиток економіки завдяки підвищенню ефективності процесів товарного і грошового обігу та надання суб'єктам господарювання комплексу ринкових послуг, що створюють сприятливі умови для розвитку бізнесу.

Ринкова інфраструктура повинна бути пропорційна рівню розвитку виробництва на кожному етапі розвитку суспільства. Сучасна економіка вимагає наявності потужних промислових і торгово-складських комплексів, інформаційно-комерційних мереж, високоефективних засобів фінансово-кредитних розрахунків тощо. Особливо важливе значення ринкова

інфраструктура має для розміщення продуктивних сил та економічного розвитку регіонів.

Основне призначення інститутів інфраструктури – обслуговування взаємовідносин суб'єктів національної економіки.

Продуктом інфраструктури є посередницька послуга. Надаючи різноманітні посередницькі послуги підприємствам, домашнім господарствам, заклади інфраструктури виконують ряд важливих функцій, серед яких можна виділити такі:

1) Доведення товару до безпосереднього споживача. Інститути інфраструктури допомагають товару знайти свого споживача. Важливо організувати виробництво продукції, але не менш важливо забезпечити її реалізацію. Спеціалізація на посередницьких операціях дозволяє скоротити час на реалізацію товару, зменшити витрати обертання, прискорити оборот фондів підприємства, у більшій мірі врахувати запити споживачів.

2) Забезпечення зворотного зв'язку між виробництвом і споживанням. Інфраструктура відчуває на собі вплив як виробника (пропозиція товару), так і споживача (попит на нього). Аналізуючи просування того або іншого товару на ринку, посередник може виявити тенденції, урахування яких дозволить краще орієнтувати виробництво на інтереси споживачів.

3) Перерозподіл ресурсів між різноманітними галузями й усередині них. Ця функція забезпечується як через переорієнтування на випуск нової продукції, так і через обслуговування ринку цінних паперів. Мінливий курс акцій призводить до переміщення капіталів з однієї галузі в іншу, підтримуючи тим самим визначений рівень пропорційності в розвитку економіки.

4) Акумуляція тимчасово вільних коштів, регулювання грошового обігу. Банківські установи інфраструктури ринку, зайняті кредитним підприємництвом, здійснюють мобілізацію вільних коштів населення і підприємств. У результаті формується ринок грошей, розширюються інвестиційні можливості підприємств, прискорюючи товарообмін. Крім того, через зміну ставки банківського відсотка фінансово-кредитні установи можуть

впливати на структуру інвестицій, забезпечуючи їхній перерозподіл між галузями, прискорюючи або уповільнюючи темпи економічного росту.

Отже, **ринкова інфраструктура** – це сукупність особливих інститутів, що виконують функції надання спеціалізованих послуг суб'єктам господарювання з метою створення для них нормальних умов для функціонування, найкращої реалізації їх інтересів та подальшої інтеграції у єдину економічну макросистему. Основною макроекономічною функцією ринкової інфраструктури є підвищення ефективності капіталу, та, відповідно, ринкової економіки в цілому.

Деякі автори виділяють загальну інфраструктуру, що обслуговує ринкову економіку в цілому, і спеціалізовану інфраструктуру, що обслуговує окремі ринки.

Світове господарство, як правило, керується вимогами глобальної ринкової інфраструктури, до складу якої входять такі відомі інституції, як МВФ, ЄБРР, ГАТТ, мережа Інтернет тощо. Локальний рівень ринкової інфраструктури утворюють елементи ринкових інфраструктур окремих країн, сформовані їхньою юрисдикцією: ринок товарів і послуг, система законодавства, фондовий ринок, кредитна і банківська системи, адміністративно-господарська та контрольно-регулююча діяльність держави, транспортні, комунікаційні, енергетичні і комунальні інституції, структури соціального захисту населення. Якщо аналізується національний рівень, то очевидно, що така ринкова інфраструктура, будучи локальною стосовно світової, водночас виступає як глобальна в межах відповідної країни. Саме як глобальна вона визначає суб'єктів і забезпечує напрями їх взаємодії на окремих регіональних рівнях.

8.2. Основні елементи ринкової інфраструктури

Елементами інфраструктури в сучасній ринковій економіці є: кредитна система і комерційні банки; емісійна система і емісійні банки; організаційно оформлене посередництво на товарних, сировинних, фондових і валютних біржах; аукціони, ярмарки та інші форми організованого позабіржового посередництва; система регулювання зайнятості населення і центри (державні й недержавні) сприяння зайнятості (біржі праці); інформаційні технології і засоби ділової комунікації; податкова система і податкові інспекції; системи страхування комерційного господарського ризику і страхові (державні і недержавні) компанії; спеціальні рекламні агентства, інформаційні агентства і засоби масової інформації; торгові палати, інші громадські й добровільні державно-громадські об'єднання ділових кіл; митна система; професійні спілки тих, хто працює за наймом; комерційно-виставочні комплекси; система вищої і середньої економічної освіти; консультативні (консалтингові) компанії; аудиторські компанії; громадські та державно-громадські фонди, створені з метою стимулювання ділової активності; спеціальні зони вільного підприємництва тощо.

Усі елементи ринкової інфраструктури науковці об'єднують у три групи:

- організаційно-технічну інфраструктури ринку,
- фінансово-кредитну інфраструктури ринку,
- науково-дослідну інфраструктури ринку.

До *організаційно-технічної інфраструктури* ринку відносяться товарні біржі й аукціони, торгові дома і торговельні палати, холдингові і брокерські компанії, інформаційні центри і ярмарки, інжинірингові фірми, сервісні центри, пункти прокату і лізингу, державні інспекції, різноманітного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку. Одні з цих закладів покликані сприяти встановленню ділових контактів між підприємцями, надавати їм інформаційні, консультативні, розрахункові та інші послуги, інші беруть на себе функції загальної координації ринкових зв'язків, подають інтереси своїх членів на регіональному, державному і

міжнародному рівнях, треті – являють собою спеціальні державні органи регулювання ринкових відносин.

Фінансово-кредитну інфраструктуру ринку створюють банки, фондові та валютні біржі, страхові й інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій. Це всі ті, що здатні займатися і займаються мобілізацією тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворюють їх у кредити, а потім – в капіталовкладення.

Науково-дослідна інфраструктура ринку містить у собі наукові інститути з вивчення ринкових проблем, інформаційно-консультативні фірми, аудиторські організації, спеціальні навчальні заклади.

Елементи ринкової інфраструктури, утворені за участю держави наведені у таблиці 8.2.

Таблиця 8.2

Основні елементи інфраструктури ринку

Ринок капіталів	Ринок засобів виробництва і предметів споживання	Ринок робочої сили
<ul style="list-style-type: none"> – Фондова біржа – Валютна біржа – Страхові компанії – Аудиторські компанії – Брокерські компанії – Комерційні банки – Державний страховий нагляд – Державна податкова інспекція – Державна інспекція по контролю за цінними паперами – Фонд державного майна – Інвестиційний фонд регіонального регулювання – Фонд науково-технічних програм – Стабілізаційний фонд – Інноваційні фонди 	<ul style="list-style-type: none"> – Товарна біржа – Торговельні дома – Торговельно-посередницькі фірми – Комерційні центри і компанії – Лізингові компанії – Державні резервні і страхові фонди – Державна інспекція по контролю за цінами і стандартами – Антимонопольний комітет 	<ul style="list-style-type: none"> – Біржа праці (служба зайнятості) – Центри підготовки кадрів – Фонд зайнятості – Комерційні центри підготовки, перепідготовки і працевлаштування – Державний фонд сприяння підприємству – Пенсійний фонд – Фонди милосердя

Біржа – постійно діюча організаційна форма оптового ринку цінностей. Такими цінностями є: товари масового попиту, які мають стандартні споживчі якості; акції акціонерних підприємств і банків; боргові грошові зобов'язання держави і облігації корпорацій, казначейські білети; векселі (цінні папери, виписані під надані в кредит товари); фрахтові документи (страхові зобов'язання під товари, що перевозяться); валюта (іноземні банкноти (девізи) або чеки на іноземні депозити); нерухоме майно; праця.

Отже, за типом біржового товару розрізняють товарні, фондові, валютні біржі та біржі праці. За видом діяльності розрізняють біржі загальні та спеціалізовані. Загальна – це біржа, на якій обертаються декілька видів цінностей (наприклад, товари і цінні папери). Спеціалізована біржа – біржа, яка здійснює операції лише з одним видом цінностей.

Товарна біржа – це асоціація юридичних та фізичних осіб, що здійснює оптові торговельні операції за стандартами, зразками у спеціальному місці, де ціни на товар складаються в умовах вільної конкуренції.

Біржа як сегмент загального ринку виконує такі функції: збалансування попиту та пропозиції через відкриту купівлю-продаж, упорядкування та уніфікацію ринку товарних і сировинних ресурсів; стимулювання розвитку ринку; економічного індикатора.

Товарні біржі бувають публічні й приватні. На публічних біржах угоди можуть укладати як їх члени, так і підприємці, що не є їх членами. Діяльність цих бірж регулюється законами та урядовими актами. Приватні біржі організовують у формі акціонерних компаній і закритих корпорацій. Укладати угоди на таких біржах можуть лише акціонери. Члени біржі, як правило, не отримують дивідендів на вкладений капітал. Їх прибуток утворюється за рахунок винагород, отриманих від клієнтів, тобто біржі виступають у ролі брокерів.

Фондова біржа – організований ринок, на якому власники здійснюють процес купівлі-продажу цінних паперів. Членами біржі є переважно її

фундатори – окремі індивіди і кредитно-фінансові інститути. Купівля-продаж акцій на фондовій біржі здійснюється за допомогою посередників. Позитивними рисами фондової біржі є: акумулювання вільних засобів за рахунок випуску і продажу цінних паперів і спрямування їх на розвиток окремих підприємств, регіонів; міжгалузеве переливання капіталу, завдяки якому послабляються диспропорції в економіці; створення відповідних передумов для підприємницької діяльності; стабілізація заощаджень окремих прошарків населення і їхнє відповідне зростання тощо.

Біржа робочої сили (біржа праці) – елемент ринкової інфраструктури, що регулярно здійснює посередницькі операції на ринку праці між робітниками і підприємцями. Система бірж праці сприяє здійсненню узгодженої державної політики в галузі зайнятості населення.

Біржа праці виконує такі функції: аналізує стан ринку праці; прогнозує попит і пропозицію робочої сили; веде облік громадян, що звертаються за працевлаштуванням; сприяє працевлаштуванню працездатних; здійснює професійну орієнтацію молоді; виплачує допомогу по безробіттю тощо.

Біржа має свої відділення в містах, районах; їхнє завдання полягає в тому, щоб аналізувати, розробляти програми зайнятості, надавати консультації, здійснювати підготовку, перепідготовку кадрів і працевлаштовувати їх.

Поряд з державними біржами праці існують і платні приватні агентства (контори), що є посередниками в галузі праці, а також посередницькі бюро при профспілках, молодіжних, релігійних організаціях та ін. В Україні розвивається безплатна державна система центрів і служб зайнятості.

Інститути й організації, що утворюють науково-дослідну інфраструктуру, вивчають динаміку ринкової ситуації, займаються розробкою стратегії і тактики поведіння підприємств на ринку, прогнозів для уряду і підприємців, моделюванням наслідків тих або інших рішень, наданням консультацій, улагоджуванням конфліктів між партнерами, підготовкою фахівців та спеціалістів різних галузей знань.

8.3. Фінансово-кредитна інфраструктура національної економіки

Фінансовий ринок має особливе значення для нормального розвитку національної економіки. Головне його призначення у сучасній економічній системі полягає в акумуляції тимчасово вільних грошових коштів економічних агентів (фізичних та юридичних осіб), їх розподіл і перерозподіл між різними секторами ринку для створення нового капіталу і розширення масштабів господарської діяльності.

Залежно від кругообігу капіталу фінансовий ринок можна представити трьома секторами:

- **грошово-кредитним ринком** (ринком банківських кредитів), на якому формується попит і пропозиція грошей, визначається відсоткова ставка, попит на кредити для інвестування;
- **фондовим ринком** (ринком цінних паперів), на якому формується попит та пропозиція цінних паперів;
- **валютним ринком**, на якому формується попит і пропозиція валют, визначаються валютні курси.

Основними суб'єктами (учасниками) фінансового ринку виступають, з одного боку, ті, хто бажає передати в користування вільні фінансові ресурси – продавці фінансових ресурсів, а з іншого боку – ті, хто потребує інвестицій – покупці фінансових ресурсів, а також професійні учасники ринку, які на стабільній, впорядкованій основі забезпечують перерозподіл фінансових ресурсів серед учасників ринку. Продавці та покупці фінансових інструментів (послуг) – це прямі учасники фінансових операцій на фінансовому ринку. Ними можуть виступити держава, населення, інститути позафінансової сфери (підприємства, сільськогосподарські товариства, установи тощо), а також іноземні учасники ринку – міжнародні організації, іноземні уряди, корпорації, фінансові інститути, фізичні особи.

Професійні учасники ринку, залежно від функцій, що вони виконують, представлені фінансовими інститутами (фінансовими посередниками) та

суб'єктами інфраструктури. Перші три категорії учасників, а саме прямі учасники фінансових операцій на ринку та фінансові посередники – виконують основні функції на ринку, суб'єкти інфраструктури виконують допоміжні функції.

Під фінансовими ресурсами розуміють власний, позиковий і залучений капітал, який використовується учасниками фінансового ринку для формування своїх активів і здійснення діяльності з метою одержання відповідного прибутку.

Оскільки передача в користування капіталу відбувається через продаж фінансових активів, що відображають права на отримання доходу на вкладений капітал, то фінансовий ринок можна визначити як ринок, на якому випускають, продають і купують фінансові активи.

Осіб, які інвестують кошти в діяльність інших суб'єктів ринку (купуючи певні фінансові активи), називають інвесторами та власниками відповідних фінансових активів – акцій, облігацій, депозитів тощо. Тих, хто залучає вільні фінансові ресурси шляхом випуску та продажу інвесторам фінансових активів, називають емітентами таких активів. Кожен фінансовий актив є активом інвестора – власника активу та зобов'язанням того, хто емітував даний актив.

Передача в користування фінансових ресурсів на фінансовому ринку оформляється фінансовим інструментом. Якщо ресурси передаються на умовах позики, це оформляється таким інструментом позики, як боргові цінні папери (облігації, векселі, ощадні сертифікати тощо) або різними видами кредитних інструментів. Якщо інвестор вкладає кошти в акціонерний капітал, така операція оформляється інструментом власності – акціями. Платою за надані в позику ресурси виступає процент, а при безстроковому інвестуванні коштів в акціонерний капітал – прибуток у вигляді дивідендів і капіталізований прибуток, що спрямовується на збільшення власного капіталу підприємства.

Торгівля фінансовими активами між учасниками ринку відбувається за посередництвом різноманітних фінансових інститутів. Саме вони забезпечують безперервне функціонування ринку, розміщення серед інвесторів нових та обіг

раніше емітованих активів. Наявність на фінансовому ринку великої кількості фінансових посередників сприяє загостренню конкуренції між ними, і відповідно, і зниженню цін на різні види фінансових послуг, адже, чим більш розвинений та конкурентний фінансовий ринок, тим меншою є винагорода фінансових посередників за надані послуги іншим учасникам ринку.

Фінансові посередники – необхідні учасники фінансового ринку, адже, по-перше, вони забезпечують інвесторам оперативне вкладення коштів у фінансові активи та вилучення коштів з процесу інвестування, по-друге, тим учасникам ринку, що потребують інвестицій, вони допомагають залучити кошти за відповідну плату.

Фінансові посередники забезпечують зв'язок між покупцем та продавцем фінансових інструментів, тому їх віднесено у групу учасників фінансового ринку, що виконують основні функції на ринку. Такими учасниками є такі фінансові інститути: банки (комерційні, інвестиційні, ощадні), ощадні та кредитні асоціації, інвестиційні фонди, інвестиційні компанії, страхові компанії, пенсійні фонди тощо. Допоміжні функції на ринку здійснюють суб'єкти інфраструктури: біржі, депозитарії, реєстратори, хранителі цінних паперів, розрахунково-клірингові центри, консалтингові агентства.

Основними елементами інфраструктури фінансового ринку є: професійні учасники, організатори торгівлі, посередники у торговельних угодах, посередницькі фінансові інститути, клірингові центри, рейтингові агентства, аудиторські компанії тощо. Окреме місце посідають інформаційно-аналітичні та консалтингові компанії, які здійснюють інформаційне забезпечення всіх суб'єктів ринку. За допомогою інститутів інфраструктури відбувається забезпечення стабільного функціонування ринку, купівля-продаж фінансових активів на постійній та впорядкованій основі, контроль за якістю фінансових активів, що перебувають у обігу на ринку і підтримка єдиного інформаційного простору для всіх його учасників.

Фінансові інститути (посередники) представлені депозитними інститутами: банками (комерційними, інвестиційними, ощадними), ощадними

та кредитними асоціаціями, кредитними спілками та не депозитарними інститутами: інвестиційними, страховими компаніями, пенсійними фондами.

Основними видами їх діяльності на фінансовому ринку є:

- придбання на ринку одних фінансових активів і перетворення їх на інші, які задовольняють певним вимогам (трансформація активів);
- торгівля фінансовими активами за свій рахунок;
- купівля-продаж фінансових активів від імені клієнтів;
- допомога в створенні й розміщенні на ринку нових фінансових активів;
- консультації учасникам ринку щодо інвестування;
- управління активами інших учасників ринку.

Комерційні банки здійснюють кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ, організацій, населення. Основними їх операціями, крім залучення і розміщення грошових вкладів та кредитів, є розрахункове й касове обслуговування клієнтів, операції з цінними паперами, довірчі операції, видача гарантій та інших зобов'язань, надання консультаційних послуг тощо. Однією з найважливіших функцій комерційних банків є забезпечення платіжного механізму. При здійсненні розрахунків вони перетворюють активи, що не можуть бути використані для платежів, на активи, які можуть бути використані для цієї цілі. Сьогодні, коли переважна більшість розрахунків відбувається в безготівковій формі, банки забезпечують здійснення розрахунків між учасниками ринку за допомогою кредитних карток, чеків, платіжних доручень тощо.

Ощадні банки, ощадні та кредитні асоціації є фінансовими інститутами, які залучають кошти інвесторів у вигляді депозитів і надають позики під заставу нерухомості. Основним видом діяльності таких інститутів є фінансування купівлі нерухомості. Позики ощадних інститутів переважно мають довгостроковий характер.

Кредитні спілки є найменшими за обсягом активів та наймолодшими серед депозитних фінансових інститутів. Учасниками кредитних спілок

виступають фізичні особи, об'єднані за якоюсь ознакою: спільним місцем роботи, участю в одній професійній спілці чи релігійній організації. Головна мета кредитних спілок – фінансовий та соціальний захист їх членів через залучення особистих заощаджень членів спілки для взаємного кредитування.

Пенсійні фонди забезпечують працівників доходом після виходу на пенсію у формі періодичних виплат. Засновниками пенсійного фонду виступають корпорації, приватні фірми, установи, спілки, фізичні особи. Кошти залучаються до фонду через надходження періодичних внесків як роботодавців, так і працівників.

Страхові компанії є фінансовими посередниками, що здійснюють виплати своїм клієнтам при настанні певних подій, обумовлених у страховому полісі. Власники полісів сплачують страховій компанії премії в обмін на зобов'язання сплатити обумовлені суми в майбутньому при настанні певних подій. Страхова премія є платою за страхування, яку власник полісу вносить страховій компанії згідно з договором страхування. Страхові внески використовують для придбання облігацій, акцій, заставних та інших цінних паперів. Фактично відбувається нагромадження фінансових коштів, якими можна оперувати на фінансовому ринку.

Інвестиційні компанії є інститутами спільного інвестування, які залучають кошти інвесторів і вкладають їх у диверсифікований портфель цінних паперів. Фінансові ресурси інвестиційні компанії формують за рахунок розміщення на ринку власних акцій та інвестиційних сертифікатів, активи – за рахунок придбання пайових та боргових цінних паперів інших емітентів. Інвестиційні компанії вкладають кошти в цінні папери великої кількості емітентів для того, щоб у рамках обраної стратегії максимально диверсифікувати портфель і зменшити ризики інвестування.

Суб'єктами інфраструктури (чи інститутами інфраструктури) фінансового ринку є біржа, депозитарії, реєстратори, хранителі цінних паперів та інші.

Біржа – це організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами.

Депозитарій цінних паперів – це юридична особа, яка проводить виключно депозитарну діяльність та може здійснювати кліринг і розрахунки за угодами щодо цінних паперів. Зміст депозитарної діяльності полягає у наданні послуг щодо зберігання цінних паперів незалежно від форми їх випуску, відкритті та веденні розрахунків у цінних паперах, обслуговуванні операцій на цих рахунках (включаючи кліринг та розрахунки за угодами щодо цінних паперів) та обслуговуванні операцій емітента щодо випущених ним цінних паперів.

Реєстратор цінних паперів – це юридична особа-суб'єкт підприємницької діяльності, який одержав у встановленому порядку дозвіл на ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

Хранитель цінних паперів – комерційний банк або торговець цінними паперами, який має дозвіл на зберігання або обслуговування обігу цінних паперів і операцій емітента на рахунках у цінних паперах які належать йому, та які він зберігає відповідно до угоди про відкриття рахунку в цінних паперах; при цьому хранитель не має право вести реєстр власників цінних паперів, за якими він здійснює угоди зберігання.

Саморегулююча організація – добровільне об'єднання професійних учасників ринку цінних паперів, які не мають на меті отримання прибутку, створене з метою захисту інтересів своїх членів, інтересів власників цінних паперів та інших учасників ринку цінних паперів.

Клірингові центри здійснюють отримання, звірку та поточні оновлення фінансової інформації, підготовкою бухгалтерських та облікових документів, які необхідні для виконання угод щодо цінних паперів, визначають взаємні зобов'язання, які передбачають взаємозалік та виконують забезпечення, гарантування розрахунків за угодами щодо цінних паперів.

Інформаційно-консультативні центри спеціалізуються в наданні послуг з питань фінансового ринку, здійснюють інформаційне, арбітражне та технічне

обслуговування клієнтів, контролюють діяльність інших учасників фінансового ринку, стежать за виконанням норм професійної та ділової етики всіх учасників ринку.

У числі прямих учасників фондового ринку особливе місце посідає держава. Вона може виступати позичальником, регулярно розміщуючи на зовнішньому та внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання та інвестором, здійснюючи фінансову підтримку тих чи інших суб'єктів господарювання. Але держава також виконує специфічну і дуже важливу функцію – регулювання.

Головним завданням регулювання є узгодження інтересів усіх суб'єктів ринку шляхом встановлення необхідних обмежень і заборон в їх взаємовідносинах, а також непрямым втручанням в їхню діяльність.

У всіх країнах регулювання діяльності фінансового ринку здійснюється трьома гілками влади: законодавчою, виконавчою та судовою. Водночас у більшості країн існує спеціальний виконавчий орган, який контролює окремий сегмент дотримання законодавства його учасниками.

Зміст державного регулювання фінансового ринку полягає в здійсненні комплексу заходів щодо впорядкування, контролю, нагляду за ринком та запобіганні зловживанням і порушенням у цій сфері.

Державне регулювання здійснюється з метою:

- створення умов для ефективної мобілізації та розміщення на ринку вільних фінансових ресурсів;
- захисту прав інвесторів та інших учасників фінансового ринку;
- контролю за прозорістю та відкритістю ринку;
- дотримання учасниками ринку вимог актів законодавства;
- запобігання монополізації та сприяння розвитку добросовісної конкуренції на фінансовому ринку.

Хоча в процесі регулювання фінансового ринку державою реалізуються різні підходи до регулювання діяльності професійних та інших учасників ринку – інвесторів і емітентів, державне регулювання має забезпечувати однакові права й однаковий доступ до ринку всіх його суб'єктів, максимальну прозорість

ринку, конкурентне середовище, не допускати монополізації ринку. Сьогодні для всіх країн основними формами державного регулювання такого ринку є:

- прийняття актів законодавства з питань діяльності учасників ринку;
- реєстрація випусків (емісій) фінансових активів та інформації про їх випуск, контроль за дотриманням емітентами порядку реєстрації випуску та продажу фінансових активів;
- регулювання випуску та обігу фінансових активів;
- видавання спеціальних дозволів на здійснення професійної діяльності на ринку та забезпечення контролю за такою діяльністю;
- регулювання прав і обов'язків учасників ринку;
- створення системи захисту прав інвесторів і контролю за дотриманням цих прав емітентами фінансових активів і особами, які здійснюють професійну діяльність на фінансовому ринку;
- контроль за достовірністю інформації, що надається емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на фінансовому ринку, контролюючим органам;
- контроль за дотриманням антимонопольного законодавства на ринку тощо.

За допомогою законів та нормативних актів держава впливає на поведінку учасників ринку і певною мірою спрямовує розвиток ринку в заданому напрямі.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Комплекс галузей, підгалузей та сфер діяльності, що утворюють інфраструктуру національної економіки, переслідують таке головне завдання:

- а) доведення товарів від виробництва до споживачів;

- б) перерозподіл виробленої продукції;
- в) забезпечення взаємодії держави та підприємств.

2. Асоціації підприємців належать до такої групи елементів ринкової інфраструктури:

- а) організаційно-технічної;
- б) фінансово-кредитної;
- в) науково-дослідної.

3*. Організаційно-технічну групу складають такі елементи ринкової інфраструктури:

- а) холдингові та брокерські компанії;
- б) фінансові та валютні біржі;
- в) пункти прокату та лізингу;
- г) державні інспекції.

3*. Фінансово-кредитну групу складають такі елементи ринкової інфраструктури:

- а) холдингові та брокерські компанії;
- б) фінансові та валютні біржі;
- в) пункти прокату та лізингу;
- г) інвестиційні компанії;
- д) фонди профспілок.

4*. До депозитних інститутів фінансового ринку належать:

- а) комерційні, ощадбанки;
- б) пенсійні фонди;
- в) кредитні спілки;
- г) ощадні та кредитні асоціації;
- д) інвестиційні компанії.

5*. До не депозитних інститутів фінансового ринку належать:

- а) комерційні, ощадбанки;
- б) пенсійні фонди;
- в) кредитні спілки;

- г) ощадні та кредитні асоціації;
- д) інвестиційні компанії.

6. Зв'язок між покупцем та продавцем фінансових інструментів забезпечує такий учасник фінансового ринку:

- а) торговці цінними паперами;
- б) депозитарії цінних паперів;
- в) реєстратори цінних паперів;
- г) хранителі цінних паперів.

7*. Осіб, що інвестують кошти в діяльність суб'єктів ринку, купуючи певні фінансові активи, називають:

- а) інвесторами фінансових активів;
- б) емітентами фінансових активів;
- в) власниками фінансових активів;
- г) хранителями цінних паперів.

8. Осіб, що залучають вільні фінансові ресурси через випуск та продаж інвесторами фінансових активів, називають:

- а) власниками фінансових активів;
- б) емітентами фінансових активів;
- в) депозитаріями цінних паперів;
- г) хранителями цінних паперів.

ДЕМОКРАТІЯ, ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК

Питання дотеоретичної підготовки:

1. *Поняття демократії та еволюція спроб її дефініції.*
2. *Головна суперечність демократії.*
3. *Основні концепції демократії.*
4. *Принципи демократії.*
5. *Економічна свобода в національній економіці.*
6. *Позиції України в рейтингу країн світу за показником індексу економічної свободи.*
7. *Економічний порядок.*
8. *Економічна безпека національної економіки.*

Ключові поняття та терміни: демократія, ліберальна демократія, плюралістична демократія, корпоративна демократія, елітарна демократія, економічна свобода, індекс економічної свободи, економічний порядок, економічна безпека.

Рекомендована література: 2, 23, 35, 40, 45, 46, 58, 74, 61.

9.1. Демократичний устрій як основа розвитку національної економіки

Економічна демократія, будучи за своєю сутністю окремим економічним елементом національної економіки, сполучає дві визначальні сфери суспільного життя – економіку і політику, слугуючи своєрідним «каналом», «провідником» їх впливу одна на одну. З точки зору ролі, яку відіграє економічна демократія як елемент національного господарства, цілком можна стверджувати, що вона є

окремим внутрішнім джерелом розвитку сучасних суспільно-економічних систем.

Дотепер учені не виробили загальноприйнятних уявлень, на базі яких можна було б сформулювати єдине визначення демократії. Водночас існує множина спроб її дефініцій.

Термін «демократія» походить з давньогрецької мови і складається з двох грецьких слів: грец. demos – народ та kratos – влада, отже, в буквальному перекладі означає владу народу.

Більш розгорнуте визначення «демократії» було сформульовано американським президентом А. Лінкольном. Воно відображує різноманітні аспекти й ознаки демократії: демократія виходить з самого народу, вона здійснюється народом і в інтересах народу.

Сьогодні демократію здебільшого розглядають як політичний режим, за якого єдиним легітимним джерелом влади в державі визнається її народ. При цьому управління державою здійснюється народом або безпосередньо (пряма демократія), або опосередковано, через обраних представників (представницька демократія).

Слід сказати, що зміст економічної демократії в економічній літературі теж не набув остаточного визначення і визнання. Дане поняття відносять і до мікроекономічних категорій, ототожнюючи його із самоуправлінням приватних підприємств за принципом "одна людина – один голос", і до макроекономічних категорій, визначаючи її сутність через сукупність відносин з приводу реалізації прав і свобод робітників (народу) у сфері суспільного виробництва. З іншого боку, зміст взаємовідносин позначають за допомогою кількох інших, відмінних за назвою термінів: «трипартизм» «соціальне партнерство», «міжсекторна співпраця».

Враховуючи різні точки зору на досліджуване суспільно-економічне явище, конкретизоване визначення сутності економічної демократії може мати такий вигляд: демократія – це один з основних інститутів сучасної ринкової економіки з приводу реалізації економічних прав і свобод господарюючими

суб'єктами різних рівнів шляхом співпраці та колективних дій». Все різноманіття суспільно-економічних відносин у межах даного інституту реалізується через: економічні права та свободу; економічні інтереси; колективні дії і співпрацю; економічну владу; контроль над політичною владою.

Демократія виникла у Стародавній Греції. Стародавні греки були першими дослідниками її феномена. В цей історичний період «демократія» зводилася до навчання про форми держави. Народжена в Античній Греції, ідея демократії не знайшла там палких прихильників серед філософів. Концепції найяскравіших представників того часу Платона і Аристотеля базувались на протиставленні «правильних» та «викривлених» форм державного устрою і влади. Демократію вони відносили до «викривленої» форми.

Переоцінка поглядів на демократію відбувається в період Французької революції. Стає зрозумілим, що саме демократія є засобом більш розумної політичної та соціальної організації суспільства, держави, влади. Демократія стає поняттям, що відбиває, спочатку, визначений напрямок думки, а пізніше вже напрямок і зміст визначеного соціального руху, його політичні та суспільні цілі. З цього часу демократія означає вже не тільки якусь суспільну структуру, що альтернативно протистоїть монархії й аристократії, але стає одночасно і філософсько-історичним шифром у соціології влади, кодом як для цілого ряду ліберально-буржуазних вимог автономії і співучасті в прийнятті рішень, так і для ідей і спрямувань до соціальної рівності.

УВ XIX ст. у демократії були свої злети та падіння, але, в цілому, до неї було негативне ставлення. Після виходу в світ книги Алексиса Токвіля (1805-1859) «Демократія в Америці» почало формуватися позитивне ставлення до демократії. На початку XX ст. практично не залишається політичних доктрин, включаючи і більшовизм, і фашизм, які в основу своїх ідеологічних конструкцій не закладали б побудову демократії різного роду.

Велике значення в утвердженні сучасних норм демократії відіграли «Декларація прав людини», прийнята ООН (1948 р.), Хельсінська нарада

(1975 р.), правозахисний рух у постсоціалістичних країнах, Паризька нарада глав урядів європейських країн й прийнята нею «Паризька хартія для нової Європи» (1990 р.).

У сучасному світі все ще змішують поняття демократії (народовладдя) з конкретним її проявом – формою державної влади. Тому кажуть, що демократія обов'язково включає такі елементи:

- виборність органів влади,
- поділ державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову,
- підпорядкування меншості більшості,
- захист прав меншин,
- наявність політичних прав і свобод.

Одним з основних принципів демократії є **принцип більшості**. Він складає суть доктрини народного суверенітету, відповідно до якого народ проголошується джерелом верховної влади у демократичному суспільстві. Принцип більшості здійснюється за допомогою прямої та представницької демократії.

До форм прямої (плебісцитарної) демократії відносяться: проведення виборів на основі загального виборчого права, референдуми, всенародні обговорення питань державного життя. Члени суспільства безпосередньо беруть участь у розробці політичних рішень, прийнятті законів або знаходженні консенсусу між протилежними інтересами членів свого співтовариства. Ця форма демократії дає можливість розвивати політичну активність громадян, забезпечувати легітимність влади, здійснювати ефективний контроль за діяльністю інститутів держави.

Представницька (репрезентативна) демократія – це, коли члени співтовариства залишаються джерелом влади і мають право ухвалювати рішення, але реалізують це право через обраних ними представників, які повинні відстоювати їхні інтереси. При такому управлінні демократія розуміється як компетентне й відповідальне перед народом представницьке

управління. Носіями представницької демократії є парламенти, інші законодавчі органи влади як у центрі, так і на місцях, а також виборні представники виконавчої і судової влади. Достатньо влучно сказав про суть представницької демократії німецький політолог Ральф Дарендорф. Він вважає, що демократія – це не правління народу, якого просто не буває, а це уряд, обраний народом, а якщо необхідно, то й народом скасований; крім того, демократія – це уряд зі своїм особистим курсом.

Ні одна з зазначених форм демократії у «чистому вигляді» не існує. Політична реальність показує, що поєднання форм прямої і представницької демократії є надійним інструментом виявлення волі більшості народу. Але принцип більшості не можна вважати бездоганно демократичним, якщо при цьому не забезпечувати право меншості на опозицію. У демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян цілком рівні у своїх правах і свободах. Закріплені Конституцією права і свободи громадян є важливими цінностями демократії. При цьому першорядні у міжнародному праві визначаються такі політичні права і свободи, як свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей, незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. У демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи, її житла, забороняється обмеження у виборі місце проживання громадян, забезпечується право на виїзд і в'їзд у свою країну.

Демократія передбачає вільну діяльність усіх політичних партій, суспільно-політичних об'єднань, організацій, рухів, які діють у рамках закону. Для демократичної форми правління характерна багатопартійність.

Важливий атрибут демократії – **принцип поділу влади у системі державної влади**. Згідно з цим принципом законодавча, виконавча і судова влади відокремлені та досить незалежні одна від одної. Проте, вони постійно взаємодіють між собою, врівноважують одна одну.

Обов'язковою умовою демократії є **гласність** про всі дії державних органів, політичних партій, суспільних організацій. Незалежний статус засобів масової інформації – це теж атрибут демократичного суспільства.

У демократичному суспільстві значна роль у системі державного устрою відводиться місцевим органам самоуправління, здійснюється раціональний поділ компетенції і повноважень різних рівнів влади. Саме місцева влада найбільш близька до народу і від її дій залежить повсякденне життя громадян. Тому ступінь демократичності суспільства виявляється тим, який статус і обсяг повноважень місцевих органів влади, а також рівень її доступності для людей.

Такі основні принципи, критерії і цінності демократії. Проте не варто ототожнювати демократію із втіленням усіх сподівань, здійснення яких прагне людина. Безперечно, демократія має переваги, але і вона може стати «тиранією більшості», переродитися на диктатуру парламенту або парламентської більшості. Із 180 незалежних держав світу тільки приблизно 40 можуть бути названі демократичними у загальноприйнятому сенсі цього слова. Побудувати суспільство, яке б було суспільством для всіх – неможливо, а сам процес демократизації тривалий і тяжкий. І все ж таки людство, за словами У. Чечеля, не вигадало досі нічого кращого, ніж демократія.

З методологічної точки зору, важливо розрізняти колективістське, плюралістичне та ліберальне бачення демократії у залежності від того, хто має пріоритет у здійсненні влади: народ, соціальна група чи особистість.

Це пов'язано з головною суперечністю демократії – суперечність між ідеєю демократії як повновладдям народу і неможливістю її практичного здійснення. Британський філософ Карл Поппер вважав демократію не тільки неможливою, але й недоцільною. Демократія у прямому її розумінні неможлива навіть суто технічно, бо немає таких механізмів, які б забезпечували пряме народоправство з будь-якого питання на всіх рівнях. Недоцільна, оскільки абсолютна більшість народу некомпетентна у вирішенні конкретних справ щодо управління державою. Різні концепції демократії й спрямовані на вирішення цієї суперечності.

Історично першою такою концепцією та формою її практичного втілення була *класична ліберальна демократія*. Головна ідея лібералізму – ідея автономності особистості, виділенні її з суспільства та держави, тобто ідея

індивідуальної свободи. У зв'язку з цим ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу, яка ґрунтується на реалізації особистих прав і свобод індивіда. Наявність в індивіда громадянських та політичних прав і свобод надає йому можливість впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних потреб. Ліберальна демократія не заперечує безпосереднього волевиявлення народу, але віддає перевагу представницькій демократії, основними елементами якої є конституційність та обмеження політичного панування. Воля народу делегується представникам, котрі під час прийняття політичних рішень виражають цю волю самостійно і під власну відповідальність. Демократію розуміють як відповідальне правління. Лібералізм виник як ідеологія буржуазії, відповідно концепція класичної ліберальної демократії відбиває передусім інтереси класу буржуазії.

Таким чином, основними положеннями ліберальної концепції є:

- визнання особистості основним джерелом влади;
- пріоритет прав людини над правами держави;
- обмеження сфери діяльності держави, передусім, охороною суспільного порядку, безпеки громадян;
- пріоритет ринкового регулювання економікою над державним управлінням;
- розподіл влади як умова контролю громадян над державою.

Один із теоретиків ліберальної демократії політолог Баббіо вважає, що справжнім суб'єктом демократії сьогодні виступають індивідууми, громадяни. Таким чином, сучасний лібералізм зорієнтований виключно на індивідуалізм. Ліберальні концепції демократії, наголошуючи на особистості, випускають з уваги групу як головний суб'єкт реальної політичної влади.

Сучасний різновид ліберальної демократії – концепція *плюралістичної демократії* (від лат. pluralis — множинний), яка ґрунтується на врахуванні інтересів усіх соціальних верств. Основні ознаки: конкуренція і взаємодія різних політичних сил і відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади. До недоліків цієї концепції відносять те, що для

задоволення інтересів і потреб певних соціальних груп необхідно надавати певні пільги і привілеї, що суперечить принципу рівності всіх перед законом. Нереально те, що все населення буде представлено у політичних партіях, що ці об'єднання будуть рівними за своїм політичним впливом.

Плюралістична теорія демократії знайшла втілення в багатьох країнах світу, проте її ідеї критикуються деякими політологами за ідеалізацію дійсності, перебільшення групової ідентифікації. Ця теорія, на їх думку, далека від ідеалів народовладдя, вона недостатньо враховує нерівність політичного впливу різних суспільних груп, перш за все, пріоритетного впливу бізнесу, бюрократії, воєнно-промислового комплексу, профспілок, володіння ресурсами (гроші, знання, авторитет, засоби масової інформації тощо). Молодь, пенсіонери, інваліди та деякі інші групи не мають такі ресурси, в той час як представники бізнесу володіють ними в повному обсязі. Критикується плюралістична модель демократії і за її консервативність, тому що для прийняття рішення вона потребує згоди всіх зацікавлених груп, що неможливо забезпечити на ділі. І ще один аргумент проти плюралістичної концепції демократії: в західних країнах політичне управління все більше залежить від бюрократії і лобістів і все менше – від парламентів та партій.

Загальні риси плюралістичної концепції демократії зводяться до:

- відмови від прямої участі всіх у політичному процесі;
- визнання зацікавленої групи центральним елементом демократичної політичної системи, яка гарантує права та свободи особистості;
- значного розширення діяльності держави, збереженню рівноваги конкурентних інтересів;
- турботи про формування демократичної культури, підтримки державою соціально-обмежених верств населення.

Концепція *корпоративної демократії* близька до концепції плюралістичної демократії, але обмежує представництво лише найвпливовішими об'єднаннями, які не конкурують між собою, а співпрацюють під контролем держави.

Загальними рисами корпоративної демократії є:

- заперечення автономності особистості;
- первинність народу у здійсненні влади;
- однорідність народу за складом;
- абсолютність влади більшості.

Концепція *партиципаційної демократії* спрямована на забезпечення реальної участі якомога ширших верств населення у здійсненні влади, громадянського контролю над прийняттям рішень, що буде сприяти досягненню справжньої свободи і рівності. Оскільки неможливо перейти до прямої демократії, пропонується змішана форма політичної організації з елементами прямої і представницької демократії.

Під «партиципацією» розуміють всі види участі громадян (добровільної й вимушеної) в політичному житті з метою впливу і тиску на прийняття рішень владою. Автори концепції тлумачать необхідність участі більшості народу не тільки у виборних кампаніях, референдумах, але і в інших видах політичного процесу, включаючи формування владних груп і висування політичних лідерів.

Існує й ряд концепцій *елітарної демократії*, які намагаються поєднати теорію демократії і теорію еліт.

Політична еліта визначається як самостійна, привілейована група або сукупність груп безпосередньо пов'язана з володарюванням або тиском на владу. Попередниками сучасної елітарної демократії були Платон, Карлейль, Ніцше та ін. Сучасні класичні концепції еліти були сформульовані на початку ХХ ст. В. Парето, Г. Москою, Р. Міхельсом. Найзагальнішими рисами, притаманними елітарним теоріям, є:

- поділ суспільства на еліту і маси;
- тлумачення політичної нерівності як підвалини соціального життя;
- володіння владою завдяки приналежності до «обраної меншості»;
- розгляд історії як сукупності соціальних циклів, що характеризуються пануванням певних типів еліт.

Таким чином, концепція елітарної демократії, по-суті, стверджує, що ідеал народовладдя в сучасну епоху (як і раніше) не реалізується значною мірою. Народ представляє в системі політичної влади пануюча еліта.

У сучасній політичній науці йде пошук нових форм демократії.

Від розуміння сутності демократії значною мірою залежать реальні шляхи її здійснення. Демократія – це загальнолюдська цінність. Історія вчить, що демократія – благо народу тільки тоді, коли вона відповідає політичній культурі й образу життя людей, має необхідні економічні й соціальні передумови. В іншому випадку – вона перероджується в охлократію – владу натовпу – й приводить до хаосу і анархії.

Економічна демократія – це система суспільних відносин, яка ґрунтується на безпосередній участі більшості громадян у процесі прийняття та реалізації рішень у галузі економіки, забезпеченні їхніх економічних інтересів. Вона передбачає розширення економічних повноважень органів представницької влади, зміцнення об'єднань підприємців, підвищення ролі профспілок тощо.

Формування в Україні економічної демократії, як невід'ємної складової громадянського суспільства європейського зразку, вимагає як низки заходів державної влади, спрямованих на зміцнення правової та економічної основи місцевого самоврядування, так і суттєвої активізації діяльності самих територіальних громад у пошуку інноваційних організаційних форм та методів роботи, адекватних як наявним ресурсним та політико-правовим обмеженням, так і викликам часу.

9.2. Економічна свобода в національній економіці

Економічна свобода – феномен громадянського суспільства з ринковою економікою. Вона притаманна йому й ним найбільш ефективно може використовуватися, бо є його сутнісною характеристикою.

Економічну свободу правомірно розглядати як механізм, що здатний гармонізувати суб'єкта економічної діяльності з самим собою, з природою та

суспільством (відомо, що ідею такої гармонії висунув ще Ж.-Ж. Руссо). Під економічною свободою слід розуміти наявність у економічного суб'єкта певної сукупності прав, які гарантують автономне, самостійне прийняття рішень щодо пошуку та вибору виду, форми, сфери економічної активності, методів її здійснення, використання продукту і доходу, що приносить дана діяльність.

Економічна свобода надає однакові права всім учасникам ринку: продавцям, покупцям, підприємцям та найманим працівникам. Вона як визначальна риса ринкового господарювання виявляється у конкретних економічних правах індивіда і, насамперед, у його праві володіти приватною власністю та самостійно діяти у сфері економіки. Економічний вимір свободи має багато аспектів, зокрема – змогу виробляти і споживати, продавати і купувати, свободу наймати і найматися. Відомо, що базисом ринкової економіки є свобода конкуренції, яка пов'язана з принципом «Laissez faire, laissez passer» – «Дозвольте все робити, дозвольте процесам йти спонтанно».

Роль економічної свободи в суспільному розвитку багатогранна.

По-перше, *економічна свобода виступає мірою розвитку особистості як суб'єкта господарювання*. Досить розповсюдженим є погляд, згідно з яким економічна і політична свободи виступають моментом особистої свободи у широкому розумінні. Вважається, що без економічної свободи не може бути реальною свобода політична, адже перша виступає необхідним засобом для досягнення другої. Там, де відсутня свобода економічного вибору, політична свобода стає ілюзією, втрачає зміст. Наявність у людини права вибору цілей, стратегії, тактики своєї економічної діяльності, права розпоряджатися своєю робочою силою і результатами своєї праці – це ознака того, що відбулося визнання людини як суб'єкта соціально-економічного життя суспільства.

По-друге, *економічна свобода є передумовою і фактором ефективної економічної діяльності в умовах сучасної ринкової економіки*. Ринок передбачає наявність вільних товаровиробників, власників капіталів, робочої сили. До основних принципів економічної свободи в умовах ринкового господарювання найчастіше відносять: свободу розпорядження й використання власності

(свободу інвестування, виробничої діяльності та ін.); свободу конкуренції; свободу споживання; свободу самовизначення суб'єктів економічного життя (право вибору цілей, видів економічної діяльності); свободу інформації (доступ до соціально-економічної інформації) та ін. Економічна свобода передбачає також рівні можливості для всіх суб'єктів економіки.

По-третє, *економічна свобода стає важливим регулятором економічної поведінки індивідів, груп, організацій*. Як свідчить практичний досвід, не може бути ефективної економіки без свободи економічної поведінки особистості, групи, організації, без їх права обирати свій шлях в економічному житті в залежності від своїх можливостей, суспільних потреб та меж правової легітимності та моральних норм.

Економічну свободу можна розглядати не тільки як ціль, але і як цінність. Проте цінністю вона стає тільки тоді, коли суб'єкт її усвідомлює. Де немає усвідомлення цінності діяти у сфері економіки відповідно до своїх потреб та інтересів з усвідомленням власної відповідальності за свої рішення і результати діяльності, там не має і суб'єкта господарювання. На рівні особистості економічна самосвідомість, яка спонукає особистість стати активним учасником економічного життя, включає усвідомлення й відчуття цінності економічної свободи. Важливу роль відіграє також, поряд з осмисленням цінності особистої свободи, розуміння її співвідношення зі свободою інших, з інтересами соціуму взагалі.

Економічна свобода передбачає відсутність панування і підкорення, а також того, що виходить за межі законності, вона потребує встановлення рівноправних, солідарних суспільних відносин, які б забезпечували розповсюдження економічних свобод на всіх без винятку суб'єктів економіки. Тобто кожен повинен мати можливість або ризикнути і відкрити свою власну справу, або стати найманим робітником, не втрачаючи своєї економічної суверенності, тобто можливості вільно розпоряджатися своєю робочою силою.

Вільне суспільство, з одного боку, розвивається в умовах закону, який рівною мірою стосується всіх суб'єктів, а з іншого – існує тому, що його члени приймають деякі універсальні правила, яким усі підкорюються.

Форми прояву економічної свободи на особистісному рівні досить різноманітні. Серед них – високий рівень матеріального добробуту, розвинута духовність, міра гуманізації праці, підвищення її змістовності, розвинутість творчих засад. Універсальним проявом особистої економічної свободи вважається наявність можливості вільного пересування людини, а саме: територіального, професійного, соціального.

Свобода потребує й матеріальної основи. Особиста економічна свобода багатьма дослідниками пов'язувалася ще з давніх часів з правом на особисту власність, зокрема, на засоби виробництва та на робочу силу, здатність вільно ними розпоряджатися, використовуючи певні економічні механізми (зокрема, ринкові) задовольняти зростаючі потреби людей.

Існування (наявність) економічної свободи можна розглядати, з одного боку, як стан, з іншого – як процес економічної діяльності. В першому випадку мається на увазі наявність реальних можливостей вибору видів економічної діяльності, соціально-економічних цілей, засобів їх досягнення та здатності суб'єктів до цього вибору. У другому – наявність відповідних правил "гри" економічних суб'єктів, а також соціальних інститутів, які б забезпечували функціонування вільної економічної поведінки.

Тезу про те, що економічна свобода потребує регулювання, слід розглядати не тільки з погляду необхідності подальшої раціоналізації економічних відносин, але й з позиції соціальних механізмів, які її забезпечують. Адже економічна свобода розвивається в оболонці конкретної культури. Ідея і принципи економічної свободи повинні ввійти в економічну культуру, економічну свідомість різних соціальних груп, окремої особистості. Якщо у суспільстві економічна свобода не спирається на культуру, а переслідує лише цілі особистої економічної вигоди та влади, то наслідком цього стає роз'єднання людей, які не здатні до солідарності, а вбачають один в одному

лише суперників у конкурентній боротьбі за виживання, що сприяє зростанню соціальної напруги.

Починаючи з 1995 року Wall Street Journal і Heritage Foundation по більшості країн світу щорічно розраховується показник – індекс економічної свободи. Цей показник базується на 10-ти індексах, які оцінюються за шкалою від 0 до 100, причому, значення показника 100 відповідає максимальній свободі. Складовими показника є:

- Свобода бізнесу
- Свобода торгівлі
- Податкова свобода
- Державні витрати
- Грошова свобода
- Свобода інвестицій
- Фінансова свобода
- Захист прав власності
- Свобода від корупції
- Свобода трудових стосунків

Вага кожного з 10 факторів вважається однаковою, через це загальний індекс являє собою середнє арифметичне від показників. Усі країни за цим індексом поділяться на такі групи:

- вільні – з показником 80-100;
- в основному вільні – з показником 70-79,9;
- помірно вільні – з показником 60-69,9;
- в основному невольні – з показником 50-59,9;
- «деспотичні» або зовсім невольні – з показником 0-49,9.

У 2010 році в рейтингу індексів економічної свободи було 179 країн². У групу вільних країн з рейтингом до 80 потрапили: Гонконг, Сінгапур, Австралія, Нова Зеландія, Ірландія, Швейцарія, Канада. Україна в рейтингу визнана країною з невольною економікою і посідає 162-ге місце з 46,4 балами.

² <http://www.heritage.org/Index/Ranking.aspx> Ranking of countries 2010

Упродовж останніх років Україна опускається в глобальному рейтингу на 152-ге місце в 2009 році з 48,8 балами, що на 2,2 бала менше за 2008 рік. І якщо в 2008 році Україна була останньою в категорії країн «переважно невільні», то у 2009 і 2010 роках Україна опинилась у групі «невільних» країн (менше ніж 50 балів) разом із Білоруссю, Узбекистаном.

Індекс розрахований на початку 2011 року показав найгірші показники в таких складових як інвестиційна свобода та свобода від корупції (-3,0 – тобто корупція зростає). Найбільший спад відбувся в ефективності бюджетних витрат (-8.2) і в свободі трудових стосунків (-7.7). Щоправда відмічено зростання свободи бізнесу (+8.4), що пояснюється зменшенням дозвільних документів необхідних для розпочинання, ведення та закриття бізнесу³. Складові індексу для України за роками наведені у таблиці 9.1.

Таблиця 9.1.

Індекс економічної свободи для України⁴

Рік	Загалом	Свобода бізнесу	Свобода торгівлі	Податкова свобода	Державні витрати	Грошова свобода	Свобода інвестицій	Фінансова свобода	Захист прав власності	Свобода від корупції	Свобода трудових стосунків
2011	45.8	47.1	85.2	77.3	32.9	63.2	20.0	30.0	30.0	22.0	50.0
2010	46.4	38.7	82.6	77.9	41.1	61.2	20.0	30.0	30.0	25.0	57.7
2009	48.8	40.5	84.0	77.0	39.0	68.1	30.0	40.0	30.0	27.0	52.4
2008	51.0	44.4	82.2	79.0	43.0	69.9	30.0	50.0	30.0	28.0	53.1
2007	51.5	43.6	77.2	83.6	53.2	68.4	30.0	50.0	30.0	26.0	52.8
2006	54.4	43.1	77.2	90.2	75.8	72.9	30.0	50.0	30.0	22.0	53.2
2005	55.8	55.0	76.2	83.0	78.6	76.2	30.0	50.0	30.0	23.0	55.8

Загальна свобода щодо ведення бізнесу. Щоб розпочати бізнес в Україні необхідно 27 днів, у порівнянні із середнім світовим показником в 35 днів. Отримання ліцензії на підприємницьку діяльність має більш, ніж середній світовий показник, і становить 18 процедур і 218 днів, а витрати залишаються високими. Банкрутство є трудомістким і дорогим процесом.

³ Характеристика України по Індексу економічної свободи // Оф. сайт Heritage Foundation

⁴ Україна за роками//За даними <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year>

Торговельна свобода. Україна домагається прогресу в лібералізації торговельного режиму, але деякі обмеження на експорт, бар'єри на ринку послуг, імпорتنі податки і збори, непрозорі державні закупівлі, комплекс стандартів і правил сертифікації, обтяжливі митні процедури та слабкий захист інтелектуальної права власності, все це збільшує вартість торгівлі.

Фінансова свобода. Україна має порівняно низькі податкові ставки. Ставка податку на доходи фізичних осіб становить 15 відсотків, а ставка податку на прибуток юридичних осіб становить 25 відсотків. До прибутку страхових компаній і сільського господарства застосовуються спеціальні тарифи. Інші податки включають податок на додану вартість (ПДВ), податок на майно, на спадщину та інші. За останній рік загальні податкові надходження склали 37% від ВВП.

Розмір бюрократичного апарату. Останніми роками загальні видатки уряду, включаючи споживання і трансфертні платежі, збільшилися до 47,3% ВВП. Незадовільне управління об'єктами державної власності, зокрема, Нафтогазом, заважає збалансуванню і загрожує загальній стабільності.

Монетарна свобода. Інфляція була надзвичайно високою, в середньому 17,9 % за період 2007-2009 роки. Виконавча влада має можливість врегулювати ціни на окремі товари та послуги, крім того держава втручається у процес ціноутворення через установлення цін для державних підприємств та підприємств комунального обслуговування.

Інвестиційна свобода. Українське законодавство та інструменти регуляторної політики позбавляють впевненості іноземних інвесторів. Законодавство передбачає однакові умови для іноземних та національних інвесторів у багатьох секторах економіки. Контракти не завжди підтримувалися в рамках правової системи, повільно відбувалася приватизація. Іноземні валютні рахунки резидентів та нерезидентів можуть бути предметом обмежень і урядових дозволів. До платежів та переказів можуть бути різні вимоги і кількісні обмеження. Деякі операції з капіталом підлягають контролю та

ліцензуванню. Іноземні інвестори не можуть володіти сільськогосподарськими угіддями.

Фінансова свобода. Фінансова система України залишається слабкою і недостатньо розвиненою. Реструктуризація банківської системи відбувається повільно, і більше 150 малих банків часто страждають від нестачі капіталу. Іноземним банкам та страховим компаніям дозволяються відкривати філії. Зараз зареєстровано понад 180 банків, у тому числі 49 за участю іноземного капіталу. З урахуванням недостатньої ефективності і глибини у фінансовій системі, розвиток внутрішнього ринку капіталу, як і раніше знаходиться на початковій стадії. Криза ліквідності та збільшення обсягу невиконаних позик, що пов'язано зі світовою фінансовою кризою, призвели до серйозної залежності від Міжнародного валютного фонду. Законодавчі зміни наприкінці 2009 вимагали конверсії іноземних валютних інвестицій в місцеву валюту і підривали рух капіталу.

Захист права власності. Захист прав власності є слабким. Судова система підпорядкована виконавчій владі та кримінальному тиску, а корупція сягає значних розмірів. Контакти не виконуються на належному рівні. Ініціатива з розвитку іпотечного ринку призвела до значного зростання кількості іпотечних кредитів і заклала законодавчу та адміністративну основу для функціонування ринку нерухомості.

Свобода від корупції. Корупція в Україні сприймається як широко розповсюджена. Україна займає 134 місце з 179 країн за показником корупції. Корупція пронизує всі верстви суспільства, уряду, всі сфери господарської діяльності та є однією з головних перешкод для іноземних інвестицій. Низький рівень заробітної плати в суспільному секторі стимулює корупцію, це такі місцеві органи як дорожня поліція, податкове адміністрування, а також система освіти.

Трудове законодавство. Трудове законодавство України залишається застарілим та недосконалим.

Реалізація заходів державної економічної політики повинна узгоджуватися з умовою стабільності в еволюції економічного порядку.

Теорія економічного порядку дозволяє зрозуміти роль й механізми реалізації державної економічної політики, вона повинна враховувати неоднорідність механізмів економічної координації, що властива більшості сучасних суспільств. Вона може дати важливі рекомендації щодо інструментарію аналізу еволюції економічних систем, а також для дослідження закономірностей формування соціального ринкового господарства в постсоціалістичних країнах.

Інститути, що існують в тому або іншому господарському порядку, формують структури правил і стимулів, які дозволяють економічним агентам розширювати рамки індивідуальної дії. Більшість інститутів так чи інакше пов'язані з економічною політикою держави й найчастіше створюються державою. Впорядкованість процесу розвитку інститутів і становить розпізнавальну рису господарського порядку.

Як правило, держава виступає головним регулятором економічних відносин і формує найважливіші правила складові організаційні форми, які приймаються функціонуючими господарюючими суб'єктами. Заходи економічної політики найчастіше впливають на зміни таких правил. Тому ті або інші організаційні форми є функцією від заходів державної регуляторної політики. Отже, інституціональні й організаційні складові економічного порядку доцільно розглядати через призму державної економічної політики.

Історичні особливості еволюції й тип економічного порядку накладають обмеження на варіативність розробки й проведення заходів економічної політики. Реформаторам необхідно враховувати історичні, інституціональні тенденції еволюції економічної системи, а також спрямованість й якісні характеристики попередніх реформ. У протилежному випадку заходи державної економічної політики можуть створювати інституціональні пастки.

9.3. Економічна безпека держави в системі національної безпеки

Економічна безпека є визначальним показником функціонування соціально-економічної сфери держави.

Єдиного підходу до визначення сутності «економічної безпеки» і в вітчизняній і в закордонній літературі не існує. Найпоширеніші визначення можна об'єднати у такі три групи:

1) визначення, які трактують економічну безпеку як ***стан захищеності існуючої суспільної системи від можливих загроз***. Наприклад, на думку А. Городецького, економічна безпека – надійна і забезпечена всіма необхідними засобами держави захищеність національно-державних інтересів у сфері економіки від внутрішніх та зовнішніх збитків. В. Пірумов визначає економічну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави та національних цінностей і способу життя від зовнішніх та внутрішніх погроз, різних за своєю природою;

2) визначення, які трактують економічну безпеку як ***стан суспільної системи, здатний забезпечити необхідні параметри її існування та розвитку***. Наприклад, на думку Л.Абалкіна економічна безпека – сукупність умов та факторів, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність, стійкість, здатність до постійного оновлення та самовдосконалення;

3) визначення, які поєднують характеристики двох попередніх підходів, тобто визначають економічну безпеку як ***стан економіки, суспільства та інститутів державної влади, при якому забезпечується реалізація та захист національних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток країни, достатній оборонний потенціал за несприятливих внутрішніх та зовнішніх процесів***.

Законодавство України (Постанова ВРУ «Про концепцію національної безпеки України») визначає економічну безпеку як складову національної безпеки держави. Останньою визнається стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Національна безпека України досягається шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм в економічній, соціальній, екологічній, політичній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Конкретні засоби і шляхи забезпечення національної безпеки України обумовлюються пріоритетністю національних інтересів, необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз цим інтересам, і ґрунтуються на засадах правової демократичної держави.

Економічна безпека – це динамічна категорія. Вона перебуває в постійному русі й видозмінюється під впливом великої кількості соціально-економічних, політичних і соціокультурних факторів. Найбільше уваги при цьому треба приділяти загрозам економічній безпеці, тим умовам і факторам, які здатні негативно вплинути на різні параметри стану економічної безпеки, а саме, інтереси особистості, суспільства та держави.

Об'єктивним джерелом загроз економічній безпеці є обмеженість ресурсів, різна міра забезпеченості ними, а також відмінність у економічних інтересах і механізмах їх реалізації. Ці загрози реалізуються на різних рівнях об'єктів економічної безпеки, а саме: на макроекономічному рівні (економічна безпека держави); мезорівні (економічна безпека регіону, території, галузі, виробничого комплексу); мікрорівні (економічна безпека підприємств — економічних агентів ринку); на рівні економічної безпеки особистості, родини.

Негативні впливи мають найважчі наслідки в тих сферах економічної діяльності, у яких бракує ефективних механізмів саморегулювання, можливостей мобілізації ресурсів для запобігання негативним наслідкам. Якщо при цьому механізм державного регулювання виявляється неадекватним завданням запобігання загрозам, то негативний вплив може не тільки реалізовуватися, а й мати мультиплікативний ефект, активно поширюватись у межах певної економічної системи і бути джерелом виникнення нових загроз економічній безпеці.

Що стосується сучасної України, то з огляду на повільний розвиток ринкових механізмів саморегулювання, системну кризу суспільного виробництва, брак ефективної державної економічної політики можна стверджувати, що сфера реалізації негативних впливів на стан економічної безпеки практично необмежена. Основні можливі загрози національній безпеці України за сферами життєдіяльності наведені у таблиці 9.1.

Таблиця 9.1.

Загрози національній безпеці України

Сфера життєдіяльності	Можливі загрози
Економічна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ неефективність системи державного регулювання економічних відносин; наявність структурних диспропорцій, монополізму виробників, перешкод становленню ринкових відносин ▪ невирішеність проблеми ресурсної, фінансової та технологічної залежності національної економіки від інших країн ▪ економічна ізоляція від світової економічної системи ▪ неконтрольований вплив за межі України інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів ▪ криміналізація суспільства, діяльність тіньових структур
Політична	<ul style="list-style-type: none"> ▪ посягання на конституційний лад і державний суверенітет ▪ втручання у внутрішні справи країни з боку інших держав ▪ наявність сепаратистських тенденцій в окремих регіонах та у певних політичних сил в Україні ▪ масові порушення прав громадян в країні та за її межами ▪ загострення міжетнічних і міжконфесійних відносин ▪ порушення принципу розподілу влади ▪ невиконання чи неналежне виконання законних рішень органів державної влади та місцевого самоврядування ▪ відсутність ефективних механізмів забезпечення законності, правопорядку, боротьби зі злочинністю, особливо її організованими формами та тероризмом
Соціальна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ низький рівень життя та соціальної захищеності значних верств населення, наявність великої кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно-корисною діяльністю ▪ суспільно-політичне протистояння окремих соціальних верств населення та регіонів України ▪ падіння рівня здоров'я населення, незадовільний стан системи його охорони ▪ тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві ▪ неконтрольовані міграційні процеси в країні

Екологічна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ значне антропогенне порушення та техногенна переважаність території України, негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи ▪ неефективне використання природних ресурсів, широкомасштабне застосування екологічно шкідливих та недосконалих технологій ▪ неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів ▪ негативні екологічні наслідки оборонної та військової діяльності
Науково-технологічна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ невизначеність державної науково-технологічної політики ▪ вплив інтелектуального та наукового потенціалу за межі України ▪ науково-технологічне відставання України від розвинутих країн ▪ зниження рівня підготовки висококваліфікованих наукових та інженерно-технічних кадрів
Інформаційна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ невиваженість державної політики та відсутність необхідної інфраструктури в інформаційній сфері ▪ повільність входження України у світовий інформаційний простір, брак у міжнародного співтовариства об'єктивного уявлення про Україну ▪ інформаційна експансія з боку інших держав ▪ витік інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави ▪ запровадження цензури

У процесі аналізу економічної безпеки виокремлюють передусім три важливі складові:

1. Економічна незалежність, що означає здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі в міжнародній торгівлі. Адже різні міжнародні організації, експансія котрих задушливим кільцем охоплює молоді незалежні держави, радять і сприяють запровадженню режимів витягування грошей у народу.

2. Стійкість і стабільність національної економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності,

створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів.

3. Здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати й захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Рівень економічної безпеки в кожний конкретний момент часу залежить від стану характеристик функціонування й розвитку економічної системи. Такий стан можна оцінити з якісного й кількісного боку. Безперечно, кількісна характеристика потребує вироблення певних критеріїв оцінювання.

Критерії економічної безпеки – це показники, що характеризують оцінку стану економіки з погляду найважливіших принципів, що відображають сутність даної категорії. На думку фахівців, основою такої критерійної оцінки може бути оцінка економічного потенціалу, можливостей його розвитку, рівня ефективності використання різних ресурсів (природних, парці, капіталу), відповідність показників рівню розвинутих країн та рівню, за якого загрози зводяться до мінімуму. Це і оцінка конкурентоспроможності економіки, цілісності території, цілісності економічного простору, суверенітету, незалежності, соціальної стабільності.

Усю сукупність критеріїв умовно можна представити трьома групами показників (див табл. 9.2): першу групу складають показники, що характеризують загальний економічний потенціал, місце України у світі; другу – показники, що характеризують економічне забезпечення обороноздатності країни; третя група – показники, що характеризують здатність економіки до самостійного розвитку.

Для одержання граничних значень індикаторів економічної безпеки треба визначити на принциповому рівні національні інтереси країни у сфері економіки, до яких належать:

- ◆ здатність економіки функціонувати в режимі розширеного відтворення;

- ◆ гідний рівень життя населення, що забезпечує соціально-політичну стабільність;
- ◆ стійкість фінансової системи;
- ◆ збереження єдиного економічного простору, що виключає поширення сепаратистських тенденцій;
- ◆ створення економічних і правових умов, котрі унеможливають криміналізацію суспільства;
- ◆ забезпечення потрібного державного регулювання економічних процесів, здатного гарантувати нормальне функціонування ринкової економіки як у звичайних, так і в екстремальних умовах.

Таблиця 9.2

Система показників економічної безпеки країни

Група показників	Призначення	Показники
1	Оцінка поточного стану національного потенціалу (економічного, соціального, екологічного)	Економічне зростання, виробничий, природно-ресурсний, науковий потенціал, якість життя населення, динамічність та адаптивність господарського механізму.
2	Виявлення і ранжування довготривалих чинників дестабілізації	Відсоток витрат на оборону у ВВП, ступінь зносу основного капіталу, рівень імпорту у внутрішньому споживанні, масштаби відтоку капіталу, масштаби іноземного контролю виробництва та економіки країни.
3	Характеристика можливостей розвитку економічної ситуації	Обсяг внутрішніх інвестицій, витрати на НДДКР, рівень освіти населення, рівень витрат державного бюджету на підтримку конкурентоспроможних галузей економіки, рівень забезпеченості продовольством, частка найновішої науково-технічної продукції.

Головна мета економічної безпеки – забезпечення умов для стійкого, найефективнішого функціонування всіх структурних компонентів економічної системи держави та високого потенціалу його розвитку і майбутнього зростання. Створити такі умови можна, ґрунтуючись насамперед на прагненні реалізувати національні інтереси в економічній сфері.

Цілями економічної безпеки держави слід визнати таке:

- забезпечення належної ефективності функціонування економічного механізму;
- забезпечення технологічної незалежності й досягнення конкурентоспроможності технологічного потенціалу;
- дієвість системи менеджменту на різних рівнях управління державою, оптимальність і результативність його організаційної структури;
- забезпечення високого рівня кваліфікації трудових ресурсів і інтелектуального потенціалу, ефективність НДЦКР;
- високий рівень екологічності підприємств, мінімізація руйнівного впливу виробничої діяльності на стан навколишнього середовища;
- якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності економічних суб'єктів;
- забезпечення захисту інформаційної сфери держави, комерційної таємниці й досягнення належного рівня інформаційного забезпечення;
- гарантування безпеки економічних суб'єктів, недоторканності їхнього капіталу, майна і комерційних інтересів.

Крім того, кожна з цілей економічної безпеки має власну структуру під цілей, що обумовлюється функціональною доцільністю й особливостями економічної діяльності.

Приведену вище систему цілей слід розглядати не просто як констатацію визначених завдань функціонування й розвитку. Треба в контексті економічної безпеки для кожної цілі розробити систему відповідних заходів, що дасть змогу

проводити моніторинг процесу виконання поставлених завдань та передбачати систему заходів адекватного реагування на зміни характеру завдань і механізму їхнього розв'язання.

Головна мета економічної безпеки – ліквідувати або мінімізувати загрози (виявлені за результатами аналізу індикаторів економічної безпеки), а також розвинути наявні потенційні можливості поліпшення стану економічної безпеки.

Здебільшого ринковий механізм сам створює умови для реалізації цих можливостей, підштовхує економічних суб'єктів до конкретних дій у цьому напрямку. Однак існує низка можливостей, які не можуть бути використані виходячи із законів ринкового розвитку. У цьому випадку держава повинна допомогти підвищити економічну безпеку, виробити для цього систему заходів, спрогнозувати наслідки. На даному етапі таке втручання держави потрібне для того, щоб забезпечити умови для розширеного відтворення інтелектуально-кадрового, наукового потенціалу, розвитку наукомістких, високотехнологічних виробництв, зміцнення соціальної стабільності в суспільстві, зниження криміналізації економіки.

9.4. Основні напрямки державної політики національної безпеки

Як ідеальна категорія економічна безпека навіть у найбільш економічно розвинених і соціально стабільних країнах з усталеним політичним режимом все ж залишається відносною.

Нехтування станом економічної безпеки може призвести до катастрофічних наслідків: занепаду галузей, банкрутства підприємств і, зрештою, до підриву системи життєзабезпечення держави з наступною втратою суверенітету.

Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, в тому числі економічної, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без такої

політики неможливо вийти з кризи, змусити працювати механізм управління економічною ситуацією в країні, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Держава – основний суб'єкт економічної безпеки. Однак сьогодні певні суперечності між окремими громадянами й державою спричинюють своєрідний конфлікт їхніх інтересів та породжують соціальне напруження. Насамперед це пов'язано з тим, що держава не тільки може бути гарантом економічної безпеки своїх громадян, а й сама стає подекуди для них джерелом загроз (знецінення грошових заощаджень, затримки з виплати заробітної плати і т. п.). Ясна річ, якщо держава створює для громадян загрозу, що переважає небезпеку, від якої вона їх захищає, то така держава навряд чи викликатиме у когось повагу. Більше того, вона не зможе бути й виразником національних економічних інтересів.

В Україні досі немає чітко визначених і законодавчо закріплених національних економічних інтересів, не сформовано їх цілісну систему, а це дає змогу урядовцям різних рівнів виправдовувати свої корисливі вчинки тим, що вони начебто відповідають національним інтересам. Така ситуація (скільки чиновників-стільки й різних тлумачень національних інтересів) створює загрозу економічній безпеці України. Держава як гарант захисту національних економічних інтересів має вивчати їхню взаємодію, співвідношення пріоритетів, визначати механізми реалізації. Власне, економічна безпека великою мірою досягається за рахунок створення інститутами влади ефективних механізмів захисту та реалізації національних економічних інтересів (розвиток соціально орієнтованої національної економіки, забезпечення соціально-політичної стабільності, консолідація нації тощо).

Одним з найважливіших завдань є створення надійної системи забезпечення економічної безпеки як складової цілісної системи гарантування національної безпеки України. Будується така система виходячи з цілей і принципів гарантування економічної безпеки створенням нормативно-правової бази, що регулює відносини у сфері економічної безпеки, визначає основні

напрямки діяльності органів державної влади у цій сфері, формує відповідні органи гарантування економічної безпеки та виробляє механізми контролю і нагляду за їхньою діяльністю. Система гарантування економічної безпеки складається з органів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, підприємств, установ, організацій, угруповань громадян, які діють у межах своїх повноважень, передбачених чинним законодавством.

Основними функціями згаданої системи є здійснення моніторингу та ідентифікації загроз економічній безпеці, ужиття адекватних заходів з їх відвернення чи нейтралізації, створення та підтримання у готовності сил і засобів гарантування економічної безпеки. Функціонує система гарантування економічної безпеки в таких режимах: повсякденному; підвищеної готовності; глобального застосування; локального застосування.

Основними вимогами до системи гарантування економічної безпеки є функціонування в межах, передбачених чинним законодавством; забезпечення надійного захисту та реалізації національних економічних інтересів; своєчасне виявлення та відвернення загроз економічній безпеці; ефективне функціонування як у звичайних, так і в надзвичайних умовах; чітка структурованість та функціональне розмежування органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; відкритість та гласність у необхідних межах щодо діяльності органів гарантування економічної безпеки.

Передбачаючи конкретні інструменти і механізми гарантування економічної безпеки, слід урахувати сформульовані вище загрози економічній безпеці, а також брати до уваги коротко - або довгостроковий характер дії цих загроз і можливості запобігання їм у даному періоді. З цієї точки зору першочергове значення має зміцнення державної влади, підвищення довіри до її інститутів, а також раціоналізація механізмів прийняття рішень нормування економічної політики. Без додержання цих вимог спроби підтримки виробничого і ресурсного потенціалу України та подолання структурних деформацій, що своєю чергою потребує залучення значних фінансових і матеріальних ресурсів, наштовхуватимуться щонайменше на

неефективне використання державних коштів, а в гіршому разі — на їх свідомий кримінальний перерозподіл.

Заходи, спрямовані на гарантування економічної безпеки, мають реалізовуватися в напрямку здійснення чіткої структурної й соціальної політики, посилення активності держави в інвестиційній, фінансовій, кредитно-грошовій, зовнішньоекономічній сферах і продовження інституціональних перетворень.

Економічна безпека досягається завдяки єдиній державній політиці, узгодженій, збалансованій, скоординованій системі заходів, адекватних внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без цього неможливо вийти з кризи, стабілізувати економічну ситуацію в Україні, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Механізм гарантування економічної безпеки — система організаційно-економічних і правових заходів для запобігання економічним і соціальним загрозам, підвищення рівня економічної безпеки. Він містить такі елементи: об'єктивний і всебічний моніторинг економіки і суспільства для виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз економічній безпеці; вироблення межових, гранично припустимих значень соціально-економічних показників, недотримання яких спричинить нестабільність і соціальні конфлікти; діяльність держави щодо виявлення й попередження внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці економіки, реалізації наявних можливостей.

Зокрема, моніторинг – це інформаційно-аналітична система спостережень за динамікою показників економічної безпеки країни. Він проводиться в багатьох країнах світу, однак для України моніторинг має особливе значення. Річ у тім, що перехідній економіці притаманна низка серйозних міжгалузевих диспропорцій і гостра нестача ресурсів (особливо фінансових), надмірна нестійкість економічних показників. У зв'язку з цим зростають роль і вимоги до державної статистики, її об'єктивності, компетентності й глибини охоплення об'єктів спостереження, якості інформації і т. ін.

Відшкодування збитків, пов'язаних з перевищенням порогових значень з певних показників безпеки, обумовлює створення так званих компенсаційних ресурсів, що можуть бути використані в екстремальних ситуаціях. Ідеться про матеріальні запаси і резерви виробничого й невиробничого призначення, додаткові транспортні можливості для доставки матеріальних ресурсів у зони критичних ситуацій, резервні потужності в енергетичних галузях, запаси споживчих товарів для надання соціальної допомоги населенню, валютні резерви, можливості міжнародної підтримки тощо.

Найважливішим елементом механізму гарантування економічної безпеки суспільства є діяльність держави з виявлення й попередження внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці економіки, особливо за сучасного соціально-політичного становища України. Основні напрямки цієї діяльності такі:

- виявлення випадків, коли фактичні чи прогнозовані параметри економічного розвитку відхиляються від порогових значень економічної безпеки, і розроблення комплексних державних заходів для виходу країни із зони небезпеки. Заходи й механізми, що гарантують економічну безпеку, опрацьовуються одночасно з державними прогнозами соціально-економічного розвитку і реалізуються в програмі соціально-економічного розвитку;

- організація роботи щодо реалізації комплексу заходів з метою подолання чи недопущення виникнення загроз економічній безпеці. У ході цієї роботи розглядається концепція державного (регіонального) бюджету щодо гарантування економічної безпеки. Уряд координує роботу місцевих органів виконавчої влади стосовно реалізації необхідних заходів, у тому числі з підготовки законодавчих та інших нормативних актів;

- експертиза прийнятих рішень з фінансових і господарських питань з погляду економічної безпеки. Законодавчі й інші нормативні правові акти обов'язково мають підлягати експертизі на предмет економічної безпеки.

Реалізація заходів для усунення загроз економічній безпеці потребує організації системи контролю за їх виконанням. Варто підкреслити, що за умов багатоукладної ринкової економіки, коли держава не може директивними

методами скеровувати діяльність усіх суб'єктів господарювання, у край потрібне державне регулювання економіки, зокрема, способом впливу держави на макроекономічні параметри, цілеспрямованого регулювання структурних перетворень і грошово-фінансових потоків.

Дія механізму гарантування економічної безпеки може розглядатися на таких рівнях:

1. Стратегічний рівень гарантування економічної безпеки припускає ліквідацію суперечностей або як мінімум їхню локалізацію й ослаблення. Фактично на стратегічному рівні мають прийматися й реалізовуватися глобальні (з погляду національної економіки) системоутворюючі рішення.

2. Тактичний рівень припускає розв'язання завдань, пов'язаних з ліквідацією самих загроз чи з запобіганням їхньому впливу на економічну сферу. На тактичному рівні мають розроблятися комплекси превентивних заходів.

3. На оперативному рівні економічна безпека гарантується ліквідацією наслідків загроз. Результати виконання завдань на цьому рівні — це переважно комплекси оперативних заходів.

Структура механізму гарантування економічної безпеки значною мірою залежить від рівня суб'єкта економічної безпеки, що розглядається. Держава, регіони, галузі, окремі підприємства й домогосподарства формують свої індивідуальні механізми гарантування економічної безпеки. Механізми ці можуть бути усвідомленими чи неусвідомленими, спонтанними чи ретельно продуманими, такими, що суперечать або доповнюють один одного. Все це доводить необхідність державного втручання, створення умов для конструктивної реалізації механізмів гарантування економічної безпеки на будь-якому суб'єктному рівні. Початкова мета придумати механізм відтворення системи економічної безпеки в рамках критеріїв, що задаються державою, а також тих критеріїв, які випливають з особливостей сучасного етапу ринкового розвитку України. Завдання держави – підтримувати позитивні конструктивні сили ринкової економіки, підштовхувати суб'єктів економічних відносин до

вибору оптимального шляху досягнення своїх цілей з позицій зміцнення економічної безпеки. Очевидно, що постановка такого завдання потребує вироблення єдиного державного підходу, створення концепції економічної безпеки, яка б стала фундаментом для розвитку ефективної системи гарантування економічної безпеки на різних рівнях.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Феномен демократія виникає:

- а) у стародавній Греції;
- б) у період Французької революції;
- в) на початку ХХ століття;
- г) з часів здобуття Україною незалежності.

2*. Демократія обов'язково включає такі елементи:

- а) виборність органів влади;
- б) поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- в) підпорядкування більшості меншості;
- г) захист прав більшості;
- д) наявність політичних прав і свобод.

3. Один з принципів демократії – принцип більшості реалізується:

- а) за допомогою прямої демократії;
- б) за допомогою представницької демократії;
- в) за допомогою прямої та представницької демократії.

4. До форм реалізації представницької демократії відносять:

- а) проведення виборів на основі загального виборчого права;
- б) прийняття нормативно-правових актів;
- в) референдуми;
- г) всенародні обговорення питань державного життя;

д) діяльність органів державної влади та управління різних рівнів.

5. Головна ідея класичної ліберальної демократії – це:

- а) ідея індивідуальної свободи;
- б) урахуванні інтересів усіх соціальних верств;
- в) участь якомога ширших верств населення у здійсненні влади.

6*. Економічний вимір свободи має такі аспекти:

- а) змогу виробляти і споживати;
- б) змогу продавати і купувати;
- в) громадянську свободу;
- г) свободу наймати і найматися.

7. Економічна свобода:

- а) передбачає відсутність панування і підкорення;
- б) це те, що виходить за межі законності;
- в) потребує встановлення рівноправних та солідарних суспільних відносин, які б забезпечували розповсюдження економічних свобод на окремих суб'єктів економіки;
- г) потребує встановлення рівноправних, солідарних суспільних відносин, які б забезпечували розповсюдження економічних свобод на всіх без винятку суб'єктів економіки.

8*. Формами прояву економічної свободи є:

- а) високий рівень матеріального добробуту;
- б) наявність творчих засад;
- в) підвищення змістовності праці;
- г) можливість вільного професійного пересування людини;
- д) обмеженість територіального пересування людини.

9. Під терміном економічна безпека слід розуміти:

- а) стан захищеності інтересів держави від можливих загроз;
- б) стан захищеності існуючої суспільної системи від можливих загроз;
- в) стан захищеності інтересів особи від внутрішніх і зовнішніх загроз.

10*. Економічній безпеці держави може загрозувати:

- а) втручання у внутрішні справи країни з боку інших держав;
- б) неефективність системи державного регулювання економічних відносин;
- в) неефективне використання природних ресурсів;
- г) неконтрольований вплив за межі України інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів;
- д) діяльність тіньових структур.

**ПРОГРАМУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ**

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Сутність та основні етапи прогнозування.*
2. *Класифікація прогнозів.*
3. *Методи прогнозування.*
4. *Особливості програмування національної економіки.*
5. *Планування соціально-економічного розвитку країни.*
6. *Завдання індикативного плану.*
7. *Класифікація індикативних планів.*
8. *Показники індикативного плану.*
9. *Методи індикативного планування.*
10. *Сутність балансового методу індикативного планування.*
11. *Послідовність розробки одно продуктового матеріального балансу.*
12. *Система норм та нормативів.*

Ключові поняття та терміни: прогноз, прогнозування, програма, програмування, план, планування, індикативне планування, директивне планування, метод індикативного планування, баланс, норма, норматив.

Рекомендована література: 1, 3, 4, 5, 7, 9, 16, 18, 19, 55, 57, 25, 26.

**10.1. Макроекономічне прогнозування як інструмент державного
регулювання економіки**

Життя сучасного суспільства неможливе без передбачення майбутнього, визначення цілей і завдань його розвитку, обґрунтування засобів досягнення поставлених цілей, тобто без прогнозування.

Під **прогнозом** розуміють науково обґрунтоване міркування (судження) про розвиток, стан об'єкта у майбутньому, можливі шляхи і строки його досягнення. Процес розробки прогнозів називається прогнозуванням. Тобто прогнозування – це наукове виявлення ймовірних шляхів майбутнього розвитку явищ, процесів та закономірностей діючих економічних, соціальних та науково-технічних систем на різних рівнях (мікро -, мезо -, макрорівні).

Прогнозування поєднує у собі два елементи – передбачення і пропонування. Якщо у першому випадку описують можливі перспективи, стани, вирішення проблем майбутнього, то у другому – визначають бажаний (можливий) стан явища під впливом цілеспрямованої діяльності.

Сутність прогнозування полягає у формуванні уявлень про можливий стан системи у майбутньому шляхом обробки інформації про її минуле та теперішнє.

Процес прогнозування складається з низки етапів: ретроспекції, діагнозу, проспекції.

На *стадії ретроспекції* досліджується історія розвитку об'єкта прогнозування (визначаються джерела прогнозної інформації; відбувається збір, зберігання та обробка інформації; з'ясовуються та уточнюються кількісні та якісні характеристики об'єкта прогнозування, методів виміру та надання інформації).

На *стадії діагнозу* визначається нинішній стан об'єкта прогнозування (розроблюється модель прогнозування та вибирається адекватний метод прогнозування).

Стадія проспекції – розробка самого прогнозу (за даними діагнозу складається прогноз) – оцінюється повнота інформації про об'єкт прогнозування, уточнюється; коригування прогнозної моделі відповідно до нової інформації, що надходить.

Суб'єктом прогнозування виступає держава в особі державних органів управління певного ієрархічного рівня, економічних служб органів місцевого самоврядування, економічних підрозділів підприємств та організацій різних

форм власності. (Конкретними суб'єктами є – відділ прогнозів соціально-економічного розвитку, науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки з питань європейської інтеграції, Український науково-дослідний інститут проблем ринку та інші).

У цілому прогноз:

- надає інформацію для обґрунтування рішення і вибору необхідних інструментів управління;
- характеризує можливість того або іншого шляху розвитку в майбутньому;
- дозволяє виявити в сьогоденні ті чинники, які формують майбутнє;
- дозволяє виробити рекомендації з активного впливу на чинники розвитку;
- дозволяє обґрунтувати заходи з активного впливу на процеси.

Характерна риса прогнозування народного господарства – комплексна постановка завдань, а також проблемний підхід до тих комплексів, галузей, які визначають у перспективі якісні зміни структури виробництва.

Класифікація прогнозів за різними критеріями наведена у таблиці 10.1.

Таблиця 10.1

Класифікація прогнозів

Критерій класифікації	Види прогнозів
За масштабом (рівнем) прогнозування	<ul style="list-style-type: none"> - макроекономічні (охоплюють прогноз національної економіки в цілому); - прогнози розвитку народногосподарських комплексів; - галузеві (для окремих галузей народного господарства); - регіональні (для окремих адміністративних одиниць); - мікропрогнози (окремих підприємств); - суперпрогноз (світової економіки).
За терміном реалізації прогнозу	<ul style="list-style-type: none"> - оперативні (до місяця); - короткострокові (до року); - середньострокові (на декілька років); - довгострокові (від 5 до 20 років); - далекострокові (понад 25 років).

За напрямком прогнозування	- пошуковий; - нормативний.
За змістом (об'єктом прогнозування)	- економічні; - соціальні; - демографічні; - науково-технічні та інші.

Чим більший період прогнозування, тим менша точність і нижча ймовірність реалізації прогнозу.

Пошуковий прогноз – базується на умовному перенесенні на майбутнє тенденцій розвитку об'єкта, що склалися у минулому і діють нині, абстрагуючись від факторів здатних змінити ці тенденції. Мета цього прогнозу – з'ясувати, як розвиватимуться події за збереження існуючих тенденцій.

Нормативний прогноз – розроблюється на основі заздалегідь визначених цілей і завдань і передбачає визначення шляхів і термінів їх досягнення.

Об'єктом нашого вивчення є соціально-економічне прогнозування. Воно ґрунтується на вивченні закономірностей розвитку економічних явищ і процесів, виявляє найбільш імовірні та альтернативні шляхи їх розвитку і дає базу для вибору та обґрунтування економічної політики.

Об'єктом соціально-економічного прогнозування є економічний і соціальний потенціал України (галузі, регіону, підприємства), який включає: сукупність трудових ресурсів (трудова потенціал), природних ресурсів, галузей матеріального виробництва (промислово-виробничий потенціал), галузей невиробничої сфери (соціальний потенціал), сфери науки і наукового обслуговування, передовий досвід (науково-технічний потенціал).

З класифікацією прогнозів тісно пов'язане питання про джерела інформації. Розрізняють три основні джерела прогнозної інформації, кожному джерелу відповідає свій спосіб прогнозування (див. рис. 10.1).

Рис. 10.1. Взаємозв'язок між способом прогнозування та джерелом інформації

10.2. Основні методи соціально-економічного прогнозування

Методи прогнозування – це сукупність прийомів мислення і способів, які дають змогу на основі аналізу тенденцій та закономірностей розвитку внутрішніх (ендогенних) та зовнішніх (екзогенних) даних об'єкта прогнозування зробити висновок про його розвиток у майбутньому за певних умов.

усі методи прогнозування поділяють на дві великі категорії: інтуїтивні та формалізовані.

Інтуїтивні використовуються для аналізу і прогнозування складних об'єктів (явищ, процесів), на розвиток яких впливає багато факторів. Передбачають розробку прогнозу на основі індивідуального чи колективного опитування спеціалістів (тому їх ще називають методами експертних оцінок). У свою чергу вони можуть бути індивідуальні та колективні.

Індивідуальні інтуїтивні методи проводяться на основі збору інформації від окремих спеціалістів. Найпоширенішими є методи анкетування, інтерв'ю, аналітичний, написання сценарію.

Анкетування передбачає опитування експертів у письмовій формі за допомогою спеціально складеного переліку питань щодо майбутнього розвитку об'єкта прогнозування.

При методі *інтерв'ю* здійснюється безпосереднє опитування експерта-спеціаліста.

Аналітичний метод передбачає всебічний аналіз прогнозованого явища з підготовкою відповідної доповідної записки.

Метод написання сценарію базується на визначенні логіки розвитку прогнозованого об'єкта за різних умов. Будується алгоритм вирішення проблеми.

Сутність колективних методів експертних оцінок полягає у досягненні погодженості думок експертів з перспективних напрямків розвитку об'єкта прогнозування, що були раніше сформовані окремими експертами. Для проведення колективних експертних оцінок створюються робочі групи, які проводять опитування, обробку матеріалів і аналіз результатів колективної експертної оцінки. До таких методів відносять методи “Комісій”, “Мозгова атака”, “Дельфі”, матричний.

Метод “комісій” полягає в тому, що обговорюється актуальна проблема групою спеціалістів і складається прогноз за результатами обговорення.

“Мозгова атака” – активний та творчий процес обговорення проблеми групою висококваліфікованих спеціалістів:

- 1) формується група учасників – 10-15 осіб, висококваліфікованих, ерудованих спеціалістів;
- 2) описується проблемна ситуація;
- 3) відбувається генерація ідей – обговорення проблемної ситуації за певними правилами: лаконічні та точні висловлювання (максимум 3 речення), не дозволяються критичні зауваження, а також використання домашніх заготовок;
- 4) висловлені ідеї систематизуються;

5) далі настає етап деструкції: руйнування висловлених ідей – дається критична оцінка кожної висловленої ідеї з позицій її ефективності, доцільності, практичної реалізації;

б) і нарешті складається прогноз у вигляді списку ідей відносно майбутнього розвитку об'єкта, які можна і потрібно реалізувати.

Метод “Дельфі” дозволяє узагальнити думки окремих експертів в узгоджену групову думку. Особливість методу полягає в анонімності експертів (учасники експертної оцінки не знайомі один з одним), використання результатів попереднього типу опитування (з анкет вибирається лише потрібна інформація), відображення точки зору більшості.

Формалізовані методи прогнозування передбачають складання прогнозів на основі використання математичних формул та економіко-математичних моделей для визначення кількості параметрів. До групи формалізованих методів відносяться методи екстраполяції та моделювання.

Методи прогнозувальної екстраполяції – вивчення попереднього і сучасного стану розвитку об'єкта і перенесення закономірностей минулого і сучасного розвитку на майбутнє. Прогнозна екстраполяція може здійснюватися за допомогою методів найменших квадратів, дисперсії, кореляції, регресійного аналізу та інших статистичних методів.

Моделювання – це спосіб прогнозування, який передбачає конструювання моделі реального процесу чи явища, що можуть відбутися у майбутньому. До методів моделювання прогнозів відносяться структурне, сітьове, матричне та імітаційне моделювання.

10.3. Програмування національної економіки

Об'єктивна необхідність державного програмування економіки зумовлена потребою глибоких і швидких структурних змін у національній економіці та недостатньою ефективністю ринкових механізмів. Суть програмування полягає в аналізі стану національної економіки, виявленні

проблем, які не можуть вирішити ринкові механізми, розробці та реалізації окремих економічних програм.

Мета державного програмування полягає у забезпеченні найбільш ефективного варіанта розвитку економіки.

Програмування, як форма державного регулювання економіки, має такі особливості:

- втручання держави в економіку не ліквідує стихійність у ринкових перетвореннях, а лише коректує цей процес;
- програмування є елементом сучасної ринкової організації економіки, оскільки держава не керує агентами ринку, а лише спрямовує їхню діяльність;
- основою програмування є структурне регулювання;
- програмування як форма впливу на економіку, є системним і комплексним.

Отже, **програмування** – це процес орієнтації економіки з боку органів державного управління шляхом регулярного і комплексного впливу на її структуру відповідно до поставленої мети соціально-економічного розвитку на певний період.

Основу державного програмування становлять розробка і виконання державних програм економічного і соціального розвитку. Ці програми існують як субординарні одна до одної, так і як співіснуючі та взаємодоповнюючі.

Державні програми включають *комплексні* програми розвитку національної економіки та *спеціальні* програми розвитку окремих секторів, галузей, територій.

Прикладом комплексної програми в Україні є програма “Україна – 2010”, а спеціальної – програми ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, зайнятості населення, підтримки підприємництва, приватизації, соціального захисту населення, зі стабілізації економіки та її виходу з кризового стану та інші.

Особливістю програмування є те, що функції розробки програм відділені від функції її реалізації. Виконання функцій перебуває в руках різних суб’єктів

господарювання, що робить їх не обов'язковими при виконанні як для самих суб'єктів господарювання, так і для органів державного управління. Програма розглядається як орієнтир, який може керуватися у часі.

Виняток становлять державні цільові комплексні програми.

Комплексно-цільова народногосподарська програма – це директивний, адресний плановий документ, у якому передбачений комплекс економічних, техніко-виробничих, організаційних, науково-дослідних та інших заходів, ресурси, терміни і виконавці, об'єднані з метою розв'язання глобальної народногосподарської проблеми. В реалізації таких програм беруть участь декілька галузей, регіонів, науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій. Координатором КЦНП виступають органи державної влади.

За змістом комплексні цільові програми є такі:

- ❖ соціально-економічні, спрямовані на підвищення добробуту населення, поліпшення умов праці та відпочинку;
- ❖ виробничі, спрямовані на збільшення обсягів виробництва певних видів продуктів (послуг), розвитку нових видів виробництва, підвищення конкурентоспроможності продукції, якісних характеристик продукції, зростання ефективності використання ресурсів;
- ❖ науково-технічні, спрямовані на розвиток наукових досліджень, вирішення проблем розробки і впровадження в практику нових видів техніки і технологій;
- ❖ екологічні, спрямовані на виконання природоохоронних проектів;
- ❖ інституційні, спрямовані на вдосконалення організації управління господарськими системами;
- ❖ регіональні, спрямовані на господарське освоєння нових районів, реструктуризацію економіки розвинутих районів України.

Показники цільових комплексних програм є в індикативному плані (Державній програмі економічного та соціального розвитку). До таких показників належать: виробництво найважливіших видів продукції для потреб

програм; ліміти капіталовкладень і обсяги будівельно-монтажних робіт на її реалізацію; державні замовлення на виробництво (поставку) продукції, робіт, послуг, потрібних для виконання програми; державні замовлення на введення в дію виробничих потужностей і основних фондів; перелік найважливіших будов; витрати з державного бюджету на реалізацію цільових програм; витрати валютних ресурсів і найважливіші заходи у сфері зовнішньоекономічних зв'язків.

Цільові комплексні програми фінансуються за рахунок коштів Бюджету України. Однак у зв'язку з напруженістю можуть залучатися кошти державного кредиту, кошти підприємств. Механізм формування і реалізації коштів для фінансування ЦКП перебуває на особливому контролі.

Організаційними передумовами формування цільових комплексних програм є своєчасне визначення переліку проблем, з яких потрібно розробляти програми; формування колективу розробників, визначення головної організації; визначення і затвердження вихідних матеріалів на програму, попередня зорієнтованість на ресурси і результати.

Формуванню переліку проблем, за якими повинні розроблятися ЦКП, передують визначення пріоритетних напрямків розвитку народного господарства, які вимагають програмного розв'язання. Ці напрямки визначає ВРУ, і такими на сьогодні є: охорона навколишнього середовища, рівень життя та здоров'я людини, продовольство, наукомісткі технології, ресурсозбереження, автоматизація та приладобудування, національно-культурне відродження. За цими напрямками з урахуванням критерію актуальності методом експертних оцінок визначається перелік програм. Перелік програм формує Академія наук України за участю зацікавлених міністерств, галузевих науково-дослідних закладів. Розглядається цей перелік КМУ та виноситься на затвердження ВРУ. За переліком, затвердженим ВРУ, відкривається конкурс на розробку цільової комплексної програми.

Учасники повинні розробити пропозиції щодо розробки програми: концепцію, структуру, кінцеву мету програми, визначити перелік заходів, які реалізовуватимуться в рамках програми.

10.4. Планування соціально-економічного розвитку країни

Макроекономічне планування – це цілеспрямована діяльність органів державного управління із забезпечення пропорційного й динамічного розвитку суспільства, визначення основних параметрів економіки у майбутньому та досягання їх з найменшими витратами суспільної праці. Планування передбачає розробку та обґрунтування планових показників, які характеризують розвиток економіки в майбутньому; економічних нормативів, які визначають взаємовідносини з державою, фінансово-бюджетною системою. Воно охоплює всі аспекти соціально-економічного розвитку, науку, культуру, освіту, охорону здоров'я тощо.

Завдання макроекономічного планування зводиться до забезпечення 1) макроекономічної рівноваги і збалансованості, 2) стабільного економічного розвитку (зростання), 3) високої конкурентоспроможності вітчизняної економіки, 4) соціальної справедливості та екологічної безпеки.

Макроекономічне планування як спеціальний інструмент державного регулювання економіки виконує такі функції:

1. Визначення цілей та пріоритетів розвитку національної економіки.
2. Забезпечення оптимального варіанта розвитку національної економіки (найкоротшого, найефективнішого способу досягнення поставленої мети).
3. Координація економічної діяльності суб'єктів господарювання (забезпечення інформацією, стимулювання, організація тощо).
4. Контроль за ходом реалізації цілей та завдань, оперативне регулювання умов господарювання або змін завдань економічної політики держави.

Світовій практиці відомі два основних види макроекономічного планування: директивне та індикативне.

Директивне планування діяло в більшості країн із централізованою системою управління економікою. Його сутність полягала в тому, що централізовано розроблені планові показники розроблялися вищою за рівнем ланкою управління народним господарством і доводилися нею нижчій за рівнем ланці для обов'язкового виконання. Виконання доведених планових показників забезпечувалося виділенням відповідних фондів, трудових ресурсів і стимулювалося преміями та відзнаками. За невиконання планових завдань керівники несли персональну адміністративну та партійну відповідальність.

Основні особливості директивного планування: планові завдання є обов'язковими для виконання (план – закон), домінування вертикальних відносин в економіці (накази, директиви доводяться згори), підприємства перетворюються на простих виконавців наказів; використовуються адміністративні, прямі методи ДРЕ.

Недоліки використання директивного плану на практиці:

- ❖ зниження конкуренції, створення умов для монополізму;
- ❖ диктат виробництва;
- ❖ ігнорування НТП;
- ❖ зниження ефективності виробництва, якості товарів, звуження їх асортименту;
- ❖ виникнення постійного товарного дефіциту;
- ❖ породження бюрократизму, корупції.

Найбільшого розповсюдження у системі макроекономічного планування набуло індикативне планування. *Індикативне планування* характерне для змішаної економіки. Цей вид планування – адекватна ринковим відносинам форма макроекономічного планування, головною відмітною особливістю якої є рекомендаційний характер показників, що розробляються на державному рівні.

10.5 Індикативне планування у системі державного регулювання економіки

Основою індикативного планування є ретроспективний аналіз економічного і соціального стану держави та прогнозів його розвитку, в тому числі масштабів, темпів, структури виробництва, кон'юнктури ринку, та інших показників. На базі цих розробок і розрахунків формують перспективні цілі і пріоритети соціально-економічного розвитку, а також відповідну державну політику (податкову, фінансову, цінову, екологічну) з урахуванням визнаних законом прав і повноважень державних органів.

Призначення індикативного планування полягає у визначенні пріоритетів розвитку національної економіки, постановці цілей, створенні умов, що спонукають суб'єктів господарювання до виконання поставлених цілей.

Завдання індикативних планів мають рекомендаційний характер (обов'язкові вони тільки для державних підприємств). Показники індикативного плану виражають головні напрямки економічного і соціального розвитку, вони є орієнтирами, досягнення яких державні органи повинні домагатися шляхом застосування різних стимулюючих заходів і економічних важелів.

Вищесказане не означає, що в умовах ринкової економіки взагалі немає місця директивному плануванню. У ситуаціях, коли ринкова економіка знаходиться в стані глибокої економічної кризи, вихід з неї, як показує практика, неможливий без використання елементів директивного планування. Це підтверджує досвід багатьох держав, економіка яких знаходилася в кризисному стані і виводилася з такого стану із застосуванням елементів директивного планування.

Правовою основою індикативного планування в Україні є прийнятий 23.03.2000 року Закон України «Про державне прогнозування і розробку програм економічного і соціального розвитку України».

Процес планування представляє собою розрахунок, що дозволяє максимально точно, а, отже, науково обґрунтовано передбачити стан соціально-

економічної системи у майбутньому періоді. Результатом такого розрахунку є і державний індикативний план.

Починаючи з 2001 року, державний індикативний план отримав назву «Державна програма економічного і соціального розвитку України».

У статті 2 ЗУ «Про державне прогнозування і розробку програм економічного і соціального розвитку України» визначено, що програма економічного і соціального розвитку України – це документ, у якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку, засоби і шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне вирішення проблем економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеризуються очікувані зміни в економічній та соціальній сферах.

Завданнями індикативного плану зазначені:

- ◆ визначення основних орієнтирів, що характеризують масштаби, пропорції і кінцеву мету розвитку суспільного виробництва;
- ◆ спрямування і координування рішень, які прийматимуться самостійно на підприємствах і підприємцями.

Показники індикативного плану носять рекомендаційно-орієнтовний характер. Вони не є адресними (а тим більше примусовими), вони лише інформують громадськість і ділові кола про передбачувану спільну картину стану економіки в майбутньому періоді, про потенційний попит, стан справ у суміжних галузях, стан ринку.

В Україні досвід розробки індикативних планів на державному рівні не настільки великий, як в інших країнах з ринковою економікою. Відомо, наприклад, що у Франції і в Японії загальнонаціональні індикативні плани економічного розвитку складаються протягом всього післявоєнного періоду і їм надається велике значення в процесі управління економікою.

Розробка індикативних планів базується на певній методології, яка являє собою сукупність методологічних принципів (правил), що покладені в основу

розробки індикативних планів, а також методів, що використовуються при цьому.

Основними методологічними принципами індикативного планування є: аналіз вихідного рівня соціально-економічного розвитку країни; науковості; об'єктивності; вивчення попиту та орієнтації на його задоволення; врахування наявних можливостей; пріоритетності; комплексності; пропорційності розвитку; економічної ефективності; гласності.

Індикативні плани класифікують за різними ознаками:

I. Залежно від масштабу соціально-економічної системи:

- *програми соціально-економічного розвитку країни (тобто плани в масштабах держави)*, у яких об'єктом виступає національне господарство країни у цілому. Прикладом може бути державна програма економічного і соціального розвитку України на 2012 рік;

- *програми економічного і соціального розвитку регіонів (територіальні плани)*, об'єктом яких виступає відповідна адміністративно-територіальна одиниця держави. Іншими словами, це плани соціально-економічного розвитку окремої території країни – області, АРК, міста, району області. Наприклад, програма економічного і соціального розвитку Одеської області на 2012 рік);

- *програми розвитку сфер та галузей національної економіки (галузеві плани)*, об'єктом яких виступають окремі сфери економічної діяльності та їх галузі.

II. Залежно від горизонту планування, тобто календарного періоду часу розрізняють поточні та перспективні плани.

Поточні плани розробляються на наступний календарний рік, тобто строком на один рік, тому їх називають *короткостроковими*.

Плани, що розробляються строком більше, ніж на рік, називаються *перспективними*. У свою чергу вони поділяються на *середньострокові та довгострокові*. *Середньострокові* розробляються строком на 2-5 роки (це

тактичні плани), а *довгострокові* – на період більший ніж 5 років (стратегічні плани).

III. Залежно від об'єкта розрізняють: економічні, соціальні, науково-технічні, екологічні, інвестиційні плани.

За змістом індикативний план – це документ, що містить систему взаємопов'язаних економічних показників та завдань, які згруповані у відповідні розділи.

Економічний показник – це вимірник того чи іншого економічного явища або процесу, він має три невід'ємні характеристики:

- назва, яка відображає суть явища або процесу, що вимірюється. Наприклад, показник валовий внутрішній продукт (ВВП) – відображає сукупну вартість кінцевого споживання товарів і послуг, що вироблені за рік в обох сферах економіки в межах території держави незалежно від національної приналежності постачальників економічних ресурсів;
- одиниця виміру – абсолютна чи відносна одиниця, що відповідає суті явища або процесу, що характеризується. Так, одиницею виміру ВВП є гривня (грн.).
- числове значення – це кількісна оцінка показника. Наприклад, ВВП як вартісний вимірник, складає 863 млрд. грн..

Показники індикативного плану класифікують за різними ознаками. Так, залежно від суті явища чи процесу, що вимірюється, розрізняють *кількісні* та *якісні* показники.

Кількісні – характеризують масштаби розвитку економіки (обсяг ВВП, валовий збір зерна тощо), а *якісні* – ефективність використання ресурсів, що використовуються, як у цілому, так і за окремими їх видами.

Залежно від одиниць виміру показники можуть бути *абсолютними* (вартісні та натуральні) та *відносними* (вимірюються у процентах, коефіцієнтах).

Індикативний план містить як *рекомендаційні показники*, так і *директивні* – обов’язкові до виконання, кількість яких зведена до мінімуму. Сьогодні це державне замовлення, соціально-економічні норми та нормативи, ліміти. Всі інші показники носять рекомендаційний характер.

Як відмічалось раніше, всі показники та завдання індикативного плану групуються у відповідні розділи, утворюючи тим самим певну структуру індикативного плану. Слід відмітити, що структура плану і, відповідно, кількість його розділів не є постійною. Це обумовлене зміною пріоритетів та цілей, що постають перед національною економікою.

Розробка Державної програми економічного та соціального розвитку країни – досить трудомісткий процес, який займає чимало часу. Процедура цього процесу затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 року № 621.

Відповідальними за розробку програм економічного і соціального розвитку в цій постанові визнані:

- народногосподарської програми – міністерство економічного розвитку та торгівлі України. На нього покладена функція координації процесу розробки плану. Разом з ним у розробці державної програми економічного і соціального розвитку країни беруть участь міністерство фінансів, міністерство праці, державний комітет статистики, антимонопольний комітет, фонд державного майна, інші міністерства та відомства. Залучаються до розробки програми також органи місцевої влади, науково-дослідні заклади;
- обласних програм – обласні державні адміністрації, у складі яких відповідною функцією наділено управління економіки;
- міських програм – виконавчі комітети міських Рад народних депутатів, у складі яких цю функцію виконують управління економіки;
- програм економічного і соціального розвитку районів області – районні державні адміністраціями, у складі яких цю функцію виконують управління економіки;

- програм розвитку сфер економічної діяльності та їх галузей – відповідні міністерства, у складі яких цю функцію виконують департаменти економіки.

10.6. Методи індикативного планування

Метод індикативного планування – конкретний спосіб чи прийом розрахунку того або іншого показника індикативного плану. Різноманіття показників індикативного плану диктує необхідність використання різних методів їх розрахунку, які утворюють певну систему, тобто впорядковану сукупність взаємопов'язаних прийомів розрахунку показників. Існують такі методи планування:

- балансовий метод;
- нормативний метод;
- метод факторів;
- методи експертних оцінок;
- метод системного аналізу;
- економіко-статистичні методи, серед яких найбільш поширені метод екстраполяції та метод кореляційно-регресивного аналізу;
- економіко-математичні методи.

Одним з провідних методів індикативного планування є балансовий метод. Його сутність полягає в ув'язці потреб потенційних споживачів з ресурсами, які можна отримати для їх задоволення від усіх потенційних постачальників. Метою застосування даного методу є виявлення пропорцій і диспропорцій в економіці, розробка рекомендацій з ліквідації виявлених диспропорцій та забезпечення збалансованого розвитку економіки.

Балансовий метод використовується для розрахунку кількісних показників індикативного плану. Інструментом балансового методу є баланс, розробка якого потребує використання нормативного методу.

Сутність нормативного методу полягає у використанні системи норм і нормативів, за допомогою яких визначають потреби в продукції (послугах). Окрім цього, норми і нормативи виконують у плануванні контрольну функцію; завдяки ним контролюється ефективність виробництва, екологічна ситуація, регулюються взаємини між товаровиробниками і державою, регіонами і державою.

Нормативний метод використовується при розрахунках як якісних показників індикативного плану, так і кількісних.

Метод факторів широко застосовується при розрахунку якісних показників. Його суть полягає у визначенні впливу різноманітних факторів на процес чи явище, що передбачається. Для цього визначається форма і ступінь залежності фактора-функції (явища чи процесу) від факторів-аргументів.

Метод системного аналізу використовується для вивчення економічної ситуації, що склалася в національному господарстві у минулому, сьогодні і яка очікується у майбутньому з урахуванням різних варіантів розвитку.

Економіко-статистичні методи застосовують для розрахунку як якісних, так і кількісних показників. Досить широко при розробці програм економічного і соціального розвитку використовується метод екстраполяції, заснований на дослідженні явища в минулому періоді та перенесенні закономірностей його розвитку на майбутній період.

Суть *методу експертних оцінок* полягає в проведенні експертами аналізу проблеми з кількісною оцінкою їх думки і математичною обробкою отриманих результатів. Думка експерта – це результат уявного аналізу і узагальнення процесів на підставі власного досвіду, кваліфікації та інтуїції. Підсумкове рішення експертів приймається як вирішення проблеми. Серед методів експертних оцінок виділяють: метод експертних комісій, індивідуальну експертну оцінку, кількісну експертну оцінку тощо.

Економіко-математичні методи, що використовуються в плануванні, побудовані на принципі оптимізації, тобто вибору плану з найбільшим

економічним ефектом. Вибрати найефективніший варіант дають можливість методи математичного програмування.

Балансовий метод індикативного планування

Балансовий метод планування отримав свою назву від латинського слова «balans» (баланс), що у перекладі означає рівновага. За своєю сутністю метод полягає в ув'язці потреб (П) та ресурсів (Р), необхідних для задоволення цих потреб. Оскільки завжди має місце нерівність типу $P > R$, то приведення їх до відповідності один одному (тобто, $P = R$) – це завжди компроміс між тим, що нам потрібне, та тим, що ми здатні отримати. Своє втілення балансовий метод планування знаходить у документі, що зветься «Баланс».

Баланс – це документ, що має певний зміст і затверджену форму. Це таблиця, де одна частина, що характеризує ресурси за всіма джерелами їх надходження, дорівнює другій частині, що характеризує розподіл ресурсів за всіма напрямками їх використання. Зазвичай баланси мають вигляд двосторонньої таблиці, але існують такі, де дві частини таблиці поділяються на верхню та нижню.

В індикативному плануванні використовуються три групи балансів:

- ♦ *матеріальні баланси* – відображають потреби у матеріальних ресурсах та джерела їх отримання (наприклад, баланси засобів виробництва, предметів споживання, природних ресурсів, сировини, обладнання, цукру, прокату чорних металів та інші);

- ♦ *трудові баланси*, що дозволяють характеризувати трудові пропорції та відображають формування, розподіл та використання трудових ресурсів. Головне їх призначення полягає в узгодженні наявних трудових ресурсів з потребою в них. У практиці індикативного планування використовуються зведений баланс трудових ресурсів та баланси ринку праці;

- ♦ *фінансові баланси* – характеризують співвідношення між потребою у фінансових ресурсах та джерелами їх покриття (наприклад, баланс доходів та

видатків країни (державний бюджет), баланси грошових доходів та видатків населення).

Найбільшу групу складають матеріальні баланси, які у своїй більшості розробляються в натуральному виразі. Але існують матеріальні баланси і у грошовому вимірі, наприклад, баланс устаткування. Баланси цієї групи класифікуються за різними ознаками. У їх складі виділяють: однопродуктові та багатопродуктові; народногосподарські, галузеві та територіальні баланси.

Баланси можуть бути звітними (які складені за результатами періоду, що є завершеним) і плановими або розрахунковими (які складаються на майбутній період).

Матеріальний баланс складається за формою, що наведена у табл. 10.2.

Таблиця 10.2

Матеріальний баланс _____, (од. вим.)
(вид ресурсу)

№ з/п	Ресурси	Кількість	№ з/п	Використання	Кількість
1	Залишки на початок року – всього: у т.ч.: - у постачальників - у споживачів		1	Виробничо-експлуатаційні потреби – всього: у т.ч. за галузями: а) енергетика б) інші	
2	Виробництво (добування)		2	Капітальне будівництво	
3	Імпорт		3	Ринковий фонд	
4	Вилучення з державного резерву (розбронювання) – всього: у т.ч. з метою: - скорочення - поновлення		4	Експорт	
			5	Закладення до державного резерву - всього: у т.ч. з метою: - розширення - поновлення	
5	Інші ресурси		6	Запаси на кінець року у споживачів - всього: у т.ч. за галузями: а) енергетика б) інші	
	Усього			Усього	
	Сальдо			Сальдо	
	Баланс			Баланс	

Послідовність розробки розрахункового матеріального балансу

Розробка матеріального балансу починається з частини «Розподіл», оскільки тут фіксуються потреби всіх потенційних споживачів матеріального ресурсу, а саме: галузей національного господарства, населення, держави, інших держав.

Виробничі потреби в ресурсі зафіксовані у перших двох статтях частини «Використання».

Стаття **«Виробничо-експлуатаційні потреби»** (ВЕП) відображає потреби у ресурсі галузей національного господарства, що його споживають для виробництва продукції (робіт, послуг). Визначається вона нормативним методом за формулою:

$$ВЕП = \sum_{i=1}^n Q_{\text{вир-ва}}^i * Ni, \quad (10.1)$$

де $Q_{\text{вир-ва}}$ – обсяг продукції, що виробляється і-ю галуззю за допомогою даного ресурсу;

N – норма витрати даного ресурсу на виробництво одиниці продукції і-ї галузі;

n – кількість галузей, що споживають даний ресурс для виробництва продукції.

Стаття **«Капітальне будівництво»** відображає потреби у ресурсі галузі капітального будівництва і визначається нормативним методом за формулою:

$$КБ = \sum_{i=1}^n Q_{\text{бмр}}^i * Ni, \quad (10.2)$$

де $Q_{\text{бмр}}$ – обсяг будівельно-монтажних робіт і-го виду, для виконання яких потрібний даний ресурс;

N – норма витрати даного ресурсу на виконання одиниці і-го виду робіт.

Стаття **«Ринковий фонд»** характеризує потреби населення в даному ресурсі. Вона розраховується нормативним методом, як правило, за такою формулою:

$$РФ = T * N, \quad (10.3)$$

де T – чисельність населення, що споживає даний ресурс;

N – науково-обґрунтована норма споживання даного ресурсу однією особою.

Для визначення потреби населення в ресурсах, що споживаються для задоволення комунально-побутових потреб, наприклад, потреби у вугіллі для опалення житла, розрахунки здійснюються за формулою:

$$P\Phi = S * N/s \quad , \quad (10.4)$$

де S – площа житла, що опалюється самостійно населенням за допомогою даного ресурсу (вугілля);

N/s – норма витрати ресурсу на одиницю площі опалення.

Стаття **«Експорт»** характеризує потреби інших держав у даному ресурсі. Розрахунок її може здійснюватися двома способами:

1. Методом прямого підрахування – якщо на момент розрахунку угоди з іншими державами на експорт укладені. Розрахунок здійснюється додаванням обсягів експорту за укладеними угодами, тобто:

$$E = \sum_{i=1}^n E\delta i \quad , \quad (10.5)$$

де $E\delta i$ – обсяг експорту за угодою з i -ю державою.

2. Методом екстраполяції – якщо угоди на експорт ресурсу з іншими державами ще не укладені. Сутність методу полягає у визначенні середньої питомої ваги експорту у загальному обсязі споживання (як правило за три - п'ять останніх років) та перенесенні визначеної величини на майбутній період.

Стаття **«Закладення до державного резерву»** відображає потреби суспільства у формуванні державного резерву даного ресурсу.

Державний резерв – це запас, що створюється державою, для допомоги населенню та виробничим споживачам у випадку стихійного лиха, військових дій та ін. Розраховується він за нормативами, що затверджені КМУ, за формулою:

$$ДРn = \frac{(ВЕП + КБ + P\Phi) * N\delta.p.}{100\%} \quad , \quad (10.6)$$

де *Нд.р.* – норматив державного резерву, який встановлює КМУ;

Формування та підтримання державного резерву на відповідному рівні здійснюється шляхом закладення до нього ресурсу. Таке закладення здійснюється у двох випадках:

1) виникненні потреби у розширенні (створенні) державного резерву. За таких обставин розмір закладення ($ЗДР_{\text{розширення}}$) визначається за формулою:

$$ЗДР_{\text{розширення}} = ДРп - ДРп.р., \quad (10.7)$$

де *ДРп* – нормативний обсяг ресурсу, що формує державний резерв;

ДРп.р. – наявність ресурсу у державному резерві на початок розрахункового року.

Якщо результат розрахунків має від'ємне значення, це означає необхідність скорочення обсягу державного резерву на визначену величину.

2) Виникненні потреби в поновленні ресурсу у державному резерві у зв'язку із закінченням нормативного строку його зберігання. Розмір поновлення у такому випадку визначається за даними оперативного обліку.

Загальний обсяг закладення ресурсу до державного резерву визначається як сума обсягу його розширення та поновлення:

$$ЗДР = ЗДР_{\text{розширення}} + ЗДР_{\text{поновлення}}, \quad (10.8)$$

Відповідно стаття ресурсної частини балансу «*Розбронювання державного резерву*» визначається як сума обсягу скорочення державного резерву та його поновлення:

$$РДР = РДР_{\text{скорочення}} + РДР_{\text{поновлення}}, \quad (10.9)$$

Стаття «*Залишки на кінець розрахункового року*» відображає потреби виробників, що споживають даний ресурс, для забезпечення безперервного процесу виробництва. Обсяг нормативного запасу визначається для кожної галузі окремо на підставі встановленого нею нормативного (для даного

ресурсу) запасу в днях (N), та розміру середньодобового споживання даного ресурсу ($\bar{Пдоб}$) за формулою:

$$Зкр = N * \bar{Пдоб} , \quad (10.10)$$

Загальний підсумок частини «Використання» показує загальний обсяг споживання ресурсу всіма споживачами за рік.

Друга частина балансу – «Ресурси» показує можливості всіх потенційних постачальників матеріального ресурсу, а саме: національних виробників, держави, населення, інших країн.

Основним постачальником матеріальних ресурсів є виробництво. Можливий обсяг виробництва ресурсу національними виробниками визначається за формулою:

$$Q = \bar{Мріч} * K_{використання} , \quad (10.11)$$

де

$\bar{Мріч}$ – сумарна середньорічна виробнича потужність підприємств галузі, що виробляють даний ресурс;

$K_{вик.}$ – коефіцієнт використання виробничої потужності в галузі, що виробляє даний ресурс.

Стаття **«Залишки на початок року»** визначається методом прямого підрахування фактичних залишків даного ресурсу на початок року як у виробників (постачальників) ресурсу, так і у виробничих споживачів.

Стаття **«Імпорт»** розраховується аналогічно статті «Експорт» (див. вище).

Стаття **«Інші ресурси»** характерна для балансів матеріальних ресурсів сільськогосподарського походження та характеризує можливість закупівлі даного ресурсу у населення. Розраховується виключно методом екстраполяції.

Підсумок ресурсної частини балансу показує загальний обсяг наявних ресурсів даного виду.

Матеріальні баланси можуть мати сальдо, яке може бути як позитивним, так і від'ємним. Сальдо балансу визначається шляхом порівняння загального

обсягу наявних ресурсів (підсумок розділу «Ресурси») з загальним обсягом споживання даного ресурсу (підсумок розділу «Використання»). Воно позитивне, якщо загальний обсяг ресурсів (підсумок розділу «Ресурси») перевищує загальний обсяг потреб у них (підсумок розділу «Використання»). Якщо загальний обсяг потреб у ресурсі (підсумок розділу «Використання») перевищує загальний обсяг ресурсів даного ресурсу (підсумок розділу «Ресурси»), то сальдо балансу є від'ємним.

Досягнення рівноваги (ліквідація сальдо) – це завжди компроміс між тим, що нам потрібно і тим, що ми можемо отримати.

Матеріальний баланс як інструмент планування використовується для визначення таких макроекономічних показників:

- необхідного обсягу виробництва ресурсу в країні,
- необхідного обсягу імпорту ресурсу з інших країн;
- можливого обсягу експорту ресурсу в інші країни.

Для цього використовується так званий «прийом балансової ув'язки потреб та ресурсів».

Необхідний обсяг виробництва ресурсу визначається за формулою:

$$\text{Виробництво} = \text{«Використання» всього} - (\text{ст..1} + \text{ст..2} + \text{ст..3} + \text{ст..5}) \text{ «Ресурси»} \quad (10.12)$$

Нормативний метод індикативного планування

Сутність нормативного методу планування полягає у використанні сукупності норм і нормативів при розрахунках показників індикативного плану.

Норма – це абсолютна величина гранично допустимого розміру витрат матеріального ресурсу (тобто, сировини, палива), а також витрат живої праці на виготовлення одиниці продукції. Норматив – відносний показник, що характеризує міру використання знарядь праці, предметів праці, витрат живої праці.

Розрізняють такі види норм та нормативів:

1. *Техніко-економічні норми*, які породжені конкретними технологічними процесами, і фіксуються у відповідних документах. До них відносяться норми витрат і запасів сировини, матеріалів, палива і енергії, норми витрат праці, норми потреби в устаткуванні та ін.

2. *Соціально-економічні норми і нормативи*, які відіграють у плануванні особливу роль, включають:

- норми і нормативи споживання товарів;
- норми і нормативи споживання платних послуг;
- норми і нормативи розвитку матеріальної бази соціальної інфраструктури.

Норми та нормативи споживання товарів передбачають раціональні норми споживання основних продуктів харчування, виробів легкої промисловості у розрахунку на одну особу, а також норми раціонального забезпечення предметами культурно-побутового та господарського призначення.

Норми та нормативи споживання платних послуг – це система оцінки рівня споживання однією людиною окремих видів послуг, що побудована на науково-обґрунтованих розрахунках раціонального споживання.

Серед норм та нормативів забезпечення населення матеріальною базою інфраструктури виділяють нормативні параметри розвитку пасажирського транспорту, мережі закладів освіти, охорони здоров'я, побутового обслуговування тощо.

3. *Економічні норми і нормативи* – це гранично допустимі (мінімальні або максимальні) параметри економічної ефективності використання ресурсів, які визначають приймання управлінських рішень. Наприклад, граничний норматив рентабельності, строк окупності інвестицій. У ринкових умовах господарювання кожна господарська одиниця, що функціонує не за рахунок державних ресурсів та коштів, самостійно встановлює для себе нормативи економічної ефективності. У той же час для державних підприємств та закладів, а також для заходів, що фінансуються за рахунок державного бюджету, діють

норми економічної ефективності, встановлені державою. Наприклад, норматив економічної ефективності державних капіталовкладень.

4. *Екологічні норми та нормативи*, що визначають максимально припустимі величини використання природних ресурсів або забруднення навколишнього середовища. Наприклад, норма викиду шкідливих речовин у повітря.

Уся система норм та нормативів повинна відповідати наступним принципам:

1) наукової обґрунтованості, згідно з яким соціально-економічні, екологічні норми та нормативи розробляються та затверджуються на державному рівні на підставі врахування всебічних факторів, серед яких і новітні досягнення у техніці та технологіях;

2) гнучкості, що означає необхідність періодичного перегляду (кожні 5 років) норм та нормативів з метою їх відповідності досягненням науково-технічного прогресу.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1*. У світовій практиці відомі такі види макроекономічного планування:

- а) бізнес планування;
- б) директивне планування;
- в) індикативне планування;
- г) планування ділового розвитку.

2. За календарною ознакою розрізняють такі види індикативних планів:

- а) річні та п'ятирічні;
- б) поточні, середньострокові та довгострокові;
- в) річні, п'ятирічні та семирічні.

3. Відмінна риса індикативного планування полягає у такому:

- а) його показники носять рекомендаційний, інформаційно-орієнтуєчий характер;
- б) кількість показників в індикативному плані зведено до мінімуму;
- в) план містить, в основному, відносні показники, що характеризують тенденції соціально-економічного розвитку.

4. Індикативний план економічного та соціального розвитку України складається з такої кількості розділів:

- а) 12;
- б) 5;
- в) кількість розділів не є постійною.

5. Основне призначення індикативного плану полягає у такому:

- а) дати завдання галузям народного господарства на перспективу;
- б) визначити основні орієнтири, що характеризують масштаби, пропорції та кінцеві цілі суспільного розвитку;
- в) розрахувати показники розвитку народного господарства і вимагати безумовного їх виконання.

6. Застосування індикативного планування доцільне:

- а) у стані економічної кризи;
- б) у ринковій економіці;
- в) у планово-централізованій економіці;
- г) як у планово-централізованій економіці, так і у стані глибокої економічної кризи ринкової економіки.

7. Застосування директивного планування доцільне:

- а) у стані економічної кризи;
- б) у ринковій економіці;
- в) у планово-централізованій економіці;
- г) як у планово-централізованій економіці, так і у стані глибокої економічної кризи ринкової економіки.

8. Первинним розділом при розробці розрахункового матеріального балансу є:

- а) розділ «Ресурси»;
- б) розділ «Розподіл»;
- в) не має значення.

9. У ресурсній частині матеріального балансу містяться такі показники:

- а) виробництво, залишки ресурсу на початок року;
- б) закладення ресурсу до державного резерву, залишки на кінець року;
- в) продуктивність праці.

10. У частині «Розподіл» матеріального балансу містяться такі показники:

- а) виробництво, залишки ресурсу на початок року;
- б) ринковий фонд, залишки ресурсу на кінець року;
- в) імпорт, експорт.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОГНОЗУВАННЯ І ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ТА СФЕР НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

11.1 ПРОГНОЗУВАННЯ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Галузевий склад промислового виробництва.*
2. *Державне регулювання промислового виробництва.*
3. *Показники промислового виробництва.*
4. *Баланси засобів виробництва та предметів споживання: склад та необхідність розробки.*
5. *Поняття виробничої потужності.*
6. *Розрахунки статей балансу виробничих потужностей промисловості.*

Ключові поняття та терміни: промисловість, номенклатура, валова продукція, товарна продукція, реалізована продукція, чиста продукція, виробнича потужність, середньорічна виробнича потужність, резерв потужності.

Рекомендована література: 3, 5, 9, 16, 18, 19.

11.1.1. Промисловість як об'єкт регулювання.

Показники промислового виробництва

Особлива роль промисловості в розвитку й підвищенні ефективності всієї економіки держави визначається тим, що від рівня її розвитку залежить технічне переозброєння й інтенсифікація всіх галузей економіки, підвищення рівня життя населення, зміцнення обороноздатності країни. Крім того,

промисловість визначає масштаби й темпи розвитку інших галузей матеріального виробництва – транспорту й зв'язку, будівництва, торгівлі й громадського харчування й ін.

Промисловість, як сфера економічної діяльності, має внутрішню галузеву структуру. Промисловість України включає близько 20 галузей (підгалузей):

- добувні галузі (електроенергетика, нафтодобувна, газова, вугільна, торф'яна);
- чорна металургія;
- хімічна і нафтохімічна,
- кольорова металургія,
- машинобудівна та металообробна,
- лісова, деревообробна, целюлозно-паперова;
- промисловість будівельних матеріалів;
- скляна і фарфоро-фаянсова;
- переробні галузі промисловості (легка, харчова, борошномельно-круп'яна, комбікормова, мікробіологічна, поліграфічна тощо).

За кінцевим призначення промислова продукція поділяється на засоби виробництва та предмети споживання. Відповідно до цього всі галузі промисловості розподілені на дві групи:

- група «А» – це галузі, що виробляють засоби виробництва;
- група «Б» – це галузі, що виробляють предмети споживання.

При характеристиці промисловості виділяють наукомісткі, високотехнологічні галузі, які визначають науково-технічний розвиток країни; матеріало -, енерго - та трудомісткі галузі.

Забезпечуючи технікою, машинами, устаткуванням, сировиною, промисловість визначає розвиток усієї економіки, масштаби та темпи всього суспільного виробництва, зростання матеріального добробуту народу.

Головним завданням промисловості є найбільш повне задоволення потреб суспільства у високоякісній продукції, забезпечення технічного переоснащення та інтенсифікації виробництва. Для його вирішення необхідно:

- 1) збільшувати виробництво, поновлювати асортимент та підвищувати якість промислової продукції;
- 2) здійснювати структурні перетворення у промисловості, підвищувати темпи зростання виробництва предметів споживання;
- 3) раціонально використовувати основні фонди, виробничі потужності, матеріальні, трудові та фінансові ресурси,
- 4) створювати умови для технічного переоснащення та реконструкції основних фондів;
- 5) підвищувати рівень організації виробництва в галузі та інше.

Об'єктами державного регулювання у промисловості є міжгалузеві комплекси – єдині господарські системи, які складаються з групи взаємопов'язаних галузей і покликані забезпечити потребу національної економіки у певному виді кінцевої продукції.

Предметом державного регулювання в промисловості є обсяг виробництва продукції.

Державне регулювання промислового виробництва здійснюється як у формі прямого державного управління підприємствами так і регулювання їхньої підприємницької діяльності.

Пряме управління передбачає управління з боку промислових міністерств (відомств) об'єктами державної форми власності; організацію монопольного виробництва промислової продукції; індикативне планування; контроль за виробництвом і розподілом продукції, яка виробляється на державних підприємствах.

До методів *регулювання підприємницької діяльності* в промисловому виробництві належать:

- державні дозволи та контроль за розміщенням промислових підприємств;

- залучення промислових підприємств до виконання державних та регіональних цільових комплексних програм;
- антимонопольні заходи;
- застосування системи податків і податкових пільг;
- грошово-кредитне регулювання;
- регулювання цін на деякі види промислової продукції, включаючи впровадження державних цін;
- використання норм амортизації та інших норм та нормативів.

У процесі формування прогнозів, індикативних планів, визначення регуляторів щодо суб'єктів ринку, які функціонують у сфері промислового виробництва, обсяги виробництва продукції оцінюють як у натуральному, так і вартісному вираженні.

Натуральним показником виступає *номенклатура* промислової продукції – це перелік основних видів промислової продукції із зазначенням їх кількості у натуральному виразі.

Формування номенклатури промислової продукції здійснюється за двома напрямками: прямі угоди підприємств із споживачами та державне замовлення.

У процесі прогнозування і планування розрізняють:

- *номенклатуру найважливіших видів продукції, яка є основою для випуску інших видів продукції* (продукція базових галузей промисловості). Ця група включає: електроенергію (млрд. кВт-год); нафту з газовим конденсатом (тис. т.); газ (млрд. м³); вугілля (млн. т.), сталь (млн. т.), готовий прокат (млн. т.); мінеральні добрива (тис. т); цемент (тис. т) тощо;

- *номенклатуру промислової продукції, яка сприяє розвитку науково-технічного прогресу* (станки з програмно-числовим управлінням, комп'ютери);

- *номенклатуру промислової продукції, що входить до складу державного замовлення і державного контракту*: шкільні підручники, шкільні зошити, лікарські засоби тощо;

- номенклатуру продукції, що характеризує рівень життя і добробут населення: телевізори (тис. шт.), легкові автомобілі (тис. шт.), м'ясо (тис. т.), хліб і хлібобулочні вироби (тис. т.) тощо;

- номенклатуру продукції, виробництво і розподіл якої контролюється державою.

Загальний обсяг випуску промислової продукції, а також за галузями та підгалузями визначається **вартісними показниками**. До них належать: обсяг валової, товарної, чистої або нормативно-чистої продукції.

Валова продукція (ВП) – це обсяг усієї випущеної промисловістю продукції, з урахуванням вартості внутрішнього обігу (тобто продукції на власні промислово-виробничі потреби). Величину валової продукції обчислюють у діючих і порівняльних цінах. Цей показник використовується для обчислення показника ВВП та його динаміки.

Товарна продукція (ТП) – це продукція, що пройшла всі стадії промислової обробки і готова для реалізації. До її складу включають готові вироби (ГВ), напівфабрикати (НФ) і побічні роботи промислового характеру.

На основі даних про обсяг товарної продукції визначають структуру промислового виробництва, фінансові показники. Величину товарної продукції обчислюють у діючих і порівняльних цінах.

Чиста продукція – характеризує додану вартість у промисловості та використовується для обчислення валового національного продукту; розраховується як різниця між валовою (товарною) продукцією та сумою матеріальних витрат на її виробництво.

11.1.2. Визначення потреб держави у виробництві промисловій продукції

Визначення потреб держави у виробництві промислової продукції здійснюється за єдиною загальноприйнятою методикою, але з урахуванням специфіки виду продукції. Використовується для цього балансовий метод. При цьому складаються два види балансів: баланси засобів виробництва (якщо

визначається потреба у засобах виробництва) та баланси предметів споживання (якщо визначається потреба у предметах споживання).

За змістом баланси засобів виробництва та предметів споживання не мають суттєвих відмінностей (їх схеми наведені відповідно у табл. 11.1. та 11.2). Як видно з таблиць, їх ресурсні частини ідентичні. Відмінність мають лише розділи «Використання».

Таблиця 11.1

Схема балансу засобів виробництва

Ресурси (можливості)	Кіль- кість	Використання (потреби)	Кіль- кість
1. Залишки на початок періоду		1 Виробничо-експлуатаційні потреби	
2. Виробництво		2. Капітальне будівництво	
3. Імпорт		3. Ринковий фонд	
4. Розбронювання державного резерву		4. Експорт	
5. Інше		5. Закладення до державного резерву	
		6. Залишки на кінець періоду	
Усього:		Усього:	

Таблиця 11.2

Схема балансу предметів споживання

Ресурси (можливості)	Кіль- кість	Використання (потреби)	Кіль- кість
1. Залишки на початок періоду		1. Ринковий фонд	
2. Виробництво		2. Неринковий фонд, у тому числі: - промислова переробка - виробниче споживання, - потреби бюджетних організацій, - потреби інших організацій невиробничої сфери.	
3. Імпорт			
4. Розбронювання державного резерву			
5. Інше			
		4. Закладення до державного резерву	
		5. Залишки на кінець періоду	
Усього:		Усього:	

Потреба національного виробництва у сировині і матеріалах включає сумарні їх витрати на виробничо-експлуатаційні потреби та капітальне будівництво. Для прогнозування перспективної потреби розробляють показники питомих витрат найважливіших видів сировини, палива й енергії на виробництво одиниці продукції.

Питомі витрати (коефіцієнти витрат) є укрупненими нормами витрат найважливіших видів матеріальних ресурсів. Їх розробляють для основних видів продукції в натуральних одиницях вимірювання, а також у розрахунку на 1 млн. грн. продукції. Обґрунтовують питомі витрати методами техніко-економічного проектування, які охоплюють:

- аналіз динаміки питомих витрат на період, який передують прогнозу;
- визначення головних факторів, що зумовлюють зміни питомих витрат у прогнозуванні періоді, і оцінку їхнього впливу на рівень питомих витрат;
- розрахунок сукупного впливу факторів на зміну питомих витрат у прогнозуванні періоді та розрахунок перспективних коефіцієнтів витрат матеріальних ресурсів.

Крім того, потрібно враховувати такі чинники: впровадження нових прогресивних технологій, розширення використання нових видів сировини, зміни у структурі виробництва, підвищення якості продукції, поліпшення показників комплексного використання природних ресурсів, зменшення відходів та втрат ресурсів.

Порядок розрахунку статей зазначених балансів міститься в темі «Прогнозування та програмування національної економіки» (у питанні балансовий метод індикативного планування).

Окремі статті розділу «Використання» балансу предметів споживання мають певні особливості.

Прогноз потреби населення у предметах споживання (стаття «Ринковий фонд») формується на основі використання норм споживання і відомостей про споживчі бюджети; вивчення тенденцій зміни структури споживання.

Стаття «Неринковий фонд» характеризує потреби як виробничих, так і невиробничих споживачів (галузей виробничої сфери та сфери послуг). Ці потреби розраховуються нормативним методом відповідно як добуток обсягу виробництва на норму витрат та чисельності населення (обслуговуючого контингенту) на душову норму споживання.

Державні потреби у промисловій продукції включають потреби на оборону, утримання державного апарату, охорону здоров'я, освіту тощо. Державна потреба в промисловій продукції забезпечується через державний контракт і державне замовлення. Цю потребу визначають шляхом установаження переліку видів продукції, необхідної для галузей-споживачів, що фінансуються з бюджету; для формування державних запасів; експортно-імпортних операцій за урядовими угодами, а також переліку видів продукції, виробництво якої потребує стимулювання з боку держави.

Таким чином, для визначення потреби у виробництві промислової продукції необхідно:

- 1) розрахувати загальну потребу у продукції (частина «Використання»);
- 2) виявити та розрахувати всі, окрім виробництва, джерела ресурсу даного виду продукції;
- 3) використовуючи принцип «балансової ув'язки» визначити необхідний обсяг виробництва ($Q_{\text{необх.}}$) як різницю між підсумком частини «Використання» та іншими відомими джерелами ресурсу.

11.1.3. Обґрунтування можливого обсягу виробництва промислової продукції

Обсяг виробництва промислової продукції залежить від сукупної дії таких факторів:

- наявності та ступеня використання виробничих потужностей;
- наявності та використання трудових ресурсів;
- забезпеченості матеріальними ресурсами;
- наявності фінансових ресурсів.

При цьому максимально можливий випуск продукції визначається розміром виробничої потужності. Це впливає із визначення виробничої потужності: **виробнича потужність (ВП)** – максимально-можливий випуск продукції даної структури в одиницю часу, у якості якої на рівні галузі є рік.

Розмір виробничої потужності залежить від факторів:

- кількості обладнання, яким розпоряджається підприємство ($N_{обл_i}$),
- продуктивності одиниці обладнання в одиницю часу ($A_{обл_i}$),
- часу використання обладнання ($t_{обл_i}$).

Залежність виражається такою формулою:

$$ВП = \sum (N_{обл_i} \times A_{обл_i} \times t_{обл_i}), \quad (11.1)$$

де i – групи обладнання.

Виробнича потужність підприємства (галузі) є величиною динамічною. Це пов'язано зі зміною кількості обладнання, яке може бути виведено із експлуатації з причини фізичного та морального зношення або придбано та введено в експлуатацію. У зв'язку з цим для визначення розміру виробничої потужності (її ресурсів) використовуються показники, що містяться у балансі виробничих потужностей (див. табл. 11.3).

За допомогою балансу виробничих потужностей промисловості простежують зміни, що відбуватимуться у складі виробничих потужностей протягом року, визначають можливості галузі з виробництва промислової продукції.

Баланс виробничих потужностей промисловості

Показники	Умовне позначення	Значення, ум. од.
1. Виробнича потужність на початок року	$ВП_{п.р.}$	90
2. Зростання виробничої потужності (за рахунок введення в дію нового обладнання)	$ВП_{введ}$	10
3. Середньорічне зростання виробничої потужності	$\overline{ВП}_{введ}$	3,5
4. Зменшення виробничої потужності (за рахунок виведення з експлуатації застарілого обладнання)	$ВП_{вив}$	5
5. Середньорічне зменшення виробничої потужності	$\overline{ВП}_{вив}$	1,75
6. Виробнича потужність на кінець року	$ВП_{к.р.}$	95
7. Середньорічна виробнича потужність	$\overline{ВП}_{річн}$	91,75
8. Випуск продукції	Q^P	80,28
9. Коефіцієнт використання середньорічної виробничої потужності	$K_{вик} ВП$	0,872
10. Резерв потужності, %	P	12,8

Виробнича потужність на початок року (ВП_{п.р.}) характеризує максимально можливий обсяг продукції, який може бути вироблено протягом всього календарного року з обладнання, що встановлене і діє за станом на початок року.

Виробнича потужність на кінець року (ВП_{к.р.}) характеризує максимально можливий обсяг продукції, який вироблено протягом усього календарного року з обладнання, що діє на кінець року.

Між указаними показниками існує наступна функціональна залежність:

$$ВП_{к.р.} = ВП_{п.р.} + ВП_{введ} - ВП_{вив} \quad (11.2)$$

З формули (11.2) видно, що зміна виробничої потужності протягом року відбувається як за рахунок її зростання в наслідок введення в дію додаткового

устаткування (*ВП введ*), так і за рахунок її зменшення в наслідок виведення з експлуатації застарілого устаткування (*ВП вив*).

Середньорічне збільшення виробничої потужності та *середньорічне зменшення виробничої потужності* визначають з урахуванням терміну використання обладнання.

Якщо терміни введення (виведення) обладнання визначені, то розрахунки проводяться за формулою:

$$\overline{ВП}_{введ} = \frac{ВП_{введ} \times T_{вик}}{12}, \quad (11.3)$$

$$\overline{ВП}_{вив} = \frac{ВП_{вив} \times (12 - T_{вик})}{12}, \quad (11.4)$$

де

$\overline{ВП}_{вив}$ - середньорічне виведення з експлуатації потужності;

$\overline{ВП}_{введ}$ - середньорічне введення у дію потужності;

$ВП_{введ}$ - розмір потужності, що введена в експлуатацію;

$ВП_{вив}$ - розмір потужності, що виведена з експлуатації;

$T_{вик}$ - кількість місяців року, протягом яких введене (виведене) обладнання використовувалося.

Якщо термін введення (виведення) в дію обладнання не визначено, то при розрахунку середньорічного зростання (зменшення) виробничої потужності використовується коефіцієнт 0,35. Таким чином:

$$\overline{ВП}_{введ} = ВП_{введ} \times 0,35 \quad (11.5)$$

$$\overline{ВП}_{вив} = ВП_{вив} \times 0,35 \quad (11.6)$$

Середньорічна потужність визначається за формулою:

$$\overline{ВП}_{річ} = ВП_{н.р.} + \overline{ВП}_{введ} - \overline{ВП}_{вив}, \quad (11.7)$$

Коефіцієнт використання середньорічної виробничої потужності ($K_{вик} ВП$) – це відносний показник, що характеризує ступінь використання виробничої потужності і визначається відношенням обсягу виробленої за рік продукції до середньорічної виробничої потужності.

Резерв потужності (P) розраховується як:

$$P = (1 - K_{вик} ВП) \times 100\% \quad (11.8)$$

Можливий обсяг виробництва продукції у розрахунковому році визначається за формулою:

$$Q_{можливий}^P = \overline{ВП}_{річн.} \times K_{вик} ВП, \quad (11.9)$$

Таким чином, за допомогою балансу виробничих потужностей промисловості простежують зміни, що відбуваються у складі виробничих потужностей протягом року, визначають кількість продукції, що може бути вироблена за умови, якщо виробниче обладнання працюватиме на повну потужність та при очікуваному (заданому) ступені використання виробничої потужності.

11.2. ПРОГНОЗУВАННЯ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Питання до теоретичної підготовки:

1. Специфіка сільськогосподарської галузі.
2. Особливості підгалузі сільського господарства – рослинництва.
3. Показники сільськогосподарського виробництва.
4. Баланси державних закупівель та валового збору: склад та необхідність розробки.
5. Обґрунтування можливостей виробництва сільськогосподарської продукції.

Ключові поняття та терміни: сільське господарство, рослинництво, тваринництво, валовий збір, урожайність, посівні площі, продуктивність тварин, державні закупівлі, внутрігосподарські потреби.

Рекомендована література: 9, 18, 19.

11.2.1. Сільське господарство як об'єкт державного регулювання економіки. Показники сільськогосподарського виробництва

Сільське господарство належить до матеріального виробництва. Це єдина сфера економічної діяльності, яка забезпечує потреби населення у продуктах харчування та постачає сільськогосподарську сировину галузям промисловості, що випускають продукти харчування для населення.

Таким чином, **сільське господарство** – це сфера виробництва, призначення якої полягає у забезпеченні галузей народного господарства засобами виробництва (сировиною), а населення – предметами споживання.

Сільське господарство включає 2 підгалузі: рослинництво та тваринництво.

Сільськогосподарське виробництво, перш за все рослинництво, має такі особливості:

- сезонний характер виробництва продукції рослинництва;
- головним засобом сільськогосподарського виробництва є земля, яка у процесі постійного використання зменшує свою родючість, але не підлягає заміні. Крім того, мають місце значні відмінності у родючості земельних угідь;
- сільськогосподарське виробництво пов'язане з живими організмами, які розвиваються згідно з законами природи;
- сільське господарство ведеться на значних площах, що визиває великий обсяг внутрівиробничих перевезень;
- частина виробленої продукції цієї галузі використовуються як засоби виробництва (до 40%);
- результати сільськогосподарського виробництва багато в чому залежать від природно-кліматичних умов;
- значним покупцем сільськогосподарської продукції є держава, яка скуповує у порядку державного замовлення певний обсяг необхідних ресурсів.

Головне завдання сільськогосподарського виробництва – зростання виробництва сільськогосподарської продукції з найменшими витратами на одиницю продукції та найбільш повне задоволення потреб населення якісними продуктами харчування, а переробних галузей - сировиною.

З огляду на те, що у складі сільського господарства виділяють дві суттєво від'ємні підгалузі, результати сільськогосподарського виробництва вимірюються двома відповідними групами показників (див. рис. 11.1).

Головними показниками рослинництва виступають валовий збір та урожайність.

Валовий збір – це натуральний кількісний показник, що вимірює обсяг певного виду продукції, яка вироблена сільськогосподарськими виробниками за рік. Вимірюється у центнерах або у тоннах. Наприклад, згідно зі статистичними

даними у 2008 році валовий збір зерна в Україні становив рекордну за останні 10 років величину – 35 млн. тонн.

Рис. 11.1. Показники сільськогосподарського виробництва

Урожайність культури – це якісний показник, що характеризує виробництво певного виду сільськогосподарської продукції в середньому з одиниці земельної площі (в Україні – з одного гектара). Вимірюється у центнерах з одного гектара та визначається за формулою:

$$Y = BZ / Spoc, \quad (11.10)$$

де Y – урожайність певної культури, ц/га;

BZ – валовий збір певної культури, ц;

$Spoc$ – посівні площі, що зайняті певною культурою, га.

Посівні площі – це розмір земельних площ, які зайняті певною сільськогосподарською культурою. Вони є частиною ріллі і менше неї на площу земельних парів. Обсяг посівних площ, що зайняті певною культурою, можливо спостерігати у балансі ріллі.

Головними показниками тваринництва є валовий випуск продукції та продуктивність тварин.

Валовий випуск продукції тваринництва – це натуральний кількісний показник, що вимірює обсяг виробництва продукції тваринництва за рік за її видами (м'яса у живій вазі, яєць та ін.).

Продуктивність тварин – це якісний показник, що визначає корисний вихід продукції в середньому з однієї голови продуктивної тварини. Наприклад, надой молока (літрів) на одну корову за рік, настриг вовни (кілограмів) з однієї вівці за рік і т.д. Для його розрахунку використовується така формула:

$$\mathbf{П} = \mathbf{ВВ} / \mathbf{N}_{\text{пог}}, \quad (11.11)$$

де **П** – продуктивність тварин;

ВВ – валовий випуск продукції тваринництва;

N_{пог} - кількість голів (поголів'я) продуктивних тварин.

Поголів'я продуктивних тварин визначається на підставі відповідного балансу (обороту стада), у якому відображається усе поголів'я тварин за віковими (половими) групами.

11.2.2. Обґрунтування потреб виробництва сільськогосподарської продукції

Розрізняють державні та внутрішньогосподарські потреби у сільськогосподарській продукції.

Як основний метод розрахунку потреб використовується балансовий метод: за всіма видами сільськогосподарської продукції розробляються баланси у 2-х варіантах: баланс державних закупівель та баланс валових зборів.

Значна частина суспільних потреб у продукції сільського господарства забезпечується державним замовленням. Держава закуповує у фермерів сільськогосподарську продукцію для задоволення потреб населення та для промислової переробки. Інша частина використовується для годування худоби, на насіння тощо.

Для того, щоб розрахувати необхідний для задоволення державних потреб обсяг закупівлі державою продукції сільського господарства,

складається баланс державних закупівель, який має такий вигляд (див. табл. 11.4).

Таблиця 11.4

Схема балансу державних закупівель

Ресурси (можливості)	Кіль- кість	Використання (потреби)	Кіль- кість
1. Залишки на початок періоду		1. Ринковий фонд	
2. Державні закупівлі		2. Промислове споживання (промислова переробка)	
3. Імпорт		3. Фуражний фонд	
4. Розбронювання державного резерву		4. Експорт	
5. Інше		5. Закладення до державного резерву	
		6. Залишки на кінець періоду	
Усього:		Усього:	

Більшість статей розділу «Використання» за своїм змістом та методами розрахунків є відомими з теми «Методи індикативного планування». Виняток складає стаття «Фуражний фонд», яка характеризує потреби у кормах сільськогосподарського походження для тварин, що утримуються у державних зоопарках, звіринцях тощо.

Необхідний обсяг державних закупівель визначається прийомом «балансової ув'язки», як різниця між загальними державними потребами та іншими (статті 1, 3, 4 та 5) наявними ресурсами.

Забезпечення державних потреб залежить від обсягів виробництва сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими виробниками. Ці потреби є складовою загальних потреб у продукції сільського господарства. Для визначення необхідного обсягу виробництва сільськогосподарської продукції в цілому складається другий баланс, у якому спостерігається прямий зв'язок з балансом державних закупівель – баланс валових ресурсів сільськогосподарської продукції. Для продукції рослинництва він отримав назву балансу валового збору (див. табл. 11.5).

Схема балансу валового збору продукції рослинництва

Ресурси (можливості)	Кіль- кість	Використання (потреби)	Кіль- кість
1. Залишки на початок періоду у сільсько-господарських виробників 2. Валовий збір (виробництво) 3. Інші ресурси		1. Державні закупівлі 2. Внутрішньогосподарські потреби: - насінний фонд, - фуражний фонд, - страховий фонд, - продаж на ринку населенню - оплата праці продукцією - втрати (невикористані відходи) - залишки на кінець року у сільськогосподарських виробників	
Усього:		Усього:	

Стаття «Державні закупівлі» характеризує потреби держави у сільськогосподарській продукції, які розраховуються за допомогою балансу централізованих ресурсів і переносяться з ресурсної його частини до балансу валових ресурсів. .

Стаття «Внутрішньогосподарські потреби» розраховується нормативним методом та методом екстраполяції. Так, для визначення розміру насінного фонду необхідно володіти даними про посівні площі, що планується засіяти певною культурою (S), та норму висіву насіння на одиницю площі (N). Добуток їх ($S \cdot N$) свідчить про потребу сільськогосподарських виробників у насінному фонді.

Розмір потрібного обсягу фуражного фонду визначається добутком чисельності поголів'я тварин та норму годування тварин (споживання корму).

Для визначення необхідного у розрахунковому періоді обсягу валового виробництва продукції використовується прийом «балансової ув'язки» потреб та ресурсів сільськогосподарської продукції. Отриманий таким чином розмір валового збору (виробництва) показує, скільки продукції рослинництва (тваринництва) необхідно отримати у розрахунковому році, щоб забезпечити як державні потреби у ній, так і потреби самих господарств.

11.2.3. Обґрунтування можливостей виробництва сільськогосподарської продукції

Обґрунтування можливостей виробництва сільськогосподарської продукції здійснюється окремо по галузях рослинництва та тваринництва з урахуванням їх специфіки.

Загальними факторами, що визначають можливість сільськогосподарського виробництва є: забезпеченість матеріальними ресурсами, ефективність їх використання; забезпеченість трудовими ресурсами, їх продуктивність, забезпеченість фінансовими ресурсами.

Специфічними факторами для рослинництва є наявність посівних площ, що зайняті певною культурою, та урожайність рослинницької культури, а для тваринництва – поголів'я тварин взагалі та особливо продуктивних і продуктивність тварин.

Розрахунок можливого обсягу продукції рослинництва базується на залежності, що відображується формулою (11.12):

$$BЗ = S_{пос} \times Y, \quad (11.12)$$

де **BЗ** – можливий обсяг валового збору певної культури, ц;

S_{пос} – посівні площі, що будуть зайняті у розрахунковому році певною культурою, га;

Y – урожайність певної культури, яка очікується у розрахунковому році, ц/га.

Посівні площі, що будуть зайняті певною культурою, плануються згідно з сівозміною, яка використовується у вітчизняному рослинництві як підґрунтя раціонального використання земельних угідь (ріллі). Інформація про розподіл ріллі за видами рослинницьких культур міститься у балансі ріллі.

Урожайність рослинницьких культур, що очікується у розрахунковому році, залежить від впливу кліматичних факторів та організаційно-технічних заходів, які планується впровадити у сільськогосподарському виробництві. Головними з них є: внесення мінеральних та органічних добрив; використання

нових елітних сортів насіння; впровадження прогресивних форм організації виробництва; здійснення зрошення (осушення) земель.

Послідовність розрахунку можливого обсягу валового збору рослинницької культури включає такі кроки:

1. Визначається середня урожайність культури, яка досягнута за 5 попередніх до розрахункового років.

2. Визначається так званий умовний обсяг валового збору продукції за умови, що урожайність культури залишиться на рівні середньої за 5 попередніх років, а посівні площі заплановані у певному розмірі.

3. Визначається приріст валового збору у розрахунковому році під впливом факторів, що заплановані як такі, що забезпечують зростання урожайності культури.

4. Визначається очікуваний у розрахунковому році можливий обсяг валового збору рослинницької продукції як сума умовного обсягу валового збору (пункт 2) та очікуваного його приросту (пункт 3).

Розрахунок можливого обсягу виробництва продукції тваринництва за своєю методикою не відрізняється від методики, що використовується у рослинництві, та базується на такій залежності:

$$ВВ = Чпог \times П, \quad (11.13)$$

де **ВВ** – можливий обсяг валового виробництва певної продукції тваринництва;

Чпог - кількість голів (поголів'я) продуктивних тварин, що очікується у розрахунковому році;

П – продуктивність тварин, яка очікується у розрахунковому році.

Поголів'я продуктивних тварин, що очікується у розрахунковому році, визначається за допомогою балансу стада тварин, а продуктивність тварин – методом факторів.

11.3. ПРОГНОЗУВАННЯ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Поняття зайнятості населення.*
2. *Групи економічно-активного населення, що віднесені до зайнятого.*
3. *Категорія безробітного населення.*
4. *Основні показники кількісної оцінки зайнятості населення.*
5. *Трудові ресурси: поняття та склад.*
6. *Зведений баланс трудових ресурсів України: його показники та необхідність розробки.*
7. *Баланс ринку праці: зміст та призначення.*
8. *Види та форми регулювання оплати праці.*

Ключові поняття та терміни: зайнятість, безробіття, рівень зайнятості, рівень безробіття, трудові ресурси, працездатне населення, мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум.

Рекомендована література: 5, 7, 9, 16, 18, 19, 55.

11.3.1. Зайнятість населення як соціально-економічне явище.

Показники зайнятості населення

Згідно з законодавством України **зайнятість населення** – це діяльність, пов'язана з задоволенням власних та суспільних потреб. Зайнятістю визнається діяльність не тільки на державних підприємствах, але і в особистому, фермерському та інших видах господарств; індивідуальна трудова діяльність; підприємництво і т. п., тобто діяльність, яка базується на праві вільного володіння своєю здатністю до праці та праві власності на засоби виробництва для виконання цих робіт.

Зайнятість як соціально-економічна категорія характеризує різні форми

участі населення у суспільно корисній діяльності з отриманням відповідних доходів. Виходячи з цього, система зайнятості виконує три функції:

- економічну – як чинник створення суспільного продукту;
- прибуткову – як засіб отримання трудових доходів;
- суспільну – як засіб задоволення потреби в праці.

Українське законодавство до зайнятого відносить такі групи економічно активного населення (громадян) України:

а) громадян, що працюють по найму за умов повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності, в міжнародних та іноземних організаціях;

б) громадян, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів і членів їх сімей, які беруть участь у виробництві;

в) громадян, які вибрані, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління і громадських організаціях;

г) осіб, які проходять службу в Збройних силах України, Національній гвардії України, Службі безпеки України, Пограничних військах України, військах внутрішньої та конвойної охорони і цивільної оборони України, органах внутрішніх справ України, інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, альтернативну (не військову) службу;

д) осіб, які проходять професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації з відривом від виробництва; вчаться у вищих навчальних закладах або загальноосвітніх школах на денній формі навчання.

До складу зайнятого населення не включаються особи, які виконують неоплачувану суспільну або добровільну роботу, і особи, які виконують тільки домашні обов'язки, оскільки вони є неекономічними видами діяльності.

Явищем діаметрально протилежним зайнятості є безробіття. Воно, відповідно, відображає незабезпеченість населення робочими місцями і неучасть його в суспільно корисній діяльності.

Безробіттям називається соціально-економічна ситуація в суспільстві, при якій частина активних працездатних громадян не може знайти роботу, яку вони здатні виконувати. Відповідно, особа, яка не може знайти роботу, називається безробітною.

За визначенням Міжнародної організації праці, безробітні – це особи віком 15-70 років (zareєстровані та незareєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють трьома умовами:

- не мають роботи (прибуткового заняття);
- активно шукають роботу або намагаються організувати власну справу протягом останніх 4-х тижнів;
- готові приступити до роботи протягом наступних двох тижнів.

Відповідно до українського законодавства безробітними вважаються тільки zareєстровані в органах служби зайнятості особи працездатного віку, які шукають роботу. «Zareєстровані безробітні – це працездатні громадяни працездатного віку, які не мають заробітку або інших, передбачених законодавством, доходів, zareєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до відповідної роботи».

Не можуть вважатися безробітними:

- особи віком до 16 років (виняток складають, ті хто працював, але був звільнений у зв'язку з реорганізацією, ліквідацією або скороченням чисельності);
- ті, хто вперше шукає роботу та не має професії (наприклад, випускники загальноосвітніх шкіл);
- ті, хто двічі відмовився від пропозицій щодо роботи після реєстрації у державній службі зайнятості;
- ті, хто має право на пенсію.

Оскільки не всі безробітні схильні до реєстрації, безробіття складається з двох компонентів: zareєстрованого та незareєстрованого.

Причини наявності незareєстрованого безробіття: достатньо жорсткі критерії надання допомоги, її низькі розміри, затримки в її виплаті,

непрестижність роботи, яку пропонують служби зайнятості та низький рівень її оплати. Це часто призводить до того, що значна частина населення, перш за все, чоловіки, відмовляються від реєстрації, шукаючи роботу самостійно.

Основними показниками кількісної оцінки зайнятості населення є:

- чисельність зайнятих/безробітних;
- рівень зайнятості/безробіття населення;

Абсолютним показником зайнятості населення виступає чисельність зайнятих. Вона визначається на основі чисельності груп економічно активного населення, що відноситься до зайнятого, про що мова йшла у попередньому питанні. Інформація про чисельність зайнятих міститься в статистичній звітності, що складається щорічно Державним комітетом статистики України. У ній містяться дані про склад населення за статтю, віком та місцем проживання (міське і сільське населення).

Серед відносних показників кількісної оцінки зайнятості, перш за все, виділяють:

1. Рівень зайнятості населення (K_z). Він визначається як відношення зайнятих до загальної чисельності населення:

$$K_z = \frac{\text{Чисельність зайнятого населення}}{\text{Загальна чисельність населення}} \times 100\% \quad (11.14)$$

Даний показник відображає залежність зайнятості від демографічних факторів (коефіцієнта народжуваності, смертності та приросту населення). Він є однією з характеристик добробуту суспільства.

2. Рівень зайнятості працездатного населення (K_{zn}).

Цей показник пов'язаний з динамікою працездатного населення залежно від змін демографічних і соціально-економічних факторів. Він розраховується як відношення чисельності зайнятого населення до чисельності всього працездатного населення (трудових ресурсів):

$$K_{зпн} = \frac{\text{Чисельність зайнятого населення}}{\text{Чисельність працездатного населення}} \times 100\% \quad (11.15)$$

3. Рівень зайнятості трудових ресурсів суспільства за сферами суспільно корисної діяльності. Він вимірюється у вигляді відсотка зайнятих навчанням, у домашньому господарстві та в інших видах суспільно корисної діяльності. Визначаються вони аналогічно попереднім показникам з метою встановлення необхідних пропорцій у розподілі трудових ресурсів.

Безробіття як соціально-економічне явище протилежне зайнятості вимірюється також за допомогою абсолютних і відносних показників.

Абсолютними показниками безробіття є:

1. **Загальна чисельність безробітних** – фіксується як за всією сукупністю населення, так і за окремими групами (за статтю, віком, освітньою підготовкою і т. п.).

2. **Середня тривалість безробіття** розраховується для осіб, які раніше мали роботу.

3. **Середня тривалість пошуку роботи** розраховується для всього незайнятого населення (включаючи тих, хто вперше вийшов на ринок праці та раніше не мав роботи). Її розрахунки можуть виконуватися як за всією сукупністю безробітних, так і за окремими групами – професійними, соціально-демографічними і т. п.

До відносних показників безробіття відносять:

- рівень безробіття;
- структуру безробіття.

Рівень безробіття за методологією МОП визначається відношення (у відсотках) кількості безробітних віком 15-70 років до економічно активного населення (робочої сили) зазначеного віку. Рівень зареєстрованого безробіття визначається відношенням (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до працездатного населення працездатного віку.

Структура безробіття може визначатися як за чисельністю безробітних, так і за тривалістю періоду безробіття. Структура безробіття за чисельністю безробітних визначається за статтю, віком і місцем проживання безробітних.

Головним джерелом інформації є статистична звітність, що складається за результатами реєстрації безробітних службами зайнятості, і розрахунки чисельності та складу пропозиції робочої сили на ринку праці, а також обстеження населення з питань економічної активності, які, починаючи з 1995 року, щоквартально проводить Держкомстат України.

11.3.2. Трудові ресурси України: їх склад і визначення потреби

Трудові ресурси – це частина населення країни, яка завдяки своїм фізичним можливостям і трудовим навичкам бере або може брати участь у різних сферах економічної діяльності. В складі трудових ресурсів виділяють три категорії населення.

1. *Працездатне населення працездатного віку.* Відповідно до Конституції України до цієї категорії належать чоловіки віком 16-60 років і жінки віком 16-55 років за винятком інвалідів 1 та 2 груп, а також осіб, які одержують пенсію на пільгових умовах (частка цієї категорії приблизно становить 85%). Згідно з пенсійною реформою, пенсійний вік в Україні подовжено для жінок до 60 років, для чоловіків – до 62 років.

2. *Особи старші працездатного віку,* тобто громадяни пенсійного віку, що продовжують своєю працею брати участь у різних сферах економічної діяльності (їх частка – 12%).

3. *Особи, що не досягли працездатного віку.* Це підлітки до 16 років, які за особливим дозволом відповідного Державного органу беруть участь у певних видах економічної діяльності за особливих умов.

Одним із інструментів регулювання використання трудових ресурсів в Україні є розробка різних видів трудових балансів, що розробляються при складанні програм соціально-економічного розвитку країни. До найважливіших

видів трудових балансів відносяться: зведений баланс трудових ресурсів, баланс ринку праці, баланс робочої сили.

Зведений баланс трудових ресурсів України – це прогнозно-аналітичний документ, який складається з 4 розділів: 1 і 2 – ресурсна частина; 3 і 4 – розподіл ресурсів. Перший розділ зведеного балансу трудових ресурсів містить інформацію про загальну кількість населення країни, у другому відображається кількісний склад трудових ресурсів, у третьому та четвертому розділах фіксується інформація про розподіл трудових ресурсів за видами зайнятості, сферами та галузями економіки. Спрощена схема балансу наведена у таблиці 11.6

Таблиця 11.6

Спрощена схема зведеного балансу трудових ресурсів України

Показники	Базовий період	Розрахунковий період
<p>Розділ 1. Населення</p> <p>Розділ 2. Трудові ресурси – всього, у тому числі:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Працездатне населення працездатного віку. 2. Особи старші працездатного віку. 3. Особи, що не досягли працездатного віку. <p>Розділ 3. Розподіл трудових ресурсів <i>за видами зайнятості:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Зайняті у різних сферах економічної діяльності. 2. Ті, що навчаються з відривом від виробництва (у тому числі ті, що проходять професійну підготовку та підвищення кваліфікації). 3. Незайняте працездатне населення – всього, з них – безробітні <p>Розділ 4. Розподіл трудових ресурсів <i>за сферами та галузями економіки:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Зайняті у галузях сфери виробництва – всього, у т. ч. за окремими галузями: промисловість; будівництво; сільське господарство; транспорт; інші сфери. 2. Зайняті у галузях сфери послуг – всього, у т.ч. за галузями: охорона здоров'я; фізична культура; освіта; житлово-комунальне господарство; апарат органів державного управління; інші галузі. 		

Зведений баланс трудових ресурсів може бути звітним та розрахунковим (плановим). Звітний баланс складається на базі даних перепису населення, що проводиться органами статистики, як правило, один раз у 10 років. Розрахунковий баланс розробляється кожні 5 років Міністерством соціальної політики спільно з Міністерством економічного розвитку та торгівлі. Дані в балансі фіксуються у розрізі міського та сільського населення.

Баланс є інструментом та інформаційною базою державного регулювання трудових відносин. Як інструмент державного регулювання, баланс трудових ресурсів використовується для визначення очікуваної чисельності незайнятого населення. Для її визначення від прогнозованої чисельності трудових ресурсів слід вирахувати чисельність трудових ресурсів, що (за розрахунками) будуть зайняті у різних сферах економічної діяльності та чисельність тих, що навчаються з відривом від виробництва.

11.3.3. Визначення надлишку (додаткової потреби) робочої сили в галузях національної економіки

Основою державного регулювання ринку праці є надлишок робочої сили або додаткова потреба в ній, що виникають у сферах економічної діяльності за певних причин. Відповідні розрахунки цих показників здійснюють за допомогою балансу ринку праці, який складається в галузевому та кваліфікаційному розрізах (таблиця 11.7).

Вихідним показником розрахунку є загальна потреба в робочій силі у розрахунковому році. У галузях, сфери виробництва вона залежить від обсягу виробництва продукції та рівня продуктивності праці, а у сфері послуг – від обсягу послуг та норм (або зон) обслуговування.

В якості показника рівня продуктивності праці у сфері виробництва використовується «виріток одного працюючого», який в різних її галузях визначається на різні категорії працюючих.

Баланс ринку праці

Показники	Усього	У т.ч. за галузями	
		Галузь 1	Галузь 2
1. Загальна потреба в робочій силі у розрахунковому році.			
2. Наявність робочої сили на початок року.			
3. Приріст (+) або зменшення (-) робочої сили			
4. Вибуття робочої сили з наявного складу протягом розрахункового року з різних причин			
5. Надлишок (-) або додаткова потреба (+) у робочій силі у розрахунковому році.			
6. Спрямування надлишку робочої сили (на пенсію, в інші галузі економіки) або: Джерела покриття додаткової потреби у робочій силі.			

У промисловості такою категорією визнані працівники промислово-виробничого персоналу (ПВП), у будівництві – працівники будівельно-виробничого персоналу, на транспорті – працівники, що зайняті перевезенням вантажів та пасажирів, у сільському господарстві – всі зайняті у сільському господарстві працівники. Тому відношення обсягу виробництва продукції в галузі на показник виробітку дає загальну потребу галузі у кількості відповідного персоналу.

Так, у промисловості відношення обсягу виробництва, що планується у розрахунковому періоді, до очікуваного виробітку одного працівника ПВП дає показник загальної потреби у чисельності промислово-виробничого персоналу:

$$T_{nvp} = \frac{Q}{q}, \quad (11.16)$$

де T_{nvp} – чисельність промислово-виробничого персоналу;

Q – обсяг виробництва продукції;

q – виробіток одного працівника ПВП.

Однак загальна чисельність робочої сили в промисловості складається як з ПВП, так і непромислового персоналу, частка якого в загальній чисельності

робочої сили коливається (в залежності від галузі) від 5 до 10%. Тому при визначенні загальної потреби у чисельності робочої сили його слід додати до чисельності ПВП. Отже,

$$T_{pc} = \frac{T_{нев}}{d_{нев}}, \quad (11.17)$$

де T_{pc} – загальна чисельність робочої сили у промисловості;

$d_{нев}$ – питома вага промислово-виробничого персоналу в загальній чисельності робочої сили.

Оскільки у сільському господарстві рівень продуктивності праці вимірюється виробітком одного працівника, зайнятого у сільському господарстві, відношення запланованого обсягу виробництва сільськогосподарської продукції та очікуваного виробітка в ній дає зразу показник загальної потреби у чисельності робочої сили у сільському господарстві.

Загальна потреба в робочій силі у галузях сфери послуг (освіті, охороні здоров'я та інших) визначається як добуток чисельності населення (контингенту) та галузевої норми обслуговування .

Такі норми є соціально-економічними і встановлюються на певну кількість населення (як правило на 10 тис. осіб) або контингенту. Наприклад, якщо чисельність населення – 48 млн. осіб, а норма медичного обслуговування – 20 лікарів на 10 тис. населення, то потреба у лікарях складе 96 тис. лікарів:

$$\frac{48\text{млн.осіб} \times 20\text{лікарів}}{10\text{тис.}} = 96\text{тис.лікарів}$$

Таким чином, методика розрахунку надлишку (додаткової потреби) робочої сили включає такі стадії:

- 1) визначення загальної потреби в робочій силі;
- 2) розрахунок необхідного приросту (+), або зменшення робочої сили (-)

Визначається шляхом вирахування від загальної потреби у робочій силі її наявності кількості на початок року;

3) розрахунок надлишку (додаткової потреби) робочої сили у розрахунковому році. Визначається як сума необхідного приросту (зменшення) робочої сили та її вибуття з наявного складу протягом розрахункового року.

За результатами проведених розрахунків приймається обґрунтоване рішення щодо пошуку джерел покриття додаткової потреби у робочій силі або заходів щодо спрямування надлишку робочої сили.

11.3.4. Державне регулювання оплати праці

Оплата праці – це заробітна плата, яка обчислюється, як правило, у грошовому виразі та яку за трудовим договором роботодавець або уповноважений ним орган виплачує працівнику за виконану ним роботу або надані послуги.

Складається оплата праці з основної та додаткової заробітної плати. Основна заробітна плата залежить від результатів роботи і визначається тарифними ставками, розцінками, посадовими окладами, а також надбавками та доплатами, визначеними чинним законодавством України (за роботу в нічний час, у святкові та вихідні дні та ін.). Додаткова оплата визначається залежно від результатів діяльності підприємства і видається у вигляді премій, винагород, ін.

Розрізняють державне та договірне регулювання оплати праці.

Державне регулювання здійснюється:

- *методами прямого регулювання*, які зводяться до такого: держава здійснює регулювання оплати праці шляхом установа мінімальної заробітної плати, різних норм і гарантій в оплаті праці, умов і розмірів оплати праці в бюджетних організаціях та установах, мінімальних розмірів посадових окладів керівників державних підприємств;
- *непрямими методами регулювання* – регулювання фонду споживання, оподаткування доходів працівників.

Договірне регулювання оплати праці здійснюється на основі системи тарифних угод, що укладаються на міжгалузевому рівні (генеральна тарифна

угода), на галузевому – галузева тарифна угода і на виробничому – тарифна угода в колективному договорі.

Державне регулювання оплати праці здійснюється відповідно до Конституції України, Закону України «Про оплату праці», Кодексу законів про працю.

Договірне регулювання здійснюється відповідно до Закону України «Про колективні договори і угоди».

Основним інструментом державного регулювання оплати праці є встановлення державою розміру мінімальної заробітної плати.

Мінімальна заробітна плата – це визначений державою розмір заробітної плати за просту некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватися оплата за фактично виконану роботу найманому працівникові. Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою для підприємств усіх форм власності та господарювання.

Згідно з законом України «Про оплату праці» розмір мінімальної заробітної плати визначається на основі розміру прожиткового мінімуму, який представляє собою вартість мінімального набору споживчих товарів та послуг, що необхідні людині для відтворення своєї здатності до праці (робочої сили).

Розрізняють біологічний і соціальний прожитковий мінімум. Біологічний включає вартість лише продуктів харчування, а соціальний – продукти харчування, певні непродовольчі товари і певні послуги.

Розмір прожиткового мінімуму визначається методом «споживчого кошика», сутність якого полягає в тому, що: по-перше, визначається перелік життєво необхідних для людини засобів (продукції), які необхідні для відтворення здатності людини до праці; по-друге, виявляється їх обсяг у розрахунку на місяць; по-третє, з урахуванням вартості одиниці кожного виду засобу визначається вартість усього набору.

В Україні для визначення мінімальної заробітної плати застосовується поки що біологічний прожитковий мінімум і тому «споживчий кошик» включає тільки продукти харчування із 22 найменувань, у т.ч. борошно пшеничне, хліб

пшеничний, вермішель, крупа манна, яловичина, свинина, курятина, молоко, сметана, сир, маргарин, яйця, цукор, рослинна олія, картопля, капуста, морква, цибуля, буряк, яблука.

При розрахунку необхідної кількості продуктів харчування із споживчого кошика виходять з того, що для відтворення фізичних здібностей до праці людині необхідно в середньому 2500 кілокалорій на добу.

11.4. ПРОГНОЗУВАННЯ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Питання до теоретичної підготовки:

- 1. Соціальна політика держави та особливості її реалізації.*
- 2. Показники рівня життя.*
- 3. Категорії доходів населення.*
- 4. Розрахунок кінцевих доходів.*
- 5. Баланс грошових доходів та витрат населення: схема та необхідність складання.*
- 6. Структура мінімального споживчого бюджету.*
- 7. Питання індексації грошових доходів населення.*

Ключові поняття та терміни: соціальна політика, умови життя, рівень життя, якість життя, номінальні доходи, реальні доходи, кінцеві доходи, мінімальний споживчий бюджет.

Рекомендована література: 17, 18, 19.

11.4.1 Соціальна політика держави:

мета, пріоритети, принципи

Соціальна політика – сукупність принципів, рішень, дій суспільних об'єктів, що знаходять втілення у соціальних програмах та соціальній практиці з метою задоволення соціальних потреб та інтересів людини, соціальних спільнот і суспільства загалом.

Важливу роль у соціальній політиці відіграють суб'єкти – людина, держава, суспільство, соціальні спільноти та інститути, політичні партії, громадські організації, асоціації громадян, фонди, колективи тощо. Всі вони мають різний суспільний характер, займаються різною соціальною діяльністю, у них різні можливості, масштаби та засоби впливу на розвиток соціального

буття, забезпечення соціальної безпеки людини і суспільства.

Основним координуючим суб'єктом виступає держава, яка своїм потенціалом переважає можливості інших суб'єктів цього процесу.

Соціальна політика держави – діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту членів суспільства, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності в країні.

Вона включає:

- регламентацію умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері;
- регулювання зайнятості населення;
- розподіл і перерозподіл доходів населення;
- вирішення проблем безробіття та забезпечення ефективної зайнятості;
- формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці й надання соціальних гарантій економічно активній частині населення;
- створення системи соціального захисту населення;
- забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства та ін.)

Отже, основними об'єктами соціальної політики є: ринок праці та зайнятість населення; трудові відносини; оплата праці та доходи населення; елементи соціальної інфраструктури; громадяни як споживачі.

В основу реалізації соціальної політики покладено декілька підходів – соціальний, ринковий та їх комбінація.

Соціальний підхід гарантує кожному членові суспільства доходи, не менші за межу малозабезпеченості. Ринковий підхід передбачає створення належних умов для виявлення кожним членом суспільства економічної активності з метою отримання доходів. Комбінований підхід містить елементи

перших двох, що забезпечує ефективність соціальної політики та високий рівень добробуту населення.

Соціальна політика реалізується через систему соціального захисту та соціальних гарантій. Соціальний захист – підтримка найбільш уразливих верств населення від негативного впливу ринкових процесів. Соціальні гарантії – це система зобов'язань держави перед своїми громадянами щодо задоволення їхніх соціальних потреб.

Функції державного регулювання щодо рівня життя та соціального захисту населення виконують Міністерство економічного розвитку та торгівлі та Міністерство соціальної політики.

11.4.2 Соціальні індикатори (показники) рівня життя

Одним з ключових об'єктів державного регулювання є народний добробут. Зміст цієї категорії розкривається через такі поняття як: умови життя, рівень життя, якість життя.

Умови життя включають об'єктивні обставини життєдіяльності населення: зайнятість, оплату праці та доходи, характер житла, майнову забезпеченість та ін.

Рівень життя – це забезпеченість населення необхідними для його життєдіяльності матеріальними і духовними благами, досягнутий рівень їх споживання і ступінь задоволення потреб людей у цих благах.

Якість життя характеризує, з одного боку самого суб'єкта суспільного життя і потреб (тривалість життя, рівень здоров'я, освіти і т.п.), а з іншого – комфортність, зручність життєвих умов, стан середовища проживання людей.

У процесі розробки прогнозів рівня життя, програм та індикативних планів використовується система показників рівня життя та соціальних гарантій, що включає три групи:

Група 1 – синтетичні показники рівня життя:

- 1) показники, що характеризують рівень задоволення потреб, пов'язаних з підтриманням життя (коефіцієнти народжуваності, смертності, природного приросту);
- 2) показники задоволення потреб населення у праці (зайнятість економічно активного населення, тривалість робочого тижня, рівень безробіття та її структура, частка некваліфікованої праці);
- 3) показники, що характеризують задоволення потреб у розвитку особистості громадян (рівень освіти, частка часу на культурну діяльність, структура вільного часу);
- 4) показники стану навколишнього середовища;
- 5) показники рівня та якості забезпеченості житлом (загальна площа житла в розрахунку на одну особу, число членів сім'ї на одне житлове приміщення).

Група 2 – узагальнюючі показники рівня життя населення:

- 1) ВВП та ВНП на душу населення;
- 2) фонд споживання і його частка в національному доході;
- 3) номінальні та реальні доходи на душу населення;
- 4) мінімальна та середня заробітна плата одного працюючого;
- 5) мінімальний споживчий бюджет.

Група 3 – натуральні показники, що визначають обсяги споживання конкретних матеріальних благ:

- 1) забезпеченість населення особистим майном (побутовою технікою, легковими автомобілями та ін.);
- 2) обсяг споживання продуктів харчування (за видами).

11.4.3 Номінальні та реальні доходи населення:

склад та методика розрахунку

Усі доходи, що отримуються населенням, поділяються на три категорії:

- номінальні доходи,
- реальні доходи,
- кінцеві доходи, тобто ті, що реально використовуються.

Під *номінальними доходами* розуміють ту частину ВВП, ВНП або НД на яку населення має право в результаті здійснення будь-яких видів діяльності, що приносять дохід або отримання доходів у виді державних трансфертів (пенсії, допомоги, стипендії), соціальних трансфертів (виплат з фонду соціального страхування та ін.).

Таким чином, номінальні доходи це частина національного доходу, який отримується населенням у вигляді:

- натуральних доходів (від особистого підсобного господарства, фермерського господарства, від підприємств та організацій різних форм власності),
- грошових доходів (що одержані населенням у вигляді оплати праці, від фінансових установ, підприємницького доходу тощо),
- непрямих доходів (що одержані у процесі використання послуг, які надаються населенню безкоштовно установами соціальної інфраструктури).

Кінцеві доходи являють собою частину номінальних доходів населення, яка використовується безпосередньо на придбання матеріальних благ та послуг.

Кінцеві доходи визначаються шляхом вирахування з номінальних доходів населення сум, які сплачені ним у вигляді податків та інших обов'язкових платежів.

Реальні доходи населення – це вартість товарів та послуг, які населення набуває на свої доходи та отримує від держави безкоштовно. При цьому враховується індекс цін (рівень інфляції).

Реальні доходи населення у порівняних цінах можуть розраховуватися за

такою схемою:

1. Грошові доходи – всього
у т.ч.: заробітна плата; доходи від власності; надходження від фінансової системи; пенсії та допомоги; стипендії; інші доходи.
2. Натуральні доходи від особистого підсобного господарства, фермерських господарств, підприємств і організацій.
3. Матеріальні витрати установ, які безкоштовно надають послуги населенню.
4. **Номінальні доходи населення** - всього (п.1 + п.2 + п.3).
5. Обов'язкові платежі.
6. Добровільні платежі та внески.
7. Приріст заощаджень.
8. Скорочення заборгованості населення за товари, що куплені в кредит.
9. **Кінцеві доходи населення** – всього (п.4 - п.5 - п.6 - п.7 - п.8).
10. Індекс цін (рівень інфляції).
11. **Реальні доходи населення** у порівнянних цінах – усього (п.9 / п.10).
в тому числі на душу населення (п.11 / Чисельність населення)
12. Індекс зростання (падіння) реальних доходів населення.

11.4.4 Баланс доходів і витрат населення:

зміст та порядок розробки

У розрахунках показників рівня життя населення широко використовується баланс грошових доходів і витрат населення. За його допомогою:

- 1) обчислюють номінальні та реальні доходи населення, його купівельну спроможність.
- 2) визначають рівень забезпеченості населення готівковою грошовою масою, задають основні параметри для розрахунку показника емісії грошей;
- 3) визначають середній рівень достатку населення;
- 4) розраховують показники інфляції і т.п.

Цей баланс, схема якого наведена у таблиці 11.8, відображає обсяг і

джерела грошових доходів населення, обсяг і структуру їх витрат, співвідношення між грошовими доходами населення і обсягом придбаних товарів та платних послуг і заощаджень.

Таблиця 11.8

Схема балансу грошових доходів і витрат населення

Доходи	Витрати та заощадження
<ol style="list-style-type: none"> 1. Оплата праці 2. Доходи робочих та службовців на підприємствах та організаціях, окрім оплати праці 3. Дивіденди 4. Надходження від продажу продуктів сільського господарства 5. Трансфертні платежі (пенсії, допомоги, стипендія) 6. Надходження від фінансової системи: <ul style="list-style-type: none"> ❖ страхові відшкодування ❖ позики на індивідуальне житлове будівництво ❖ зміна заборгованості за раніше виданими позиками на споживчі цілі ❖ відсотки за вкладами ❖ виграш та погашення по позиках ❖ виграш у лотерею ❖ зміна заборгованості населення за придбання товарів у кредит 7. Інші надходження: <ul style="list-style-type: none"> ❖ від продажу речей через комісійні магазини ❖ від продажу металолому, утилізаційної сировини тощо ❖ інші доходи 8. Гроші, отримані за переказом (за винятком переведених сум та внесених сум) 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Придбання товарів та сплата послуг, усього У тому числі: <ul style="list-style-type: none"> • Придбання товарів за всіма каналами реалізації • Сплата послуг та інші витрати, в тому числі: <ul style="list-style-type: none"> ○ оплата житла та комунальних послуг ○ оплата побутових послуг ○ послуги системи освіти ○ витрати на путівки в санаторії та будинки відпочинку. Туризм та медичні послуги ○ витрати на кіно, театр ○ витрати на всі види транспорту ○ оплата послуг зв'язку ○ інші витрати 2. Обов'язкові платежі та добровільні внески. У тому числі: <ul style="list-style-type: none"> • податки та збори • платежі зі страхування • внески до суспільних та корпоративних організацій • повернення позик • придбання лотерейних білетів • відсотки за кредит • обов'язкові страхові внески до Пенсійного фонду 3. Приріст заощаджень у вкладах та цінних паперах, усього: У тому числі: <ul style="list-style-type: none"> • приріст вкладів у банках • придбання облігацій • придбання акцій підприємств 4. Придбання житлових приміщень 5. Витрати населення на придбання іноземної валюти 6. Гроші, відправлені за переказом (за винятком сум, що отримані).
Усього грошових доходів	Усього грошових витрат та заощаджень
Перевищення витрат над доходами	Перевищення доходів над витратами

Розробка балансу здійснюється у два етапи. На першому етапі на основі первинних даних розраховується прогнозований розмір грошових доходів населення (як сума цін товарів і послуг, які можуть бути запропоновані населенню). На другому етапі здійснюється уточнення показників балансу завдяки інформації, що одержується від загальнодержавних органів управління (Міністерства фінансів, Національного Банку) про можливу величину грошових доходів населення в галузях та про можливі бюджетні виплати.

На основі даного балансу визначається *платоспроможний попит населення*, тобто сума грошових доходів населення, яка може бути висунута ним для придбання товарів та послуг. Визначається як різниця між доходами населення (разом) і сумою статей 2, 3, 4, 5, 6 витратної частини балансу.

Мінімальний споживчий бюджет

Мінімальний споживчий бюджет – це головний соціальний критерій, який визначає межу бідності та реальний рівень життя населення, можливість отримання послуг від установ охорони здоров'я, житлово-комунального господарства.

Показники мінімального споживчого бюджету розраховуються відповідно до Закону України «Про мінімальний споживчий бюджет» на основі нормативних показників як для населення в цілому, так і для окремих його груп. В основу цих розрахунків покладені розрахунки мінімального нормативного споживчого кошика; прогнозні дані про структуру населення і його поділ за рівнем середнього сукупного доходу на душу з урахуванням оцінки індексів споживчих цін.

Вартісна величина мінімального споживчого бюджету визначає рівень межі бідності в прогнозному періоді.

Натуральна величина цього показника визначає мінімальну потребу в кількості тих або інших товарних ресурсів. Склад мінімального споживчого бюджету наведено у таблиці 11.9.

Склад мінімального споживчого бюджету

(грн.)

Показники	Усього	у тому числі:		
		дитини	працездатної особи	особи пенсійного віку
1. Продукти харчування				
2. Непродовольчі товари				
зокрема:				
- одяг, білизна, взуття				
- предмети гігієни, санітарії, ліки та медикаменти				
- меблі, посуд, культтовари та інші предмети побутового і господарського призначення				
- витрати населення на ведення особистого підсобного господарства				
3. Послуги (витрати на):				
- житлово-комунальні послуги				
- побутові послуги, транспортні послуги, зв'язок				
- культурно-освітні заходи і відпочинок				
- перебування дітей у дитячих дошкільних закладах				
4. Податки, обов'язкові платежі				
5. Тютюнові вироби				
Усього на рік				
Усього на місяць				

Індексація та компенсація грошових доходів населення

До системи державного регулювання належить *індексація грошових доходів населення*. Головна її мета – збереження життєвого рівня населення у випадках підвищення цін або, як мінімум, захист найменш забезпечених верств населення. Держава може використовувати два варіанти індексації. Один повністю зберігає рівень життя населення, другий – передбачає компенсацію лише для частини населення. Індексації підлягають грошові доходи громадян, які не мають одноразового характеру. Для індексації грошових доходів використовують індекс споживчих цін на товари і послуги, які входять до мінімального споживчого бюджету.

Компенсація, на відміну від індексації, передбачає грошові відшкодування у зв'язку з подорожчанням окремих товарів і послуг (дитячого шкільного одягу, хліба, комунальних послуг та ін.).

11.5. ПРОГНОЗУВАННЯ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Поняття та види інвестицій.*
2. *Інвестиційна діяльність як об'єкт державного регулювання економіки.*
3. *Капітальні вкладення: склад та структура.*
4. *Державна експертиза інвестиційного проекту.*
5. *Державне замовлення у капітальному будівництві.*

Ключові поняття та терміни: інвестиції, державна інвестиційна політика, капіталовкладення, інвестиційний проект, державна експертиза інвестиційного проекту, державне замовлення у капітальному будівництві.

Рекомендована література: 5, 7, 16, 18, 19, 55, 28, 63, 64, 66, 62.

11.5.1. Інвестиційна діяльність та інвестиційна політика держави

Важливим чинником структурних перетворень в економіці є інвестиції.

У широкому розумінні **інвестиції – види майнових і немайнових (інтелектуальних) цінностей, які вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, внаслідок чого створюється прибуток (доход) або досягається соціальний ефект.**

Такими цінностями можуть бути:

- грошові кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери;
- рухоме і нерухоме майно (будинки, споруди, устаткування та інші матеріальні цінності);

- майнові права, що впливають з авторського права, досвід та інші інтелектуальні цінності;

- сукупність механічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навиків та виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих;

- права користування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права, інші цінності.

Інвестиції можна робити в основні фонди (будівлі, споруди, машини и й устаткування тощо) та оборотні фонди (для формування виробничих запасів товарно-матеріальних цінностей тощо), у нематеріальні ресурси й активи (цінні папери, патенти, ліцензії тощо).

Інвестиції – це те, що «відкладають» на завтрашній день для того, щоб мати можливість більше споживати в майбутньому. Одна частина інвестицій – це споживчі блага, які не використовуються в поточному періоді, а відкладаються в запас (інвестиції на збільшення запасів). Інша частина – це ресурси, які спрямовуються на розширення виробництва (вклади в споруди, машини та будівлі).

Таким чином, інвестиціями вважаються ті економічні ресурси, які направлені на збільшення реального капіталу суспільства, тобто на розширення чи модернізацію виробничого апарату. Це може бути пов'язано з придбанням нових машин, будинків, транспортних засобів, а також з будівництвом доріг, мостів та інших інженерних споруд. Сюди також треба включити витрати на освіту, наукові дослідження та підготовку кадрів. Ці витрати представляють собою інвестиції в «людський капітал», які на сучасному розвитку економіки набувають все більшого і більшого значення, тому що на сам кінець результатом людської діяльності виступають і будинки, і споруди, і машини, і устаткування, і саме головне, основний фактор сучасного економічного розвитку – інтелектуальний продукт, який визначає економічне положення країни в світовій ієрархії держав.

Інвестиції класифікують за різними ознаками.

I. За об'єктами вкладання засобів розрізняють реальні, фінансові та інтелектуальні інвестиції.

Реальні інвестиції – це вкладання грошових коштів у реальні активи (матеріальні та нематеріальні), іншими словами це вкладання в основний капітал (придбання машин, обладнання, будівництво, поповнення запасів, тощо). Вкладання засобів у нематеріальні реальні активи, пов'язані з НТП, називають інноваційними інвестиціями.

Фінансові інвестиції – це вкладання грошових коштів у різні фінансові активи, передусім у цінні папери, валюту, розміщення капіталу в банках.

Інтелектуальні інвестиції – купівля патентів, ліцензій, ноу-хау, вкладання у науку, в людину (освіту).

II. За характером участі в інвестуванні інвестиції бувають прямі й непрямі.

Пряма інвестиція – це безпосередня участь інвестора у виборі об'єкта інвестування і вкладанні коштів.

Непряма інвестиція – це опосередкована участь у виборі об'єкта інвестування і вкладання коштів іншими способами (фінансовими посередниками). Інвестор купує цінні папери фінансових посередників, наприклад, інвестиційні сертифікати інвестиційних компаній.

III. За терміном реалізації розрізняють короткострокові та довгострокові інвестиції.

Короткострокові інвестиції – це вкладання капіталу на період не більше ніж один рік.

Довгострокові інвестиції – це вкладання капіталу на період понад один рік. У практиці великих інвестиційних компаній довгострокові інвестиції деталізують так:

- а) до двох років;
- б) від двох до трьох років;
- в) від трьох до п'яти років;

г) понад п'ять років.

IV. За формою власності інвестиції поділяються на приватні та державні, іноземні та спільні.

Приватні – це інвестиції, що здійснюються громадянами, недержавними підприємствами, господарськими асоціаціями, спілками і товариствами, громадським та релігійними організаціями, іншими юридичними особами, заснованими на колективній власності.

Державні – це інвестиції, що здійснюються органами влади за рахунок коштів бюджетів, позабюджетних фондів і позичкових коштів, а також державними підприємствами і установами за рахунок власних і позичкових коштів

Іноземні інвестиції здійснюють іноземні громадяни, юридичні особи і держави.

Спільні – це інвестиції, що здійснюють юридичні та фізичні особи як України, так і закордонних держав.

V. З огляду на спрямованість дій виділяють чотири види інвестицій: нетто-інвестиції, екстенсивні інвестиції, реінвестиції, брутто-інвестиції.

Нетто-інвестиції – це інвестиції на заснування проекту (початкові інвестиції).

Екстенсивні інвестиції – це інвестиції на розширення (збільшення) виробничого потенціалу.

Реінвестиції – повторні інвестиції за рахунок використання прибутку, отриманого від первинного вкладення капіталу.

Брутто-інвестиції – це нетто-інвестиції плюс реінвестиції.

Процес реалізації інвестицій називається інвестуванням, а сукупність заходів, що його забезпечують – **інвестиційною діяльністю**.

Джерелами інвестиційної діяльності можуть бути:

- 1) державний бюджет,
- 2) капіталізована частка прибутку підприємств та їх амортизаційний фонд,

- 3) кредити комерційних банків,
- 4) кошти від приватизації,
- 5) заощадження населення,
- 6) ресурси інвестиційних, страхових фондів, кредитних спілок.
- 7) приватні доходи іноземців,
- 8) бюджети іноземних держав,
- 9) кошти міжнародних фінансових організацій та установ.

Практика господарювання свідчить, що основою економічного зростання будь-якої країни є внутрішні інвестиції. Головним внутрішнім інвестором в Україні залишаються самі підприємницькі структури. Збільшення внутрішніх інвестицій залежить від умов, які забезпечує держава для їх залучення, але не менша роль відводиться самим підприємствам, від ефективності функціонування яких залежать інвестиційні можливості держави.

Розрізняють інвестиційну політику держави та інвестиційну політику інвестора. Обидва рівня тісно пов'язані між собою, мають спільну нормативну базу, однак реалізуються самостійно.

Державна інвестиційна політика — це діяльність держави щодо регулювання інвестиційної діяльності з метою реалізації цілей економічної, науково-технічної та соціальної політики; комплекс економічних, організаційно-правових та інших заходів держави, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату, структурну перебудову, підвищення ефективності національної економіки.

Державне регулювання інвестиційної діяльності за своєю суттю це вплив, який чиниться державою на суб'єкти інвестиційної діяльності в процесі реалізації інвестицій. Таке регулювання здійснюється з метою реалізації економічної, науково-технічної та соціальної політики; визначається показниками економічного і соціального розвитку України, республіканськими (АР Крим) і регіональними програмами соціально-економічного розвитку, республіканським і місцевими бюджетами, передбаченими в них обсягами державного фінансування інвестиційної діяльності.

При цьому створюються пільгові умови інвесторам, що здійснюють діяльність у найбільш важливих напрямках для задоволення суспільних потреб. Перш за все, у соціальній сфері, технічному і технологічному вдосконаленні виробництва, створення нових робочих місць для громадян, які потребують соціального захисту, реалізації інноваційних проектів, у агропромисловому комплексі, у виробництві будівельних матеріалів, у галузі освіти, культури, охорони навколишнього середовища і здоров'я.

Інвестиційна політика в Україні визначена низкою нормативних актів. Так, положення щодо державного регулювання інвестиційної діяльності містяться в декількох нормативних актах. Перш за все, це Конституція України та Закон України «Про інвестиційну діяльність». Однак найбільше відображення вона знайшла в «Концепції регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкової трансформації економіки», затвердженій постановою Кабінету Міністрів України у 1995 році. У ній сформульовані принципи державної інвестиційної політики України, а саме:

- 1) послідовна децентралізація інвестиційного процесу;
- 2) збільшення частки внутрішніх (власних) коштів суб'єктів господарювання у фінансуванні інвестиційних проектів;
- 3) перенесення центру ваги з безповоротного бюджетного фінансування у виробничу сферу на кредитування;
- 4) виділення бюджетних коштів переважно для реалізації державних пріоритетів, програм і проектів, спрямованих на структурну перебудову економіки за адресним принципом;
- 5) фінансування будівництва нових об'єктів за рахунок бюджетних коштів на конкурсній основі;
- 6) надання переваг у завершенні раніше розпочатих будівель, технічного переозброєння та реконструкції діючих підприємств;
- 7) здійснення державними органами контролю за цільовим використанням централізованих інвестицій;
- 8) розширення змішаного фінансування інвестиційних проектів;

- 9) удосконалення нормативної та правової бази з метою залучення значних обсягів інвестицій;
- 10) упровадження системи страхування інвестицій.

Закон України «Про інвестиційну діяльність» закріплює форми державного регулювання інвестиційної діяльності; передбачає порядок розміщення державного замовлення на виконання робіт у капітальному будівництві; визначає основи здійснення державної експертизи інвестиційних проектів.

Відповідно до статті 12 частини 1 зазначеного закону державне регулювання інвестиційної діяльності включає:

- пряме управління державними інвестиціями;
- регулювання умов інвестиційної діяльності (опосередковане управління);
- контроль за законністю здійснення інвестиційної діяльності всіма інвесторами та всіма учасниками.

Управління державними інвестиціями здійснюється загальнодержавними, республіканськими (АР Крим) і місцевими органами виконавчої влади і управління та включає:

- прогнозування, планування та програмування розвитку національної економіки, її окремих елементів;
- формування бюджету, передбачення у ньому обсягів державного фінансування;
- планування централізованих державних засобів;
- розміщення держконтрактів і контроль за їх виконанням;
- визначення умов реалізації інвестиційних проектів та їх експертизу;
- проведення інвестиційної діяльності (інвестування бюджетних, позабюджетних та інших коштів, призначених для цих цілей).

Регулювання умов інвестиційної діяльності (вплив на приватні інвестиційні рішення) здійснюється за допомогою макро- та мікроекономічних, інституційних інструментів.

Макроекономічні важелі визначають загальноекономічний клімат інвестицій (ставка облікового процента, рівень інфляції, темпи розвитку, розмір дефіциту державного бюджету, способи його фінансування, зовнішньоекономічний режим тощо).

Мікроекономічні інструменти – це засоби впливу держави на окремі галузі, сфери або окремі складові інвестицій (податкові ставки, норми амортизації, пільгові кредити, гарантії і т. ін.).

Інституційні інструменти дають можливість узгодити дії інвесторів і створюють умови для проведення інвестиційної діяльності у найоптимальнішому режимі.

Державне регулювання умов інвестиційної діяльності здійснюється шляхом:

- системи податків з диференціацією суб'єктів і об'єктів оподаткування, податкових ставок і податкових пільг;
- політики ціноутворення;
- державних норм, правил і стандартів;
- проведення кредитної та амортизаційної політики, у т. ч. шляхом прискореної амортизації основних фондів;
- надання фінансової допомоги у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій, бюджетних позик на розвиток окремих регіонів, галузей і виробництв;
- проведення експертизи інвестиційних програм і проектів будівництва;
- визначення умов користування землею, водою та іншими природними ресурсами;
- ліцензування спеціальних видів робіт у процесі здійснення інвестиційної діяльності (в проектуванні, будівництві та ін);
- контролю за дотриманням державних стандартів, норм, правил, затвердженої містобудівної документації, інвестиційних програм і проектів будівництва.

11.5.2 Структура капіталовкладень та її регулювання

Близько 80% всіх інвестицій складають реальні інвестиції, які спрямовані на розширене відтворення основних фондів виробничого та невиробничого призначення. Вони отримали назву **капітальних вкладень**.

Основними складовими капіталовкладень є:

- 1) витрати на проектно-дослідну діяльність (розробку техніко-економічного обґрунтування доцільності інвестування, розробку проектно-кошторисної документації);
- 2) витрати на будівельно-монтажні роботи (на будівельні матеріали, використання будівельної техніки тощо);
- 3) витрати на придбання різних видів технологічного устаткування, машин, механізмів, та їх монтаж.

Прийнято розрізняти: галузеву, територіальну, відтворювальну та технологічну структури капіталовкладень.

Галузева структура характеризує розподіл капітальних вкладень за основними галузями економіки. Вона вважається прогресивною, якщо абсолютно й відносно збільшуються капіталовкладення у розвиток провідних галузей, які сприяють науково-технічному прогресу. До таких, насамперед, належать машинобудування, точне приладобудування, хімічна промисловість, розвиток комп'ютерних технологій тощо. Меншу частку займають такі галузі: житлове господарство, транспорт і зв'язок, будівництво об'єктів виробничої та невиробничої сфер, сільське господарство. Стан галузевої структури капітальних вкладень визначає темпи науково-технічного прогресу, ефективність функціонування економіки.

Територіальна структура характеризує розподіл капіталовкладень за регіонами і залежить від низки чинників: стану інвестиційного клімату в регіоні, послідовності ринкових перетворень, рівня економічного розвитку, наявності природних ресурсів, стану виробничої та фінансової інфраструктур.

Відтворювальна структура капіталовкладень характеризується співвідношенням витрат на створення нових, розширення, технічне переозброєння та реконструкцію діючих основних фондів.

Реконструкція означає повне або часткове переобладнання виробництва, яке супроводжується заміною устаткування, автоматизацією виробництва. Тобто це не тільки просте відтворення основних засобів, а й відновлення їх на більш високій технологічній основі. Під час реконструкції можуть розширюватися окремі будови і споруди виробничого призначення, якщо нове високотехнологічне устаткування не розміщується у старих приміщеннях, а також може здійснюватися будівництво нових споруд виробничого призначення замість тих, що ліквідуються.

Технічне переозброєння – це комплекс заходів щодо підвищення технологічного рівня виробництва відповідно до сучасних вимог шляхом оновлення та приросту устаткування. Технічне переозброєння впливає лише на активну частину основних засобів і, на відміну від реконструкції, не потребує додаткового розширення виробничих площ. Метою технічного переозброєння є інтенсифікація виробництва, збільшення виробничих потужностей, забезпечення зростання продуктивності праці та ресурсозбереження.

Між реконструкцією та технічним переозброєнням існує багато спільного відносно кінцевих цілей, складу робіт. Однак суттєва відміна між ними полягає в тому, що реконструкція за своїми масштабами охоплює значно більший обсяг робіт, пов'язаних із переобладнанням діючих і будівництвом нових об'єктів, комунікацій. Щодо технічного переозброєння, то воно означає насамперед упровадження прогресивних технологій з мінімумом будівельно-монтажних робіт. Саме тому частка будівельно-монтажних робіт у процесі технічного переозброєння не перевищує 10 % від загального обсягу капіталовкладень, тоді як під час реконструкції ця частка досягає 50-60 %.

Відтворювальна структура вважається ефективною, якщо переважає частка витрат на реконструкцію та технічне переозброєння основних фондів,

що сприяє зменшенню капіталомісткості продукції та зростанню фондівіддачі. Відтворювальна структура впливає на технологічну.

Технологічна структура капіталовкладень – це співвідношення витрат на будівельно-монтажні роботи, придбання устаткування, інструментів, інвентарю. Прогресивні зрушення в технологічній структурі оцінюються зіставленням у динаміці (порівняно з попереднім або базовим періодом) часток витрат на устаткування або на будівельно-монтажні роботи у загальному обсязі капіталовкладень. Ефективність технологічної структури визначається переважаючою часткою витрат на устаткування і зменшенням частки витрат на будівельно-монтажні роботи. Технологічна структура капіталовкладень має вирішальне значення для ефективного функціонування економіки. Відтворювальна та технологічна структури аналізуються за територіальною ознакою та по галузях.

Оскільки ефективність використання капіталовкладень значною мірою залежить від прогресивності їх технологічної структури, виникає необхідність аналізу чинників, що визначають цю структуру. Суттєво впливає на технологічну структуру галузева структура капіталовкладень. Відносне збільшення асигнувань у галузі з традиційно високими частками витрат на устаткування (машинобудування, приладобудування, легка, харчова промисловість) зумовлює зростання активної частки вкладень і покращання технологічної структури. І навпаки, розширення асигнувань у такі галузі, як паливно-енергетичний комплекс, хімічна промисловість, чорна металургія, в яких частка витрат на устаткування значно менша (близько 40 %), призводить до погіршення технологічної структури капіталовкладень.

На технологічну структуру також впливає розподіл капіталовкладень між виробничою та невиробничою сферою, оскільки у виробничих вкладеннях частка будівельно-монтажних робіт нижча, ніж у невиробничих. Тому технологічна структура може погіршуватися за умови збільшення асигнувань у будівництво невиробничих об'єктів соціально-культурної сфери, а також

розширення нового будівництва у разі подорожчання будівельно-монтажних робіт.

11.5.3 Державне регулювання інвестиційної діяльності

Держава регулює інвестиційну діяльність у сфері будівництва з метою захисту громадських інтересів споживачів, замовників, жителів, працівників відносно якості, потужності, а також безпеки і відповідності об'єктів будівництва встановленим нормам.

З цією метою використовуються така форма державного регулювання як обов'язкова експертиза інвестиційних проектів будівництва.

З правової точки зору ***інвестиційний проект*** – це розроблений за участю проектною організацією та прийнятий у встановленому порядку правовий акт інвестора, який містить обов'язкове для суб'єктів інвестиційної діяльності рішення про будівництво і введення в експлуатацію об'єкта.

Особливий статус у здійсненні інвестиційної діяльності мають головні її суб'єкти – замовник і підрядник.

Замовник – це суб'єкт інвестиційної діяльності в галузі капітального будівництва, який замовляє у підрядника виконання проектно-вишукувальних, будівельних і пов'язаних з цим робіт. У ролі замовника може виступати як сам інвестор або вповноважена ним особа, в т.ч. консалтингова/інжинірингова організація, що спеціалізується на будівництві.

Підрядник – це організація або індивідуальний підприємець, який на договірних засадах за плату виконує за замовленням замовника проектно-вишукувальні, будівельні та пов'язані з цим роботи. Залежно від обсягу повноважень розрізняють генерального підрядника і субпідрядників.

Генеральний підрядник – це організація, яка забезпечує якісне виконання всього обсягу робіт на об'єкті, що будується і несе відповідальність за це перед замовником. При цьому вона власними силами може виконувати лише частину робіт, а для виконання решти – повинна залучати субпідрядників.

Субпідрядник – це організація, яка за договором з генеральним підрядчиком виконує доручений обсяг і вид робіт та несе відповідальність за виконання роботи перед генпідрядником.

Відповідальність за якість інвестиційного проекту несе проектна організація, яка розробляє такий проект.

Згідно зі статтею 15 Закону України "Про інвестиційну діяльність" інвестиційні програми і проекти будівництва підлягають обов'язковій державній експертизі на предмет дотримання в них санітарних та епідеміологічних нормативів, нормативів екології, охорони праці, енергозбереження, пожежної безпеки, надійності та необхідної довговічності будинків, споруд, а також архітектурних вимог.

Державна експертиза інвестиційного проекту – це офіційна оцінка компетентним державним органом основних даних інвестиційного проекту та його відповідності обов'язковим вимогам.

Державна експертиза інвестиційних програм та проектів будівництва проводиться спеціалізованою державною організацією – Українською державною інвестиційною експертизою, яка створюється та діє у порядку, встановленому КМУ.

Порядок проведення державної експертизи інвестиційних програм та проектів будівництва визначається КМУ. Сьогодні такий порядок регулюється Постановою КМУ «Про порядок затвердження інвестиційних програм та проектів будівництва та проведення їх державної експертизи» (2007р.).

Для проведення комплексної державної експертизи інвестиційних програм та проектів будівництва інвестор (замовник) укладає угоду з відповідною службою Укрінвестекспертизи, яка залучає на договірних засадах уповноважених юридичних осіб, які відповідно до законодавства мають право проводити державну експертизу. Як правило, державна експертиза проводиться протягом 45 календарних днів, але в окремих випадках, при проведенні експертизи більш складних в екологічному плані об'єктів, це може тривати і довше. Максимальний строк проведення комплексної експертизи, згідно з

нормативними документами, складає 120 календарних днів. Вартість проведення такої експертизи складає не вище 10% вартості розробки інвестиційних проектів та програм.

11.5.4 Державне замовлення на виконання робіт у капітальному будівництві як форма реалізації державних інвестицій

Однією з форм реалізації державних інвестицій є державне замовлення на виконання робіт у капітальному будівництві.

Державне замовлення у капітальному будівництві – це договір, що укладається державою в особі уповноваженого міністерства (відомства) або адміністрації регіону з будівельною компанією (підрядником), або забудовником на виконання певного обсягу будівельно-монтажних робіт відповідної якості для введення в експлуатацію об'єкта будівництва. В економічній практиці він трансформується в економічний показник «державне замовлення на введення в дію об'єкта».

Державне замовлення у будівництві встановлюється як на введення в дію виробничих так і невиробничих об'єктів.

Державне замовлення на введення у дію об'єктів повинно бути обґрунтованим з огляду на потребу суспільства у необхідності введення такого об'єкта, з огляду можливостей здійснення подібних заходів.

Державне замовлення на виконання будівельних робіт та введення об'єкта в експлуатацію може мати місце лише в тому випадку, якщо виробничі можливості галузі не забезпечують потреби суспільства в той чи іншій продукції (послугі), а недержавні підприємницькі структури галузі не зацікавлені або не можуть забезпечити нарощування обсягу виробництва продукції (послуги) в розмірах, необхідних суспільству. За таких обставин виникає дефіцит продукції або послуги, обумовлений дефіцитом виробничих потужностей (основних фондів), який повинен бути усунений за допомогою збільшення виробничих потужностей (основних фондів) за рахунок державних

коштів. Таким чином, першим етапом розрахунку є постановка питання: чи існує потреба в інвестуванні коштів у розвиток тієї чи іншої галузі. Відповідь буде позитивна, якщо при зіставленні необхідного обсягу виробництва продукції цієї галузі з можливим її виробництвом виявиться, що необхідний обсяг виробництва продукції більше можливого обсягу. Необхідний розмір інвестування повинен забезпечити приріст обсягу виробництва продукції.

При обґрунтуванні можливостей державного замовлення на виконання робіт у капітальному будівництві та введення в дію об'єктів необхідно мати на увазі, що вони, в першу чергу, залежать від фінансових ресурсів у державному і в тому числі у місцевому бюджетах.

Розміщується державне замовлення, як правило, на конкурсних засадах з урахуванням економічної вигідності цих замовлень для будівельних підприємств та організацій.

11.6. ПРОГНОЗУВАННЯ ТА ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Особливості транспортної галузі.*
2. *Показники роботи вантажного транспорту.*
3. *Показники роботи пасажирського транспорту.*
4. *Особливості державного регулювання перевезень.*
5. *Обґрунтування можливостей транспорту у перевезенні вантажів.*

Ключові поняття та терміни: транспорт, обсяг перевезень вантажів, чисельність пасажирів, обсяг вантажообороту, обсяг пасажирообороту, пропускна спроможність транспортної магістралі, провізна спроможність транспортної магістралі, транспортна активність населення

11.6.1 Транспорт як об'єкт планування та державного регулювання

Транспорт – галузь інфраструктурна. Її призначення – обслуговування галузей матеріального виробництва, невиробничої сфери та населення шляхом надання послуг щодо переміщення вантажів та пасажирів. За цієї причини функціонування транспорту з перевезення вантажів відносять до матеріального виробництва, а з перевезення населення – до невиробничої сфери.

Продукцією галузі є послуга з перевезення вантажів та пасажирів. Вона не має матеріально-речового характеру, але (як і всяка інша продукція) має вартість, і таким чином, збільшує вартість продукції, яка створена у інших галузях народного господарства, та привносить свій внесок до загального обсягу, створеного у країні ВВП та НД.

Транспорт поділяється на вантажний – займається перевезеннями вантажів та пасажирський – займається перевезеннями пасажирів.

В Україні для перевезення народногосподарських вантажів та пасажирів використовуються такі 6 видів транспорту: залізничний, автомобільний, водний (морський та річковий), авіаційний та трубопровідний. В останні роки провідне місце в обсязі транспортної роботи посідає автомобільний транспорт (більш ніж 50%), а в обсязі перевезень вантажів – залізничний (до 40%).

При виборі виду вантажного транспорту необхідно врахувати такі критерії:

- вид вантажу (продукції);
- відстань доставки вантажу (особливо важливо для вантажів, що швидко псуються);
- вартість доставки вантажу.

Найбільш дешевим видом транспорту сьогодні є трубопровідний. Однак ним можна перевозити лише окремі види вантажів. Іншим дешевим транспортом є водний. Однак він має сезонний характер (особливо річковий), не скрізь є суднохідні водойми та швидкість доставки вантажу невелика.

Далі йде залізничний транспорт. Розвиненість в Україні мережі залізничних доріг та достатньо висока швидкість доставки ним вантажів сприяє тому, що цей вид транспорту стає домінуючим у загальному обсязі перевезень. Його доцільно використовувати для перевезення великих за обсягом вантажів на великі відстані.

Головними завданнями транспорту є задоволення потреб галузей народного господарства у перевезенні вантажів, а населення – у переміщенні. Для вирішення цих головних завдань транспорту треба вирішити такий комплекс заходів:

- підвищити ефективність використання всіх видів транспорту;
- скоротити терміни доставки вантажів;
- оновити транспортний парк;
- скоротити витрати, а відповідно, і вартість перевезень;
- підвищити якість обслуговування пасажирів.

Результати функціонування транспорту вимірюються показниками його продукції та роботи.

Показниками продукції є:

1. *Обсяг перевезень вантажів (Q пер)* характеризує масу вантажу, що перевозиться і, відповідно, вимірюється в тоннах.

2. *Чисельність пасажирів (Т пас)* характеризує кількість перевезених пасажирів і визначається за кількістю проданих білетів.

Показниками роботи транспорту є:

1. *Обсяг вантажообороту (Q ван.об)* характеризує роботу щодо переміщення вантажів на певну відстань і, відповідно, вимірюється у тонно-кілометрах (**т·км**).

2. *Обсяг пасажирообороту (Q пас.об)*, характеризує роботу щодо пересування пасажирів на певну відстань і, відповідно, вимірюється у пасажиро-кілометрах (**пас·км**).

3. *Обсяг приведенного вантажообороту (Q пр.ван.об)*, характеризує роботу всього транспорту загалом. Визначається додаванням першого та другого показника. Але при цьому обсяг пасажирообороту за допомогою відповідних коефіцієнтів перерахунку перераховується у вантажообіг. Вимірюється цей показник у наведених тонно-кілометрах.

$$Q \text{ пр.ван.об} = Q \text{ ван.об} + Q \text{ пас.об} \times k \text{ пр}, \quad (11.18)$$

де **k пр** – коефіцієнт приведення для відповідного виду транспорту.

Наприклад, для залізничного транспорту $k \text{ пр} = 0,112$. У даному коефіцієнті враховується середня вага пасажирів (80 кг) та кількість (вага) вантажу, який дозволено безкоштовно перевозити разом із пасажиром (32 кг).

Між показниками роботи транспорту та продукції транспорту існує така залежність:

$$Q \text{ ван.об} = Q \text{ пер} \times l \text{ пер}, \quad (11.19)$$

де *l пер*- дальність перевезень вантажів, км

$$Q \text{ пас.об} = T \text{ пас} \times L \text{ пер}, \quad (11.20)$$

де **L пер** – дальність поїздки пасажирів, км.

Звідси впливають формули розрахунку середньої дальності однієї поїздки пасажирів ($L_{пер}$) та середньої дальності перевезення вантажів ($l_{пер}$):

$$l_{пер} = \sum Q_{ван/об} : \sum Q_{пер}, \quad (11.21)$$

$$L_{пер} = \sum Q_{пас/об} : \sum T_{пас} \quad (11.22)$$

11.6.2 Методологія державного регулювання перевезень

Державне регулювання перевезень вантажів являє собою вплив держави на процеси, що відбуваються у транспортній галузі і, перш за все, на процес переміщення народногосподарських вантажів.

Виходячи з цього, предметом державного регулювання виступає обсяг перевезень вантажів.

Розрізняють такі види перевезень:

- міждержавні,
- міжрегіональні,
- внутрішньорегіональні.

Інструментом державного регулювання виступає державне замовлення на перевезення народногосподарських вантажів – міжрегіональних та міждержавних. Воно поширюється на залізничний, морський, автомобільний транспорт та являє собою угоду, що укладається між державою в особі відповідного транспортного міністерства (міністерства шляхів сполучення, міністерства автомобільного транспорту) з транспортним підприємством на доставку споживачам певного вантажу.

У порядку державного замовлення перевозиться:

1) продукція промисловості та сільського господарства, що виробляється у порядку державного замовлення;

2) продукція (вантажі), що відправляється на експорт за держзамовленням.

Методологія державного регулювання перевезень являє собою сукупність основних правил, що покладені в основу державного регулювання обсягу перевезень вантажів. Такими правилами є:

1. Для визначення напрямку, форм та методів державного регулювання *обсяг перевезення вантажів обґрунтовується з двох боків: з боку потреб народного господарства у перевезеннях та з боку можливостей транспорту здійснювати перевезення вантажів.*
2. У першу чергу *визначається потреба народного господарства у перевезенні вантажів.* При цьому застосовується метод збільшених вимірників, заснований на використанні показника *«коефіцієнта перевезення вантажу».*
3. *Можливість транспорту здійснювати перевезення вантажів залежить від таких факторів:*
 - наявності та стану транспортних магістралей;
 - наявності транспортних засобів та ефективності їх використання;
 - наявності необхідних матеріальних ресурсів (наприклад, запчастин) та ефективності їх використання;
 - наявності у галузі робочої сили та ефективності її використання;
 - наявності фінансових ресурсів та ефективності їх використання.

Під час урахування впливу перерахованих факторів використовується нормативний, балансовий методи та метод факторів.

11.6.3 Визначення потреб народного господарства у перевезенні народногосподарських вантажів

Як уже зазначалося вище, для визначення потреби народного господарства у перевезенні вантажів використовується метод збільшених вимірників. В основу даного методу покладено коефіцієнт перевезення вантажу ($k_{пер}$), який показує ступінь перевезення продукції, що виробляється. Визначається він за видами продукції за такою формулою:

$$k_{\text{пер}} = Q_{\text{пер}} : Q_{\text{вир}}, \quad (11.23)$$

де : $Q_{\text{пер}}$ – сумарний обсяг перевезень даного виду продукції (вантажу) всіма видами транспорту;

$Q_{\text{вир}}$ – обсяг виробництва даного виду продукції.

Наприклад, коефіцієнт перевезення вугілля в Україні дорівнює 0,950. Це означає, що 95% вугілля, що виробляється у країні, перевозиться різними видами транспорту. (І лише 5% споживається у місцях його видобутку).

Теоретично значення даного коефіцієнта може змінюватися у сегменті [0; 1]. Практично його значення завжди більше 0, оскільки, як правило, певна частина продукції, що виробляється, завжди транспортується до місць її споживання. Більш того, його значення може перевищувати 1. Це має місце тоді, коли вантаж перевозиться різними видами транспорту.

Факторами, що впливають на коефіцієнт перевезення, є:

- 1) зміна кількості споживачів продукції: зміна місць переробки сировини, поява нових переробних підприємств за межами регіону видобутку сировини;
- 2) зміна обсягів споживання існуючими споживачами;
- 3) зміна обсягів переробки на діючих переробних підприємствах.

Методика розрахунку потреб народного господарства в обсязі перевезення даного виду вантажу зводиться до таких 4 стадій (етапів):

1. Проводиться розрахунок та аналіз показників базисного року:

- визначається сумарний обсяг перевезення даного виду продукції (вантажу) всіма видами транспорту:

$$Q_{\text{пер}}^{\circ} = \sum Q_{\text{пер}} i^{\circ}, \quad (11.24)$$

де $Q_{\text{пер}} i^{\circ}$ - обсяг перевезення даного виду вантажу у базисному році i -им видом транспорту;

- визначається ступінь перевезення даного виду продукції (вантажу):

$$k_{\text{пер}}^{\circ} = Q_{\text{пер}}^{\circ} : Q_{\text{вир}}^{\circ}, \quad (11.25)$$

де $Q_{\text{вир}}^{\circ}$ - обсяг виробництва даного виду продукції у базисному році.

2. Визначається очікувана у розрахунковому році зміна ступеня перевезення продукції під впливом j -их факторів ($\Delta k_{\text{пер } j}$, $\sum \Delta k_{\text{пер } j}$).

3. Визначається очікувана у розрахунковому році ступінь перевезення даного виду продукції (вантажу):

$$k_{\text{пер}^1} = k_{\text{пер}^0} + \sum \Delta k_{\text{пер } j} \quad (11.26)$$

4. Визначається очікуваний у розрахунковому році обсяг перевезень даного виду вантажу (продукції):

$$Q_{\text{пер}^1} = Q_{\text{пр}^1} \times k_{\text{пер}^1} \quad (11.27)$$

11.6.4 Обґрунтування можливостей перевезення вантажів (на прикладі залізничного транспорту)

Можливості транспорту здійснювати перевезення вантажів, як зазначалося вище, визначаються сукупним впливом ряду факторів. У першу чергу, можливість перевезення залежить від потужності та стану транспортної магістралі.

Потужність транспортної магістралі вимірюється двома показниками:

- пропускною спроможністю транспортної магістралі (ПССМ);
- перевізною спроможністю транспортної магістралі (ПВСМ).

Пропускна спроможність транспортної магістралі характеризує максимальну кількість транспортних засобів, які можуть бути пропущені даною транспортною магістраллю в обох напрямках руху. Одиниця виміру – кількість одиниць транспортних засобів.

Перевізна спроможність транспортної магістралі характеризує максимальну кількість вантажів, які можуть бути перевезені по даній транспортній магістралі в обох напрямках руху. Одиниця виміру – тонни вантажу. Для розрахунку цього показника необхідно пропускну спроможність транспортної магістралі помножити на середню вагу вантажу, що перевозиться одним транспортним засобом.

На залізничному виді транспорту розмір цього показника залежить від:

- збільшення кількості транспортних засобів;
- покращення характеристик транспортного засобу.

Для визначення розміру перевізної спроможності транспортної магістралі використовується формула:

$$\text{ПВСМ} = \text{ПССМ} \times \text{н}, \quad (11.28)$$

де: **ПССМ** – пропускна спроможність транспортної магістралі;

н – середня маса вантажу, що перевозиться одним транспортним засобом, у тоннах.

Можливий обсяг перевезень вантажів залежить від кількості транспортних засобів та ефективності їх використання.

Оскільки провідне місце у перевезеннях народногосподарських вантажів займає залізничний транспорт, вплив даного фактора розглянемо на його прикладі.

На залізничному транспорті транспортними засобами для перевезення вантажів є вантажні вагони та локомотиви.

Для визначення кількості транспортних засобів, які можуть бути задіяні для перевезення вантажів, використовуються дані балансу рухомого складу, т. б. балансу вантажних вагонів та балансу локомотивів, який, як і будь-який матеріальний баланс, містить дві частини – «Ресурси» та «Використання». В частині «Використання» міститься стаття (показник) – «Робочий парк вагонів (локомотивів)», яка відображає кількість транспортних засобів, які можуть бути використані безпосередньо для перевезення вантажів.

Ефективність використання транспортних засобів вимірюється такими показниками:

1. Оборот вагона (O ваг).
2. Середньостатичне навантаження на вісь або один умовний (чотирьохвісний) вагон (m).

Оборот вагону характеризує ефективність використання вантажного вагону у часі. Цей показник показує час (у годинах або добах) з моменту

завантаження вантажу у вагон та до наступного завантаження вантажу у цей же вагон.

Його складові: час на завантаження та розвантаження (складає 35% часу обороту), час у русі (23%), час простоїв на проміжних та технічних станціях (42%).

Чим ефективніше використовується транспортний засіб, тим швидший оборот вагона, тим більше вантажу він спроможний перевезти.

Середньостатичне навантаження характеризує ефективність використання вантажопідйомної сили вагона. Цей показник показує середню кількість вантажу (в тоннах), яка у середньому перевозиться одним транспортним засобом. Вимірюється т/ваг. Залежить від виду вантажу, що перевозиться. Розраховується за формулою середньозваженої, де в якості ваги виступає кількість вагонів, що перевозять даний вантаж. Чим більша кількість вантажу, що перевозиться одним вантажним вагоном, тим ефективніше використовується вантажний вагон.

Можливий обсяг перевезень вантажів залежить також від часу, протягом якого буде вестися робота з перевезення вантажу (T).

Виходячи зі сказаного вище, для розрахунку можливого обсягу перевезень вантажів використовується така формула:

$$Q_{пер} = \frac{N_{ваг}}{O_{ваг}} \times m \times T, \quad (11.29)$$

11.6.5 Державне регулювання пасажирських перевезень

Предметом державного регулювання пасажирських перевезень є обсяг пасажирообороту, що характеризує роботу пасажирського транспорту.

Для вибору напрямків та методів державного регулювання обсягів пасажирообороту необхідно провести розрахунок його очікуваного обсягу.

В основу розрахунку очікуваного обсягу пасажирообороту покладена транспортна активність населення.

Транспортна активність населення вимірюється:

1) **Кількістю поїздок**, що здійснює у середньому одна особа за рік. Одиниця виміру – поїздок /особу. Визначається за формулою:

$$\text{Тр.а} = \text{N поїзд.} : \text{T насел.}, \quad (11.30)$$

де **T насел.** – чисельність населення у країні у розрахунковому році;

N поїзд – кількість поїздок, що здійснює все населення за рік. (Чисельно дорівнює кількості пасажирів).

2) **Обсягом пасажирообороту**, що приходить у середньому на одну особу на рік. Одиниця виміру – пас·км /чол. Визначається за формулою:

$$\text{Тр.а} = \text{Q пас/об} : \text{T насел.} \quad (11.31)$$

На транспорту активність населення впливають такі фактори:

- зміна грошових доходів населення;
- зміна транспортних тарифів;
- зростання цін на предмети першої необхідності;
- розвиток туризму у країні.

Методика визначення очікуваного обсягу пасажирообороту являє собою таку послідовність розрахунків:

1. За кількістю проданих білетів визначається чисельність пасажирів у базисному році та на її основі розраховується транспортна активність населення:

$$\text{N поїзд}^\circ = \text{T пас}^\circ \quad (11.32)$$

$$\text{Тр.а}^\circ = \text{N поїзд}^\circ : \text{T насел}^\circ \quad (11.33)$$

2. Розраховується середня дальність однієї поїздки пасажирів у базисному році:

$$\text{L пер}^\circ = \sum \text{Q пас/об}^\circ : \sum \text{T пас}^\circ \quad (11.34)$$

3. Під впливом зазначених вище факторів прогнозується очікувана у розрахунковому році зміна транспортної активності населення ($\Delta \text{Тр.а}$) (для

цього використовуються регресійні моделі) та визначається очікувана транспортна активність населення у розрахунковому році:

$$\text{Тр.а}^1 = \text{Тр.а}^0 + \Delta\text{Тр.а} \quad (11.35)$$

4. Експертним шляхом прогнозується очікувана зміна показників середньої дальності однієї поїздки пасажирів у розрахунковому році ($\Delta L_{\text{пер}}$) та визначається середня дальність однієї поїздки пасажирів у розрахунковому році:

$$L_{\text{пер}}^1 = L_{\text{пер}}^0 + \Delta L_{\text{пер}} \quad (11.36)$$

5. Розраховується очікувана у розрахунковому році чисельність пасажирів:

$$\text{Тпас}^1 = \text{Тр.а}^1 \times \text{Т насел}^1 \quad (11.37)$$

6. Визначається очікуваний у розрахунковому році обсяг пасажирообороту:

$$Q_{\text{пас/об}}^1 = \text{Тпас}^1 \times L_{\text{пер}}^1 \quad (11.38)$$

Порівняння розрахованого показника з можливим обсягом пасажирообороту, що враховує виробничі можливості пасажирського транспорту, дозволяє виявити необхідність розвитку або стримування функціонування пасажирського транспорту в розрахунковому році або на перспективу.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Предметом державного регулювання у промисловості є:

- а) обсяг виробництва продукції;
- б) використання продукції;
- в) розвиток підприємства;
- г) розвиток конкуренції.

2. Для визначення можливого обсягу виробництва промислової продукції використовується:

- а) баланс засобів виробництва;

- б) баланс предметів споживання;
- в) баланс виробничих потужностей.

3. Виробнича потужність промисловості – це:

- а) обсяг промислової продукції, що фактично вироблений у промисловості;
- б) максимально можливий випуск промислової продукції з основних виробничих фондів за рік;
- в) можливості діючого обладнання в галузі.

4*. Розмір виробничої потужності промисловості залежить від:

- а) кількості обладнання;
- б) продуктивності одиниці обладнання за одиницю часу;
- в) кількості часу, протягом якого використовується обладнання;
- г) кількості матеріальних ресурсів, що використовуються у виробництві.

5. Можливості виробництва промислової продукції обумовлюють такі фактори:

- а) виробничі потужності, матеріальні ресурси та ефективність їх використання;
- б) трудові та фінансові ресурси;
- в) основні виробничі фонди, матеріальні, трудові, фінансові ресурси та ефективність використання кожного з них ;
- г) трудові, матеріальні, фінансові ресурси та виробничі потужності.

6. При визначенні необхідного обсягу продукції сільського господарства для задоволення державних потреб складається:

- а) баланс державних закупівель;
- б) баланс валових ресурсів сільськогосподарської продукції;
- в) баланс кормів.

7*. Можливість виробництва продукції рослинництва визначають такі фактори:

- а) наявність посівних площ, що використовуються під певну культуру;
- б) урожайність рослинницької культури;
- в) валовий збір продукції;

г) обсяг державних закупівель продукції.

8. Урожайність культур, що очікується у розрахунковому році залежить від:

- а) внесення мінеральних та органічних добрив;
- б) використання нових елітних сортів насіння;
- в) упровадження прогресивних форм організації виробництва;
- г) кліматичних факторів;
- д) політичної стабільності у суспільстві;
- е) здійснення зрошення (осушення) земель.

9*. Розрізняють такі потреби у сільськогосподарській продукції:

- а) державні;
- б) загальнодержавні;
- в) внутрішньогосподарські;
- г) регіональні.

10. Фактична чисельність пасажирів визначається:

- а) за кількістю проданих білетів;
- б) за кількістю поїздок;
- в) за вартістю білетів.

11. Коефіцієнт перевезеності вантажу може приймати таке значення:

- а) дорівнювати 0;
- б) бути більшим за 0;
- в) дорівнювати 1;
- г) бути більшим за 1;
- д) бути меншим ніж 1.

12*. На транспортну активність населення впливають такі фактори:

- а) грошові доходи населення;
- б) розмір транспортних тарифів;
- в) довжина та густота доріг;
- г) реальні доходи населення;
- д) зміни цін на споживчі товари.

13*. Продукцію транспорту вимірюють такі показники:

- а) обсяг перевезень вантажів;
- б) обсяг вантажообігу;
- в) обсяг пасажирообігу;
- г) чисельність пасажирів.

14. Транспортна активність населення вимірюється таким показником:

- а) чисельністю пасажирів, що припадає на одного мешканця;
- б) кількістю поїздок, що припадає на одного мешканця;

в) обсягом пасажирообігу, що припадає на одного мешканця.

15. *Визначені у вартісній формі витрати на здійснення розширеного відтворювання основних фондів – це:*

- а) капітальні вкладення;
- б) фінансові інвестиції;
- в) інвестиції.

16*. *Обсяг капітальних вкладень, що визначається на стадії техніко-економічного обґрунтування як потрібний для введення в дію виробничих потужностей залежить від:*

- а) розміру виробничої потужності, що має бути введена в дію;
- б) розрахункового значення питомих капітальних вкладень;
- в) вартості будівельно-монтажних робіт;
- г) ціни будівництва.

17*. *Кінцеві результати інвестиційної діяльності вимірюють такі показники:*

- а) обсяг незавершеного будівництва на кінець року;
- б) обсяг готової будівельної продукції;
- в) введення в дію виробничих потужностей та об'єктів;
- г) обсяг незавершеного будівництва на початок року;
- д) річний обсяг будівельно-монтажних робіт.

18. *Співвідношення витрат, що спрямовані на виконання проектних, будівельно-монтажних та інших видів робіт, а також придбання обладнання, являє собою:*

- а) відтворювальну структуру капіталовкладень;
- б) технологічну структуру капітальних вкладень;
- в) галузеву структуру капітальних вкладень.

19. *Питомі капітальні вкладення – це:*

- а) показник, що свідчить про розмір капітальних вкладень, які необхідні для введення в дію одиниці потужності;

- б) показник, що свідчить про питому вагу будівельно-монтажних робіт у загальному обсязі капіталовкладень;
- в) вартість одного квадратного метра житла.

20. Трудові ресурси за своєю суттю – це:

- а) особи у працездатному віці;
- б) громадяни у віці від 16 років до пенсійного віку;
- в) частина населення держави, яка завдяки фізичним можливостям та трудовим навичкам бере чи може брати участь у різних сферах економічної діяльності;
- г) особи, які беруть участь у різних сферах економічної діяльності.

21. Рівень зайнятості трудових ресурсів вимірюється як:

- а) відношення чисельності осіб, які фактично працюють, до загальної чисельності населення;
- б) відношення чисельності осіб, які фактично працюють у різних сферах економічної діяльності та навчаються з відривом від виробництва, до загальної чисельності трудових ресурсів;
- в) відношення чисельності трудових ресурсів до загальної чисельності населення.

22*. Причинами виникнення надлишку робочої сили є:

- а) зменшення обсягів виробництва продукції та послуг;
- б) зростання продуктивності праці;
- в) зменшення попиту населення;
- г) зростання обсягів виробництва.

23. В основу розміру мінімальної заробітної плати згідно з законом має бути покладено:

- а) вартість робочої сили;
- б) розмір прожиткового мінімуму;
- в) вартість предметів споживання першої необхідності.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Питання до теоретичної підготовки:

1. *Національна економіка як складова світової економічної системи.*
2. *Форми зовнішньоекономічних зв'язків.*
3. *Суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності.*
4. *Рівні розвитку зовнішньоекономічних відносин.*
5. *Інструменти державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.*
6. *Форми зовнішньоторговельної політики.*
7. *Платіжний баланс: особливості побудови та збалансування.*

Ключові поняття та терміни: зовнішньоекономічні зв'язки, інтеграція, зовнішньоекономічна політика, протекціонізм, політика вільної торгівлі, платіжний баланс.

Рекомендована література: 5, 9, 11, 16, 18, 19, 44, 38, 32.

12.1. Національна економіка

як об'єкт світової економічної системи

Сьогодні на земній кулі нараховується велика кількість країн. Вони досить помітно відрізняються одна від одної як за розміром території й чисельністю населення, так і за економічною потужністю, тобто їх місцем у світовій економіці. Проте національна економіка кожної країни є складовим елементом глобальної економічної системи. Навіть найменш розвинуті країни докладають свій внесок у світовий процес економічного розвитку – своїми природними чи людськими ресурсами, виробництвом (навіть якщо воно незначного розміру в глобальному вимірі), споживанням імпортованої продукції.

У наші часи немає жодної країни, яка б знаходилася за межами світового ринку, не входила в економічні відносини з іншими державами. Зміцненню економічної взаємодії між країнами, зміцненню їхньої взаємозалежності сприяють процеси глобалізації. Глобалізація обумовлює певну стандартизованість не тільки зовнішньоекономічних стосунків країн, але й національних економік. Разом з тим, кожній країні властива певна специфіка її національної економічної структури, властиві саме цій країні риси ділової культури. Тим самим за рахунок цього збагачується і світова економіка, вона стає більш різноманітною.

Сукупність національних економік та їх взаємодія становить світове господарство. Але, варто пам'ятати, що не просто сума національних господарств різних країн, а саме їх взаємодія складає цілісну економічну систему.

Основою виникнення світового господарства є поглиблення міжнародного територіального поділу праці. Цей процес полягає у дедалі більш виразній спеціалізації національних економік на виробництві певних товарів та послуг і, як наслідок, у зростанні обсягів обміну ними. Тривалий час міжнародний поділ праці виражався у поширенні міжнародної торгівлі. На певній стадії розвитку його проявом стають міжнародні потоки капіталу та робочої сили, а також виробнича кооперація між підприємствами різних країн, яка особливо активізувалася з другої половини ХХ століття під впливом науково-технічного прогресу. Виробнича кооперація здійснюється не лише у формі обміну деталями, технологіями між фірмами, але й у створенні міжнародних підприємств. Усе це є стимулом для розвитку міжнародної економічної інтеграції, в процесі якої взаємодія національних економік настільки посилюється й ускладнюється, що вони стають невід'ємним органічним доповненням, додатком одна до одної.

Отже, світове господарство являє собою сукупність національних економік, взаємопов'язаних міжнародним поділом праці, науково-технічною та

виробничою кооперацією, міжнародною торгівлею, валютним, кредитним та іншими економічними відносинами.

12.2. Особливості міжнародних економічних зв'язків України

Повноцінне функціонування економіки жодної країни не може відбуватися без розвинутої системи зовнішньоекономічних зв'язків.

Зовнішньоекономічні зв'язки – це сфера економіки, яка включає комплекс напрямів, форм і методів, спрямованих на переміщення матеріальних, інтелектуальних ресурсів між країнами з метою їх залучення до світової науки, техніки, промисловості, культури.

Зовнішньоекономічні зв'язки існують у різних формах (іншими словами, це форми зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД), які відповідно до чинного законодавства, передусім Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», можуть здійснювати суб'єкти цієї діяльності.

Зовнішньоекономічна діяльність — це заснована на взаємовигідних економічних відносинах діяльність у галузі міжнародної торгівлі, руху капіталів, міграції робочої сили, передачі технологій.

Основними видами зовнішньоекономічної діяльності є зовнішня торгівля, фінансово-кредитні операції, підприємницька діяльність, науково-технічна кооперація з іноземними підприємцями, надання їм різноманітних послуг. Ці напрями діяльності регулюються, з одного боку, державою в особі її органів, а з іншого – недержавними органами управління економікою (біржами, торговельними палатами, спілками тощо) та самими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності на підставі укладених між ними координаційних угод.

Суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності – це її учасники, здатні відносно незалежно і активно діяти з метою реалізації своїх економічних інтересів. Ними можуть бути:

- *безпосередньо суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності* – фізичні особи та юридичні особи – підприємства, фірми, організації. Специфічними суб'єктами виступають міжнародні підприємства – багатонаціональні корпорації (міжнародні за капіталом та управлінням і за сферою діяльності), транснаціональні корпорації (національні за капіталом та управлінням і міжнародні – за сферою діяльності);
- *держави*, які беруть участь у міжнародних відносинах як безпосередньо, так і через регулювання діяльності інших суб'єктів;
- *міжнародні організації*, що беруть участь у зовнішньоекономічних відносинах залежно від мети створення, завдань і напрямків діяльності.

Зовнішньоекономічні відносини здійснюються і розвиваються на таких рівнях:

- інтеграції (рівень участі у міжнародних організаціях), коли внаслідок інтернаціоналізації переплітаються національні господарства двох або декількох країн і ними проводиться узгоджена торговельно-економічна політика;
- рівні двосторонніх відносин:
 - контактів (найпростіших економічних зв'язків, які мають епізодичний характер і регулюються, переважно, одиничними угодами);
 - взаємодії (стійких економічних зв'язків на основі міжнародних угод і домовленостей, укладених на тривалий час);
 - співробітництва (міцних економічних зв'язків на основі спільних, попередньо вироблених і узгоджених намірів, закріплених довгостроковими угодами і домовленостями).

I. Стосовно участі України у міжнародних організаціях:

а) Україна *співпрацює* в більшості найважливіших й найавторитетніших *глобальних організаціях*. Насамперед, це **ООН** та її структури, **МВФ**, **Світовий банк**, **Європейський банк реконструкції та розвитку** та **СОТ**.

б) Україна підтримує зв'язки з *країнами-сусідами*. Ці зв'язки мають: макрорегіональний характер – у формі великих інтеграційних міждержавних об'єднань та мезорегіональний характер – у формі прикордонного співробітництва.

На макрорегіональному рівні Україна є членом інтеграційних об'єднань, що сполучають країни Східної й Центральної Європи та Азії. Це – СНД, ЧЕС, ГУАМ.

Україна як європейська держава прагне інтегруватися в ЄС. Однак ця організація висуває такі вимоги до своїх потенційних членів, які Україна поки що неспроможна задовольнити. Крім того, наростає конкуренція між європейськими державами за членство в ЄС. Вступ до ЄС відкрив би великі можливості щодо прискорення економічного розвитку і підвищення добробуту нашої країни.

Інтеграція на мезорівні (співпраця прикордонних адміністративних регіонів) успішно розвивається у Західній Європі з кінця 50-х років минулого століття, вона одержала назву «єврорегіони». До компетенції єврорегіонів входить розробка і реалізація комплексних програм з вирішення спільних соціально-економічних, екологічних та інших проблем. Єврорегіони здебільшого охоплюють транскордонні території сусідніх країн, стимулюючи та активізуючи їхній економічний розвиток на основі інтеграції спільних інтересів. Україна, розташована у центрі Європи, бере активну участь у 4-х єврорегіонах: «Буг» (Волинська область, прикордонні регіони Польщі); «Карпати» (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області та суміжні території Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії); «Нижній Дунай» (Одеська область та суміжні території Молдови та Румунії); «Верхній Прут» (Чернівецька області та суміжні території Молдови та Румунії). В межах єврорегіонів здійснюється транскордонне співробітництво між сусідніми

країнами. Основними напрямками співробітництва є торгівля, спільне підприємництво, екологія і культура.

II. Рівень двосторонніх відносин

На двосторонньому рівні міжнародних відносин Україна має зв'язки переважно у формі зовнішньої торгівлі та інвестицій.

12.3. Зовнішньоекономічна та зовнішньоторговельна політика держави

Усі форми зовнішньоекономічної діяльності регулюються зовнішньоекономічною політикою держави.

Зовнішньоекономічна політика держави – система заходів, що здійснюється країною (діяльність держави), спрямована на регулювання економічних відносин країни з іншими державами; на досягнення економікою цієї країни певних переваг на світовому ринку та одночасно на захист внутрішнього ринку.

Зовнішньоекономічна діяльність регулюється правовими, адміністративними та економічними методами.

Правові методи ґрунтуються на використанні положень законодавчих актів України, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність: Законів України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про державне мито», «Про квотування та ліцензування експорту товарів (робіт, послуг), «Про єдиний митний тариф» тощо.

Адміністративні методи найдоцільніше застосовувати за умов економічної нестабільності, зростання дефіциту та інфляції» Ними користуються, як правило, протягом короткого терміну з метою захисту економіки країни або її відродження через мобілізацію та оптимальне використання ресурсів. До них належать ембарго (повна заборона зовнішньоекономічної діяльності), ліцензування, квотування, специфічні вимоги до товару та ін.

Економічні методи регулювання займають провідне місце в період стабілізації економіки. До них належать митні тарифи, збори, імпортні депозити (в галузі імпорту), пільгові кредити експортерам, гарантії, субсидії, звільнення від сплати податків тощо (в галузі експорту).

Важливу роль з-поміж економічних методів регулювання зовнішньоекономічної діяльності відіграють валютні обмеження, які спрямовано на розширення або отримання розвитку зовнішньоекономічних зв'язків країни. Валютні обмеження охоплюють сферу зовнішньої торгівлі, рух капіталів та кредитів, переказ прибутків, податкових та інших платежів. У галузі зовнішньої торгівлі валютні обмеження вважають опосередкованим фактором стримування імпорту, оскільки використання валюти на закупівлю іноземних товарів дозволяється лише після отримання на це спеціального дозволу. Регулювання залучення та вивозу капіталу в цілому спрямовується на підвищення ефективності іноземного інвестування в економіку країни. Воно має подвійний характер. З одного боку, державне регулювання сприяє створенню сприятливого інвестиційного клімату за допомогою державних гарантій та надання пільг, а з іншого – обмежує вплив іноземного капіталу на економіку країни, яка залучає такі кошти.

Головне місце у системі зовнішньоекономічних відносин держави належить торговельній діяльності. Саме зовнішня торгівля була тією початковою формою міжнародної господарської діяльності, яка стимулювала розвиток інших її видів. З формуванням ринку і зростанням залежності від нього національних господарств, зовнішньоторговельна діяльність стає життєво важливою для все більшого кола країн, що залучаються до міжнародного поділу праці.

До товарів, що продаються та купуються на зовнішньому ринку, належать: готова продукція, сировина, напівфабрикати, а також призначені для продажу продукти інтелектуальної діяльності – патенти, ліцензії, фірмові знаки тощо. Міжнародна торгівля послугами охоплює міжнародний туризм,

транспортні послуги, страхові операції, банківські, біржові та посередницькі послуги, ярмарки та ін.

Залежно від масштабів втручання держави в міжнародну торгівлю розрізняють два типи зовнішньої торговельної політики: вільна торгівля і протекціонізм.

Протекціонізм – політика, спрямована на захист внутрішнього ринку від іноземної конкуренції через систему певних обмежень. З одного боку, така політика спрямована на стимулювання розвитку національної економіки шляхом надання певних переваг вітчизняним виробникам та утворення певних бар'єрів для проникнення іноземних конкурентів на внутрішній ринок; вона допомагає дещо зменшити вплив на національну економіку негативних тенденцій, що є на світовому ринку; захистити від іноземної конкуренції національні галузі економіки, які ще не зміцніли; сприяє збільшенню зайнятості населення; дає змогу реалізувати внутрішні програми економічного розвитку. З іншого боку, політика протекціонізму, може створити різні перешкоди на шляху міжнародного товарообміну, завдати значної шкоди національній економіці, зменшити її ефективність і конкурентоспроможність.

Політика вільної торгівлі не передбачає втручання держави в зовнішню торгівлю. За цих умов експортно-імпортні відносини регулює не держава, а ринок на підставі співвідношення попиту та пропозиції. Саме вільна торгівля стимулює конкуренцію, примушує національні підприємства підвищувати якість своєї продукції та знижувати ціни.

Тому сьогодні країни прагнуть проводити *гнучку політику зовнішньої торгівлі*, яка поєднує елементи протекціонізму та вільної торгівлі.

12.4. Інструментарій економічних методів державного регулювання зовнішньої торгівлі

Економічні методи регулювання зовнішньоекономічної діяльності поділяються на тарифні й нетарифні. Центральне місце в державному регулюванні зовнішньої торгівлі належить тарифному регулюванню, яке в Україні регламентовано Законом «Про єдиний митний тариф».

Митний тариф – це систематизований перелік товарів із зазначенням мита, яким вони обкладаються під час перетину митного кордону країни. Митні тарифи розробляються за товарним класифікатором. Найпоширенішим класифікатором, що діє в міжнародній торгівлі, є так звана Гармонізована система опису та кодування товарів, яку Україна почала застосовувати з 1991 р.

Мито – це податок, який стягується митними органами з товарів, що вивозяться або ввозяться на територію країни. Запровадження мита сприяє захисту національних виробників від іноземної конкуренції, забезпечує надходження коштів до державного бюджету, поліпшує умови доступу національних товарів на зарубіжні ринки. У міжнародній практиці застосовується експортне, імпорتنе, транзитне, антидемпінгове, компенсаційне та інші види мита. Найбільш широко в процесі державного регулювання зовнішньоторговельних операцій використовується імпорتنе (ввізне) мито; експортне (вивізне).

Величина мита визначається за допомогою ставок, які поділяються на адвалерні (процентні), специфічні та комбіновані. Адвалерна ставка встановлюється у вигляді відсотка до ціни товару, а специфічна — у грошовій формі на одиницю маси, обсягу або кількості товару. Адвалерне та специфічне мито по-різному здійснюють свою регулюючу функцію. За підвищення цін ефективнішим є адвалерне мито, а за зниження – специфічне. В окремих випадках використовуються ставки змішаного типу (комбіновані), коли товар одночасно обкладається адвалерними і специфічними видами мита (наприклад, 40% вартості, але не менш як 3,00 ЄВРО за штуку).

Важливим митним інструментом є антидемпінгове мито. Воно застосовується тоді, коли в країну ввозяться товари за цінами, які значно нижчі за ціни або навіть собівартість у країні-експортері, через що зазнають шкоди національні виробники аналогічних товарів. Антидемпінговим митом може обкладатися й експортна продукція, якщо її ціна суттєво менша за ціну інших експортерів подібних товарів. Ставка антидемпінгового мита не повинна перевищувати різниці між демпінговою ціною конкурентного товару та середньою ціною товару, що експортується або імпортується в країну.

До нетарифних методів державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності відносять: надання субсидій виробникам експортних товарів, пільгове експортне кредитування, застосування індикативних цін, установлення мінімальної митної вартості на окремі товари та ін. Субсидії спрямовано на підтримку національних виробників і за характером виплат їх поділяють на прямі й непрямі. Прямі субсидії надаються експортеру у формі безпосередніх виплат на відшкодування різниці між його витратами та отриманим доходом, а непрямі — є формою надання пільг в оподаткуванні, позик за більш низькими ставками, пільгових умов страхування тощо. Експортне кредитування передбачає фінансове стимулювання розвитку експорту національних товарів. Воно, як правило, здійснюється у формі надання державних кредитів національним експортерам під пільгові процентні ставки або іноземним імпортерам за умови придбання товарів лише вітчизняного виробництва.

У системі нетарифних інструментів є вагомими індикативні ціни, застосування яких спрямовано на збільшення валютних надходжень від експорту продукції і зменшення валютних витрат на закупівлю імпортованих товарів. Індикативними називаються ціни на товари, які відповідають цінам, що склалися на аналогічну продукцію на момент здійснення експортно-імпортованих операцій. Такі ціни можуть запроваджуватись на товари, щодо експорту яких встановлено особливі режими, спеціальні імпортовані процедури або антидемпінгові заходи. Індикативні ціни розробляє Міністерство економіки на

базі результатів аналізу інформації, яку воно одержує від митних, фінансових, статистичних, банківських та інших установ і організацій.

На рівень індикативних цін повинні орієнтуватися підприємці всіх форм власності, укладаючи зовнішньоторговельні угоди. Контрактна ціна може відхилятися від індикативної у разі суттєвого відхилення умов експортно-імпортних операцій від тих, які були враховані під час визначення індикативних цін. Однак таке відхилення дозволяється лише за наявності підтвердження контрактної ціни Міністерством економіки.

Щодо окремих імпортних товарів (тютюнові вироби та ін.) держава встановлює їхню мінімальну митну вартість. Метою її запровадження є забезпечення повноти сплати податку на додану вартість та недопущення заниження митної вартості товарів, що ввозяться в Україну. Так, якщо контрактна ціна товару менша за мінімальну митну вартість, то податок на додану вартість визначатиметься з мінімальної митної вартості. Перелік товарів та їхня мінімальна митна вартість затверджуються Кабінетом Міністрів України, а пропозиції щодо внесення змін до такого переліку розробляються Міністерством економіки та Державною митною службою країни.

До найпоширеніших адміністративних інструментів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності належать квотування та ліцензування. *Квотування* – це кількісне обмеження імпорту або експорту певної категорії товарів, а *ліцензування* – це умови і порядок надання державними органами спеціального дозволу на ввезення або вивезення таких товарів. Надання квот та ліцензій на експорт та імпорт товарів і послуг здійснюється Міністерством економіки.

12.5. Баланс зовнішньоекономічних зв'язків держави

Результати взаємодії країни з зарубіжними країнами відображають у платіжному балансі.

Платіжний баланс – це статистичний звіт про результати зовнішньоекономічної діяльності країни за певний період часу, як правило, за рік. Він показує різницю між валютними надходженнями у країну і сумарними платежами за кордон.

У більшості країн платіжні баланси розробляються за схемою, яка рекомендована Міжнародним валютним фондом. Відповідно до рекомендацій усі зовнішньоекономічні операції відображаються у балансі за принципом подвійного запису. До кредитних операцій, які записуються зі знаком «+», відносяться експорт товарів та послуг, отримання доходів, поточних та капітальних трансфертів від нерезидентів. (Трансферт – односторонній переказ (надходження), наприклад, гуманітарна допомога). У результаті таких угод відбувається відплив цінностей та приплив валюти у країну. До дебету відносяться операції, які характеризують придбання цінностей в обмін на валюту і записуються зі знаком «-», наприклад, імпорт товарів та послуг, надання трансфертів нерезидентам, збільшення фінансових активів.

За характером операцій усі угоди у платіжному балансі об'єднуються у три розділи:

I. Баланс поточних операцій. Відображає:

- експорт (+) та імпорт (-) товарів – торговельний баланс;
- баланс послуг та некомерційних платежів:
 - експорт та імпорт послуг (оплата перевезень, сервісу, туризму, патентів тощо);
 - доходи від зарубіжних інвестицій країни (надходження) і доходи від іноземних інвестицій на території цієї країни (платежі);
 - односторонні трансферти, некомерційні платежі (витрати на утримання дипкорпусу, іноземна гуманітарна допомога, грошові перекази за кордон, кредит без повернення тощо).

Таким чином, поточними операціями є операції з товарами, послугами, доходами від інвестицій та поточні трансферти (тобто чисті грошові перекази).

II. Баланс руху капіталів характеризує приплив (імпорт «+») і відплив (експорт «-») капіталів як довгострокового, так і короткострокового характеру.

Довгострокові операції:

- купівля та продаж цінних паперів (портфельні інвестиції);
- прямі інвестиції (купівля машин, обладнання тощо);
- надання та погашення довгострокових кредитів.

Короткостроковий капітал — високоліквідні засоби (поточні рахунки іноземців у певній країні, казначейські векселі та ін.).

III. Баланс офіційних резервів. Відображає:

- використання офіційних золотовалютних резервів, тобто ресурсів, що знаходяться у розпорядженні центрального банку (зменшення "+", збільшення "-");
- зміни у зобов'язаннях країни перед іноземними банками та міжнародними фінансовими організаціями (зменшення "+", збільшення "-").

Відповідно до принципів побудови платіжного балансу він має бути завжди збалансований. Поняття активного і пасивного балансу застосовується лише до окремих його статей. Активне сальдо платіжного балансу — коли надходження у країну перевищують зарубіжні платежі країни. Пасивне сальдо платіжного балансу — коли зарубіжні платежі країни перевищують надходження у країну. Держава врегульовує виникаючу нерівновагу шляхом використання переважно власних золотовалютних резервів, а також зовнішніх позик – кредитів МВФ, та інших міжнародних організацій, короткострокового кредитування.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

*Примітка: Тести з позначкою * мають декілька правильних відповідей*

1. Ембарго – це:

- а) урядова заборона на торгівлю з певною країною чи групою країн;
- б) політика заохочення імпорту;
- в) стимулювання державного експорту.

2. Первісний текст Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» було прийнято:

- а) за часів колишнього СРСР;
- б) невдовзі після проголошення Україною незалежності;
- в) наприкінці 1990-х років;
- г) на початку ХХІ століття.

3. Політика вільної торгівлі передбачає:

- а) максимальне втручання держави у сферу зовнішньоекономічної торгівлі;
- б) мінімальне втручання держави у сферу зовнішньоекономічної торгівлі;
- в) ультра максимальне втручання держави у сферу зовнішньоекономічної торгівлі.

4. Протекціонізм – це:

- а) державна політика захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції;
- б) політика транснаціональних корпорацій щодо захисту своїх дочірніх підприємств;
- в) політика асоціацій підприємців країн світу щодо порушення конкуренції на внутрішньому ринку;
- г) державна підтримка експорту вітчизняної продукції на зарубіжні ринки.

5. Ембарго належить до такої групи інструментів економічних методів державного регулювання міжнародної торгівлі:

- а) тарифних;
- б) нетарифних;

в) бартерних.

6. Інструментом економічного методу державного регулювання зовнішньої торгівлі є:

- а) квоти;
- б) ліцензування;
- в) маркування;
- г) дотації.

7. Об'єктами міжнародних економічних відносин є:

- а) міжурядові економічні організації;
- б) товари та послуги;
- в) неурядові міжнародні організації;
- г) юридичні особи різної державної приналежності.

8. Нетарифні методи регулювання міжнародної торгівлі – це:

- а) інжиніринг;
- б) мито;
- в) квоти;
- г) бартер.

Список використаних і рекомендованих джерел до вивчення курсу

1. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 480с.
2. Беляев О.О. Економічна політика // Економічна політика та економічна безпека [Електронний ресурс] // Режим доступу: [/http://pidruchniki.com.ua/19991130/ekonomika/ekonomichna_politika_-_byelyauev_oo](http://pidruchniki.com.ua/19991130/ekonomika/ekonomichna_politika_-_byelyauev_oo).
3. Бункина М.К. Национальная экономика: Учебное пособие. – М.: Палеотип, Издательский Дом "Деловая литература"; М.: Логос, 2002. - 488 с.
4. Владимирова Л.П. Прогнозирование и планирование в условиях рынка: Учебное пособие. – М.: Издательский дом «Дашков и К⁰», 2001. – 308 с.
5. Государственное регулирование экономики: Учеб. пособие для вузов / Т.Г. Морозова, Ю.М. Дурдыев, В.Ф. Тихонов и др.; Под ред. проф. Т.Г. Морозовой. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 255 с.
6. Государственное регулирование экономики: Учебное пособие / Валерий Викторович Мищенко. - Изд-во Алт.ун-та, 2000. - 309 с.
7. Государственное регулирование экономики: Учебное пособие / Людмила Михайловна Гейко; Владимир Петрович Марущак. - ВМВ, 2007. - 280 с.
8. Государственное регулирование экономики: Учебное пособие / Ред. Татьяна Глебовна Морозова. - ЮНИТИ, 2001. - 255 с.
9. Гринів Л.С., Кічурчак М. В. Національна економіка: Навчальний посібник . – Львів: «Магнолія», 2006. - 464 с.
10. Гриньова В.М., Новікова М.М. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник. – Х.: Видавничий дім «ІНЖЕК», 2004 . –756 с.
11. Дахно І.І., Бовтрук Ю. А. Міжнародна економіка: Навч. посіб. - К.: МАУП, 2002. - 216 с.
12. Дворядкина Е.Б. Национальная экономика: Учеб. пособие. – Екатеринбург, 2000. – 130 с.

13. Державне регулювання економіки (податки, бюджет, корупція, вибори): Навчальний посібник / Андрій Васильович Скрипник. - ЦУЛ, 2002. – 296 с.
14. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник / Антон Михайлович Стельмащук. - Астон, 2001. - 362 с.
15. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник / Дмитро Миколайович Стеченко. - Знання, 2007. - 271 с.
16. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник / Любов Іванівна Дідківська; Людмила Степанівна Головка. - Знання-Прес, 2003. - 214 с.
17. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. / Сергій Миколайович Чистов; Анатолій Євгенович Никифоров; Тамара Федорівна Куценко; та ін. - КНЕУ, 2000. - 316 с.
18. Державне регулювання економіки: Підручник / І. Р. Михасюк [и др.] ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. - 2.вид. - К. : Атіка : Ельга-Н, 2000. - 650 с.
19. Державне регулювання економіки: Підручник / Любов Андріївна Швайка. - Знання, 2008. - 462 с.
20. Державне регулювання економіки: Підручник / ред. проф. Іван Романович Михасюк; Алла Федорівна Мельник; Михайло Іванович Крупка; Зіновія Михайлівна Залога. - Українські технології, 1999. - 640 с.
21. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2000. – 316 с.
22. Егоров В.В., Парсаданов Г.Л. Прогнозирование национальной экономики. – М.: Высшая школа, 2002 . – 304 с.
23. Заблоцький Б. Ф. Національна економіка: Підручник. - Львів: Новий світ. - 2009. – 582 с.
24. Закон України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» від 22.12.1995 № 493/95-ВР.
25. Закон України «Про державне прогнозування і розробку програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 № 1602-III.
26. Закон України «Про державні цільові програми» від 18.03.2004 № 1621-IV.

27. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.92 року N 2812-ХІІ.
28. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 № 1560-ХІІ.
29. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 № 586-ХІV.
30. Закон України «Про здійснення державних закупівель» від 30.07.2010 року N 2289-VI.
31. Закон України «Про ліцензування окремих видів підприємницької діяльності» від 01.06.2000 № 1775-ІІІ.
32. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 № 959-ХІІ.
33. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР.
34. Закон України «Про ціни і ціноутворення» від 03.12.1990 № 507-ХІІ.
35. Качан С. М. Інституційні складові економічного порядку: формування та сучасний стан / С. М. Качан // Наукові праці Донецького національного технічного університету. - 2009. - №36.1 - с.52-57.
36. Квак М. Національне багатство – ціннісний показник життєзабезпечення держави / Марія Квак // Вісник Львів. ун-ту. – Серія екон. – Вип. 39. – 2008. – С. 201-205.
37. Квак М. Національне багатство України: стан та перспективи / Марія Квак // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2008. – Січень-березень (№ 1). – С. 29-36.
38. Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. - К.: Знання-Прес, 2000. - 277 с.
39. Конституція України від 1996 р.
40. Концепція економічної безпеки України / За ред. В.М. Гейця. - К.: Ін-т екон. прогнозування НАН України, 1998.
41. Кучеренко В.Р., Карпов В.А., Кузнецов Э.А. Основы государственного регулирования экономики/ Учебное пособие. – Одесса: Астропринт, 2001. – 157 с.

42. Лобкович Э.И. Национальная экономика: цели и результаты. – Минск: НКФ «Экоперспектива», 1996. – 26с.
43. Матеріали Українського бізнес-ресурсу // Режим доступу: <http://ubr.ua>.
44. Международные экономические отношения: Учеб. для вузов / В. Е. Рыбалкин, Ю. А. Щербанин, Л. В. Балдин и др.; Под ред. проф. В. Е. Рыбалкина. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.:ЮНИТИ-ДАНА, 1999. - 503с.
45. Мірошніченко О. Нормативно-правові засади формування системи національної економічної безпеки України // Економіка України. – 2007. – №11. – с.162.
46. Мунтіян В.І. Економічна безпека України: Монографія. - К.: КВЦ, 1999.- 461 с.
47. Наказ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року № 1085/2010.
48. Национальная экономика в системе мирового хозяйства: Учеб. пособие. / Л. Е. Мельник [и др.]. - Д. : Січ, 1999. - 140 с.
49. Национальная экономика: учебник / Под общей ред. акад. В. А. Шульги: - М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2002. — 592 с.
50. Національна економіка: Навч. посіб. / Бережна Н. І. [та ін.] ; [за заг. ред. Філатова В. М.]; Харк. нац. екон. ун-т. - Х. : Вид. ХНЕУ, 2010. - 200 с.
51. Національна економіка: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Володіна Ірина Миколаївна та ін.] ; за заг. ред. В. П. Решетило ; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. - Х. : ХНАМГ, 2009. - 386 с.
52. Національна економіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. проф. В.М. Тарасевича. – К.: Центр учбової літератури, 2009. - 280 с.
53. Національна економіка: прикладний аспект: [навч. посіб.] / Кузьмін О. Є., Пшик-Ковальська О. О., Жовтанецька О. О., Жежуха В. Й. - Л. : Растр-7, 2010. - 212 с.
54. Національне багатство України [Монографія] / За ред. Дорогунцова С.І. – К.: РВПС України НАН України, 2005. – 224 с.

55. Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики (в вопросах и ответах): Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 124 с.
56. Оф. сайт Heritage Foundation and World Street journal / Индекс економічної свободи // Режим доступу <http://www.heritage.org/index>
57. Парсаданов Г.А., Егоров В.В. Прогнозирование национальной экономики. – М. Высшая школа, 2002. – 304 с.
58. Пінчук І.О. Економічна демократія як складова механізму функціонування механізму національного господарства / І. О. Пінчук // Інвестиції: практика та досвід. - 2008. - № 19.- с.29-31.
59. Податковий Кодекс України від 2 грудня 2010 року.
60. Положення «Про порядок призначення та надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива».
61. Постанова Верховної Ради України «Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» від 16.01.1997 № 3/97-ВР.
62. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання у 2006 році коштів державного бюджету, що виділяються на фінансову підтримку виробництва продукції рослинництва шляхом дотування» від 2 березня 2006 р. N 239.
63. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку державного фінансування капітального будівництва» від 27 грудня 2001 року №1764.
64. Постанова Кабінету Міністрів України «Про концепцію регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкової трансформації економіки» від 01.06.1995 № 384.
65. Постанова Кабінету Міністрів України «Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива» від 21 жовтня 1995 року № 848 у редакції від 23.09.2010 року.

66. Постанова КМУ «Про порядок затвердження інвестиційних програм та проектів будівництва та проведення їх державної експертизи» від 31.10.2007 № 1269.
67. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку державного фінансування капітального будівництва» від 27 грудня 2001 року №1764.
68. Продовжен В.М., Новікова М.М. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник. – Х.: Видавничий дім «ИНЖЕК», 2004 . –756 с.
69. Пухтаєвич Г.О. Аналіз національної економіки: Навчальний посібник. – К.:КНЕУ, 2005. – 254 с.
70. Рейтинг економічно вільних країн за 2010 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.heritage.org/Index/Ranking.aspx>.
71. Смолина Е.Э. Специфика методологии оценки составляющих национального богатства / Е.Э. Смолина, М.А. Коломейцева // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2007. – № 10. – С. 270-274.
72. Сонин К. Богатство, капитализация и рост / Константин Сонин, Сергей Гуриев // Эксперт. – 2003. – № 24 (379), 30 июня. – С. 46-47.
73. Статистична інформація за даними Державного комітету статистики України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
74. Сурмін Ю. П. Проблемність демократії та шляхи її вдосконалення // Державне управління: теорія та практика. - 2006. - №2. [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.nbu.gov.ua/E-Journals/DUTP/2006-2/txts/FILOSOFIYA%5C06sypdsv.pdf.
75. Турецький О.А. Национальная экономика и ее регулирование. - О.: СМІЛ, 2002. - 380 с.
76. Хижняк Л.М. Метамарфози економічної свободи в умовах організованого ринку [Електронний ресурс] // Режим доступу:

<http://www.heritage.org/Index/Ranking.aspx>http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Soc_dos/2009_844/articles/Hizhnjak.pdf.

77. Шкодiна I.В. Стратегiя сталого розвитку нацiональної економiки / I. В. Шкодiна // Вiсник Унiверситету банкiвської справи НБУ. - 2009. - № 2.- С.17-20.
78. Шумська С.С. Нацiональне багатство: методологiчні пiдходи та оцiнка в Украiнi // Економiчна теорiя.-2006.-№4.-с.62-76.
79. Эффективность национальной экономики. Бакалавр экономики (Хрестоматия) Т.2/Под ред. Видяпиной В.И. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://lib.vvsu.ru/books/bakalavr02/default.asp>.
80. Юсупов К.Н. Национальная экономика: Учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. «Национальная экономика» / К. Н. Юсупов [и др.] ; общ. ред. К. Н. Юсупов. - М.: Кнорус, 2008. - 285 с.

Людмила Михайлівна ГЕЙКО
Наталія Валентинівна СМЕНТИНА

НАЦІОНАЛЬНА

ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник